

SEVDA QULİYEVƏ

**AZƏRBAYCAN
SORAQ-MƏLUMAT
ƏDƏBİYYATI**

*Yaranması, müasir vəziyyəti və
inkişaf perspektivləri*

**«TƏHSİL» NƏŞRİYYATI
BAKİ - 2006**

GİRİŞ

Elmi redaktor: **B.V.Allahverdiyev,**
tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **İ.Ö.Vəliyev,**
filologiya elmləri doktoru, professor
L.H.Səmədova
filologiya elmləri doktoru

Quliyeva S.

Q 82 Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatı: yaranması, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. Bakı, «Təhsil», 2006, 176 səh.

Tədqiqat əsərində soraq-məlumat ədəbiyyatının yaranma tarixi, inkişafının əsas mərhələləri tədqiq olunur, gələcək perspektivləri haqqında söhbət açılır. Kitabda ilk dəfə olaraq soraq-məlumat nəşrlərinin coğrafiyası müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan monoqrafiya Azərbaycanda soraq-məlumat ədəbiyyatının yaranmasının elmi cəhətdən əsaslandırılmasında ilk təcrübə kimi dəyərləndirilə bilər.

Kitab müvafiq ali məktəblərin müəllim və tələbələri, habelə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın aktuallığı. XX əsr elm və texnikanın sürətli tərəqqisi və bunun əsasında cəmiyyətin həyatında köklü dəyişikliklərin baş verdiyi dövr kimi xarakterizə edilir. Elmi-texniki tərəqqi cəmiyyətin intellektual həyatının bütün cəhətlərinə güclü təsir göstərir. Digər tərəfdən elm və texnikanın tərəqqisi cəmiyyətin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək vasitəsinə çevrilmişdir. Bu da artıq bir həqiqətdir ki, elmi-texniki tərəqqi iqtisadiyyatın, mədəniyyətin və informasiyanın inkişafını təmin edən mühüm və təkanverici amildir. Bir sıra yeni elm sahələrinin – biotika, kibernetika, telemexanika, avtomatika, radioelektronika, nüvə və fizikası, plazma fizikası, biofizika, yüksək enerjilər fizikası və s. yaradılması və inkişafı müasir elmi-texniki tərəqqinin xüsusiyyətidir. Elmlərin qarşılıqlı təsiri güclənir, nəticədə bir elm sahəsində baş vermiş kəşf başqa sahələrdə də böyük irəliləyişə səbəb olur. Müasir dövrün digər xüsusiyyəti isə elmi kəşflərlə onların istehsalatda tətbiqi arasında olan müddətin kəskin sürətdə azalmasından, texnika və texnologiyanın, konstruktor həllinin tezliklə köhnəlməsindən ibarətdir.

Hazırda yeni texnikanın mənəvi cəhətdən köhnəlməsi lap tez vaxt içərisində baş verir. XX əsrin birinci onilliyində həmin müddətin uzunluğu 35-40 il arasında müəyyənləşdirilmişdir. 1930-cu illərdə bu müddət 20-25 il, müasir istehsalın əksəriyyətində bu müddət indi 8-9 il adlanır. Deməli, vaxtında istehsalata tətbiq edilməyən hər hansı bir iş elmi-texniki tərəqqi yüksək dünya səviyyəsindən və səmərəliliyin tələbatından xeyli geri qalır [193, 7]. Deməli, bizim dövr elmin nailiyyətlərindən olduqca tez bir zamanda istifadə edilməsi ilə xarakterizə olunur. Buna görə də elmi-tədqiqat işlərinin yaxşı təşkil edilməsi, onların nəticələrinin öyrənilməsi, təbliğ edilməsi və istehsalatda tətbiq edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Digər tərəfdən müasir cəmiyyətin həyatında informasiyanın və informasiya daşıyıcılarının rolu və əhəmiyyəti olduqca böyükdür və durmadan artır.

Elmi və başqa nəşrlərin sayının artması informasiyanın miqdarının və həcmnin böyük artımına («informasiya partlayışı») səbəb olur.

YUNESKO-nun məlumatına görə yalnız bir ildə dünyada 580 min adda kitab nəşr edilir (Çin Xalq Respublikasının kitab nəşri bu məlumata daxil edilməyib) [312, 21].

Q 5001000000 2006
053

© «Təhsil», 2006

XX əsrin axırlarına yaxın dünyada kitab nəşri yuxarıdakı faktla müqayisədə təxminən 2 dəfə artmışdır.

Belə bir şəraitdə informasiyanın geniş oxucu qruplarına çatdırılmasında kitabın, o cümlədən kitab məhsulu içərisində xüsusi yer tutan soraq-məlumat nəşrlərinin rolu durmadan artır.

XX əsrin son onilliyində və XXI əsrin əvvəllərində nail olduğumuz milli müstəqilliyimizin mənəvi, elmi, mədəni dəyərlərini əks edən Azərbaycan soraq-məlumat nəşrləri kitab məhsulu içərisində xüsusi yer tutmuşdur. Azərbaycan kitab nəşrinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan soraq-məlumat nəşrləri yeni, daha məzmunlu, müxtəlif mövzulu, tipli, növlü, gözəl bədii və texniki tərtibata malik olan kitablarla zənginləşmiş və inkişaf etmişdir. XX əsrin II yarısı və XXI əsrin əvvəllərində informasiya nəşrlərinin, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi və buraxılmasının təkmilləşdirilməsi prosesi getmişdir. İnformasiya nəşrləri sistemində əsas yer tutan soraq-məlumat nəşrləri elm, texnika, sənaye, kənd təsərrüfatı və s., ümumiyyətlə, cəmiyyətin fəaliyyət sahələrində mühüm vasitəyə çevrilmişdir. Bu dövrdə idarəetmədə informasiya xüsusi aktuallıq kəsb etmiş və kibernetika, semiotika, informatika və digər sahələrdə fəal işlənməyə başlanmışdır. Belə bir şərait Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrlərinin geniş şəkildə nəşrini və istifadə olunmasını zərurətə çevirirdi. Nəzərə alsaq ki, nəşr (kitab) sosial və elmi kommunikasiya üsuludur, onda problemin elmi əhəmiyyəti və aktuallığı daha da yüksəlir. Soraq-məlumat nəşrləri nəşriyyat işinin ayrılmaz və spesifik fəaliyyət sahəsidir. Cəmiyyətdə informasiyanın toplanması və yayılması prosesinin idarə edilməsi və istifadə olunması soraq-məlumat nəşrlərinin spesifikasiyası ilə əlaqədardır. Ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində və xüsusilə onların idarə edilməsində zəruri informasiyaya olan tələbat daha çox hiss edilir. Bu vəziyyət hərtərəfli informasiya ehtiyatlarından daha yaxşı istifadə etməyi qarşıya qoyur. İnformasiyanın həcmünün artımı, onun vaxtında alınması məsələsi də kəskin şəkildə irəli sürülür. Tədqiqatlar göstərir ki, cəmiyyətin inkişafı müxtəlif proseslərdə işlənən informasiya axınının artması ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bütün bunlar müxtəlif informasiyanın öyrənilməsi və oxuculara çatdırılmasında mühüm vasitələrdən hesab olunan soraq-məlumat nəşrlərinin inkişaf etdirilməsini, nəşr edilib yayılmasını və istifadə edilməsini zərurətə çevirir.

Dövlət quruculuğunda iştirakı vacib sayılan geniş xalq kütləsinin ümummədəni və intellektual səviyyəsinin ardıcıl olaraq yüksəldilməsi və informasiya ilə təmin olunması da soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafını və istifadə edilməsini tələb edir. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabr ayının 12-də qəbul edilmiş demokratik Konstitusiyası cəmiyyətimizin bütün sahələrinin, sosial institutların demokratik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi baza yaratmışdır. Bu ali dövlət sənədində cəmiyyətin inkişafında mənəvi, mədəni irsin, bütövlükdə mədəniyyətin roluna, insanların mədəni sərvətdən istifadə etmək və eləcə də onların informasiya əldə etmək hüquq və vəzifələrinə geniş yer verilir: «Azərbaycan dövləti mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur» [44, 337]. Əlbəttə, xalqın tarixi, elmi, mədəni və mənəvi inkişafında əldə etdiyi ən mühüm nailiyyətlərin əks edilməsində və gələcək nəsillərə çatdırılmasında soraq-məlumat nəşrlərinin əsas və mühüm hissəsi olan ümumi (universal) və sahə ensiklopediyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu da (06 fevral 1998-ci il) ölkəmizdə mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, milli mədəniyyət sərvəti obyektlərinin qorunub saxlanması və inkişafının, mədəniyyət sisteminin demokratik əsaslarla təşkil və idarə olunmasının, mədəniyyət sahəsində fəaliyyətin hüquqi əsaslarını və beynəlxalq əlaqə formalarını müəyyən edir, mədəni irsdən və mədəniyyət sahələrindən, sərvətlərindən istifadəni təmin etmək məqsədilə bu sərvətlərin yaradılmasına və yayılmasına təkan verir [197, 680-683].

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi digər mədəniyyət, təhsil, elm sahələri ilə yanaşı bilik almaq vasitəsi, məlumatın toplanması və nəsil-dən-nəslə ötürülməsi kimi funksiyaları yerinə yetirən kitab və kitabçılıq işi ictimai fikri, ədəbiyyat və incəsənəti, dili, texnikanı öyrənmək mənbəyi olan kitabın inkişafına, kitab nəşrinin genişləndirilməsinə perspektivlər açır.

Bu problem ölkəmizdə hələ XX əsrin 70-80-ci illərində ölkənin və xalqın diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkədə kitab nəşri işinin şəraitə uyğun şəkildə inkişafı və təkmilləşdirilməsinin həyata keçirilməsini aşkarlıq və demokratikləşmə də tələb edir. Bəşəriyyətin qiymətli sərvəti olan kitab zamanəmizdə nəinki bilik, məlumat mənbəyi olaraq qalmış, həmçinin yeni həyat quruculuğunun ən

mühüm, fəal vasitələrindən birinə çevrilmişdir. İndi insan həyatını və fəaliyyətini kitabsız və mütaliəsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Kitabın müasir dövrdə yerinə yetirdiyi bu funksiya şəraitlə əlaqədardır. Hər bir konkret xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixinə, kitab nəşri və inkişafına, onun öyrənilməsinə məhz xalqın məxsus olduğu sosial-tarixi şəraitdən, kitab nəşrinin təbliği və yayılmasının formalaşmasında və inkişafında bu şəraitin rolundan çıxış etmək lazımdır [14, 167-168].

Ölkədə iqtisadiyyatın qətiyyətlə irəliləməsi, xalqın mədəni, mənəvi yüksəlişi kitab nəşrinin səmərəli təşkili və inkişafından çox asılıdır. Kitabın strukturunu təkmilləşdirmək, tipologiyasının inkişafı xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, kitab nəşrinin mövzu istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, nəşriyyatların və kitab ticarəti sahələrinin kadr tərkibini yaxşılaşdırmaq qarşıda duran və həllini gözləyən problemlərdəndir [14, 168].

Doğrudur, kitab nəşri sahəsində ölkəmizdə müəyyən nailiyyətlər qazanılmışdır. 1971-1985-ci illərdə Azərbaycanda bütün elm və bilik sahələri üzrə 19587 adda 195243 min nüsxədən çox kitab və kitabça nəşr edilmişdir [14, 168].

70-80-ci illərdə ölkəmizdə dövlət səviyyəsində kitab nəşrinə, təbliğinə və yayılmasına diqqət və qayğı göstərilmişdir. Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovetinin «Kitab nəşri işini təkmilləşdirmək, poliqrafiyanın və kitab ticarətinin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək tədbirləri haqqında» (14 avqust 1982-ci il), Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin «Respublikada tərcümə işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» (aprel 1983-cü il) qərarlarında respublikada nəşriyyat işinin, kitab nəşrinin, tərcümə ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir [276, 91-95]. 1980-ci illərdə ölkəmizdə aparılan sorğular oxucuların ayrı-ayrı kitab tiplərinə münasibətini də aydınlaşdırdı. Oxucu sorğularının öyrənilməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, oxucuların 47,84 faizi elmi-texniki jurnalları, 43,00 faizi soraq-məlumat ədəbiyyatını, 31,92 faizi elmi ədəbiyyatı... mütaliə edir [14, 159].

Digər tərəfdən, müstəqillik şəraitində ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi, xalqın maddi-mənəvi potensialının güclənməsi milli mədəniyyətimizin hərtərəfli inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Ölkədə demokratiyanı genişləndirmək, hüquqi, dünyəvi dövlət yaratmaq istiqamətində böyük tədbirlər həyata keçirilməyə başlanmışdır. Belə bir şəraitdə dövlət quruculuğunda fəal iştirak edəcək insanın

ümummədəni və intellektual səviyyəsinin ardıcıl olaraq yüksəldilməsi, informasiya ilə təmin edilməsi kitab nəşrini ümumdövlət əhəmiyyətli bir məsələyə çevirir. Ölkədə kitab nəşri işinin müasir şəraitə uyğun şəkildə təşkili, inkişafı və təkmilləşdirilməsi işində «Nəşriyyat işi haqqında» Azərbaycan Respublikasının *Qanunu (30 may 2000-ci il)* xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu qanun müasir dövrdə və yaxın gələcəkdə Azərbaycan Respublikasında nəşriyyat işi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, kitab nəşri işinin ümumi əsaslarını və spesifik xüsusiyyətlərini, nəşriyyat işinin təşkili və həyata keçirilməsini, nəşriyyat məhsullarını istehsal edən hüquq və vəzifələrini, kitab nəşri işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Kitab nəşri, onun cəmiyyətin həyatında rolu, yeri, informasiyanın əks olunması və yayılmasındakı əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmuşdur. Problemin əhəmiyyəti və aktuallığı baxımından «Nəşriyyat işi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda qarşıya qoyulan vəzifələr diqqətəlayiqdir. Qanunda uşaq ədəbiyyatı, dərslik, elmi-texniki ədəbiyyat, tərcümə ədəbiyyatı, lüğət və ensiklopediyaların... nəşrinə əlavə güzəştlərin müəyyən edilməsi, milli universal ensiklopediya nəşrlərinin dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi dövlətin əsas prinsipi və vəzifəsi kimi irəli sürülmüş və məqsədəuyğun hesab edilmişdir [224, 523].

Məhz buna görədir ki, Azərbaycanda yeni cəmiyyət quruculuğu şəraitində soraq-məlumat nəşrlərinin, bütövlükdə kitab nəşri işinin elmi-nəzəri və metodoloji problemlərinin yenidən işlənməsi zərurəti qarşıya çıxır. Kitab nəşri işinin aktuallığı cəmiyyətdə kitabın sosial funksiyalarının artması və genişlənməsi ilə də əlaqədardır.

Azərbaycanın milli öndəri mərhum Heydər Əliyevin fikri bu mənada diqqətəlayiqdir. O demişdir: «Kitab nəşri hər bir ölkənin, xalqın mədəniyyətində, ümumiyyətlə, mənəvi, ictimai həyatında çox görkəmli yer tutur. Hər birimiz ilk növbədə ancaq kitab vasitəsilə təhsil, elm almışıq, həyatda yaşamağa, fəaliyyət göstərməyə hazırlamışıq. Ona görə də hər birimiz kitablara borcluyuq. Həm kitablara yazıb-yaratmaq, həm də onları nəşr etmək əsas vəzifələrimizdən biridir. Bunun üçün mümkün olan bütün tədbirləri görməliyik. Mən respublikanın prezidenti kimi bunu əsas vəzifələrimdən biri sayıram». Heydər Əliyev fikrini belə yekunlaşdırmışdır: «İndi biz mülkiyyət formasını dəyişdiririk, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedirik, özəl bölməyə geniş imkanlar yaradıq və bundan sonra da ya-

radacağıq. Ona görə də bunların hamısı ümummilli əhəmiyyət kəsb edən kitab nəşrinə səfərbər edilməli, cəlb olunmalıdır» [40].

Azərbaycan Respublikasında müstəqillik və suverenlik şəraitində dövrün çətinliklərinə baxmayaraq ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi tərəqqisində, xalqın maddi-mənəvi potensialının güclənməsində, milli mədəniyyətimizin tədqiqində və inkişafında müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. 2000-ci il mart ayının 12-də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında Azərbaycan Prezidenti, komissiyanın sədri Heydər Əliyevin yekun nitqində deyilir: «Bu illərin çətinliklərinə, ağır proseslərinə baxmayaraq, biz öz tarixi keçmişimizin çox dəyərli səhifələrini qısa bir müddətdə açmışıq, xalqımıza göstərmişik. Beləliklə də, xalqımız öz tarixini, keçmişini daha dəqiq bilərək daha da məğrur insan, azərbaycanlı vətəndaş olur. Bu, çox mühüm məsələdir... Gərək hər bir insan və xüsusən gənc nəsil azərbaycançılığın, Azərbaycanın, mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinlən dərk etsin» [162].

Kitab nəşri mədəniyyətimizin zəngin tarixinin öyrənilməsi, aktual mövzularının, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin tədqiq edilməsi Azərbaycan kitabşünaslığının ən vacib elmi problemlərindən biridir.

Öyrəndiyimiz dövrdə çap edilmiş kitab, kitabça və statistik materiallarda, birillik Azərbaycan kitabıyyatında mədəni quruculuğun, kitab nəşrinin müxtəlif problemləri, o cümlədən soraq-məlumat nəşrləri çox zəif işıqlandırılır, haqqında çox az məlumat verilir.

Ümumiyyətlə sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrləri, hətta son dövrlərdəki tədqiqatlarda çox zəif işıqlandırılmış, müstəqil tədqiqat obyektı olmamışdır; problemin tarixi, elmi, siyasi, informasiya, mədəni, maarif, təhsil funksiyaları sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Aparığımız tədqiqatın aktuallığı və elmi yeniliyi xalqımızın kitab tarixi və kitab nəşri işinin tərkib hissəsi olan soraq-məlumat nəşrlərinin tarixi, yaranması, inkişafı, mövzusunun, məzmununu, növünü və tipini, ümumiyyətlə, zəruri elmi problemlərini öyrənmək və ümumiləşdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrlərinin inkişaf konsepsiyasını yaratmaq üçün onun inkişaf mərhələlərini və bu mərhələlərdə əldə edilmiş təcrübəni öyrənib ümumiləşdirmək böyük əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər, ən vacib kitabçılıq işi problemidir.

Digər tərəfdən, indiyə qədər Azərbaycan kitab nəşrinə soraq-məlumat nəşrləri kitab tarixi baxımından kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Belə bir vəziyyət-Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin bütün növ və tiplərinin sistemli şəkildə dərinlən tədqiq edilməsi kitabşünaslığın aktual elmi problemi kimi çox zəruridir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Mövzunun tədqiqində kompleks və sistemli yanaşma əsas götürülsə də, tarixilik də özünü büruzə verir. Belə ki, soraq-məlumat nəşrlərinin, xüsusilə lüğətlərin yaranmasının tarixi çox qədimdir. Buna görə də tədqiqatın əsaslı şəkildə aparılması mövzunun bütün yaranma, inkişaf mərhələlərinə diqqət yetirməyi tələb edir. Əlbəttə, bunu tədqiqatın kompleks şəkildə aparılması şərtləndirir. Problemin kompleks və mərhələli tədqiq edilməsi tarixi təcrübəni öyrənməyə imkan verir və beləliklə də, soraq-məlumat nəşrlərinin inkişaf perspektivini müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrlərinin tarixini, formalaşmasını, inkişafını və perspektivini öyrənməklə müəyyən mənada respublikada kitab nəşrini, daha geniş mənada kitab tarixinin müəyyən probleminin həlli baxımından zənginləşdirməyə, tamamlamağa xidmət etmiş olur. Hər bir sahənin inkişafını, tarixini tədqiq edərkən dövrləşmənin, mərhələlərin düzgün təyini son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu cür baxış, münasibət soraq-məlumat nəşrlərinin tədqiqinə də aiddir.

Azərbaycanda kitab nəşri tarixi ilə əlaqədar götürülən dövrləri bizim apardığımız tədqiqata aid etmişik.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Soraq-məlumat nəşrləri kompleks xarakter daşdığından bir çox elmlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Problemin ayrı-ayrı növləri, tipləri dilçilik, xüsusilə lüğətçilik, kitabşünaslıq, kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və s. elmlər tərəfindən öyrənilir. Bunun nəticəsidir ki, son illərdə soraq-məlumat nəşrləri sürətlə inkişaf etməkdə, onun ayrı-ayrı problemləri dərin və hərtərəfli tədqiqata cəlb edilməkdədir. Bu kitab işinə maraq XX əsrdə daha da artmış və o müstəqil kitab tipi kimi formalaşmağa və inkişaf etməyə başlamışdır.

Dünya ölkələrində və ölkəmizdə külli miqdarda çap edilmiş qəzet və jurnal məqalələri ilə yanaşı, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmiş [168, 225, 277, 280, 283, 286, 287] və çox sayda monoqrafiyalar, dərş vəsaitləri [129, 130, 131, 132, 167, 168, 188, 278, 279] çap olunmuşdur.

Məhz elə bu diqqətə çatdırılan elmi işlər, çap edilən nəşrlər sayəsində soraq-məlumat kitabları və onun əsas növləri və tipləri, quruluşu, elmi, nəzəri və təcrübi məsələləri ümumiləşdirilmiş, inkişaf istiqamətləri müəyyən qədər aydınlaşdırılmışdır. Bu əsaslı tədqiqat və dərsliklərdə soraq-məlumat nəşrlərinin yaranma və formalaşma yolları, funksional struktur növləri və tipləri, tərtib etmə metod və prinsipləri və s. məsələlər sayəsində onun kitab tipləri içərisindəki yeri və mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir. Bu mənada keçmiş Sovet İttifaqında çox sayda sovet kitabşünasları ümumi və sahə kitab nəşri, kitab tarixi, redaktəsi, nəzəri və təcrübi məsələləri, kitabın tipologiyasının müasir problemlərinin inkişaf etdirilməsinə böyük töhfələr vermiş, elmi yeniliklər gətirmişlər. Bu alimlər sırasmda: R.Q.Abdulin, İ.E.Barenbaum, A.İ.Barsuk, B.Y.Buxştab, A.A.Beloviskaya, A.Z.Vulis, A.V.Zapadov, Y.S.Zubov, V.Y.İvaniski, İ.V.İstrin, L.N.Kastryulin, F.A.Kuzin, N.P.Lavrov, İ.Q.Morqenştern, E.L.Nemirovski, N.M.Sikorski, E.P.Sokolov, D.Y.Teplov, B.Q.Tyapkin, M.D.Feller, A.Y.Çernyak, A.A.Qreçixin və başqalarının fəaliyyəti təqdirolunmağa layiqdir.

Öyrəndiyimiz sahə ilə əlaqədar son illərdə meydana gələn ən ümumiləşdirici işlərdən A.A.Qreçixinin «Современные проблемы типологии книги» (1989), A.A.Qreçixin və İ.Q.Zdorovun «Информационные издания: типология и основные особенности подготовки» (1988) kitablarını qeyd edə bilərik. A.A.Qreçixinin «Современные проблемы типологии книги» monoqrafiyasında kitabın tipologiyasının, müasir kitabşünaslığın, elmi fənni, kitabın sistemləşdirilməsinin meyarları, kitabın universal tipoloji modeli və s. çox mühüm kitabşünaslıq məsələləri şərh edilmiş, kitabın tipologiyasının tarixi, nəzəri, təcrübi problemlərini aydınlaşdırmış və beləliklə də mövzunu vacib elmi yeniliklə zənginləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir [278]. A.A.Qreçixin və İ.Q.Zdorovun «Информационные издания: типология и основные особенности подготовки» əsaslı nəşrində informasiya nəşrlərinin əsas prinsip və kateqoriyaları, informasiya nəşrlərinin tipoloji modeli, informasiya nəşrlərinin sistemləşdirilməsinin universal tipoloji meyarları və s. müəyyənləşdirilmişdir [279].

Sovet dönməində, xüsusilə Rusiyada XX əsrin 70-80-ci illərində kitab nəşrinin və kitab tarixinin aktual mövzuları üzrə aparılan tədqiqatlarda soraq-məlumat kitablarının formalaşması, inkişafı,

redaktəsi məsələləri müəyyən yer tutmuşdur. D.A.Elyəşeviç «Теория и типология книжных связей» (1988), V.F.Kravçenko «Актуальные проблемы современного книгоиздания (опыт системного исследования)» (1984), Nqen Çonq Бай «Проблемы теории и практики редактирования текста толкового словаря» (1990), O.N.Obrazsova «Теоретические проблемы редактирования научно-информационной литературы по общественным наукам» (1979) və s. namizədlik dissertasiyaları bu mənada diqqətləyiqdir. Sovet və əsasən Rusiya kitabşünaslığında kitab nəşri, xüsusilə soraq-məlumat nəşrlərinin müxtəlif aspektlərdə tədqiqi, problemin qoyuluşu, həyata keçirilməsi, əldə edilən elmi nəticələr və ümumiləşdirmələrin öyrəndiyimiz problem baxımından müəyyən əhəmiyyəti vardır.

Problemin öyrənilməsi göstərir ki, XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan kitab və kitabçılıq işinin tarixinə, kitab nəşrinin aktual problemlərinə həsr edilmiş tədqiqatlarda, o cümlədən dissertasiyalarda, monoqrafiya, elmi məqalələr və dərs vəsaitlərində soraq-məlumat nəşrlərinin öyrənilməsinə müəyyən yer verilmişdir.

Azərbaycan kitabşünaslıq elminin banisi, kitab tarixinin görkəmli tədqiqatçısı professor Bayram Vəli oğlu Allahverdiyev XX əsrin 60-cı illərindən Azərbaycanda kitab tarixinin tədqiqinə başlamış, «Orta əsr Azərbaycan kitabı (XI-XVIII əsrlər)» mövzusunda namizədlik, «Azərbaycan Respublikasının texniki kitab nəşrinin tarixi (1920-1985-ci illər): inkişaf ənənəsi və əsas mərhələlərin tədqiqi» mövzusunda doktorluq dissertasiyalarında, monoqrafiya və digər elmi məqalələrində [8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17] Azərbaycanda kitab və kitabçılıq işinin tarixi, texniki kitabın nəşri, inkişaf mərhələləri, inkişaf ənənəsi, tərcüməsi, redaktəsi kimi vacib kitabşünaslıq problemləri əsaslı tədqiq edilmiş, dəyərli elmi-nəzəri nəticələr əldə edilmiş və ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Professor B.V.Allahverdiyevin çoxcəhətli kitab və kitabçılıq işi üzrə tədqiqatlarında soraq-məlumat kitabının yaranması, quruluşu, əhatə dairəsi, xüsusilə lüğətlərin tərtibi prinsipləri kimi vacib məsələlərə müəyyən yer verilmişdir.

Son 40-50 il ərzində respublikamızda Azərbaycan kitab mədəniyyəti, kitab nəşri işinin təşkili, inkişafı, kitab tərtibatı, nəşriyyatların fəaliyyətlərinə aid namizədlik dissertasiyaları yazılmış, elmi məqalələr, elmi-kütləvi kitab və kitabçılar çap edilmişdir [29, 30, 125, 267].

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru Ə.F.Mirəhmədovun «Azərbaycan kitabı» (1963) adlı biblioqrafik göstəricinin birinci cildində dərc etdirdiyi «Müqəddimə»də, H.B.Həsənovun «Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri» (1989) kitabında soraq-məlumat nəşrlərinə çox səthi yanaşılmış, cüzi yer verilmişdir.

Kitab və kitabçılıq işi sahəsində müəyyən əsərlər yazan, dissertasiyalar müdafiə etmiş filologiya elmləri namizədi İ.Zəkiyevin, tarix elmləri namizədi A.Xəlilovun, filologiya elmləri namizədi F.Bayramovun tədqiqatlarında soraq-məlumat nəşrləri problemi, demək olar ki, yer almamışdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, soraq-məlumat nəşrləri sistemində xüsusi yer tutan ensiklopediyaların yaranması, nəşri, tərtib prinsiplərinə aid filologiya elmləri doktoru, professor İ.Ö.Vəliyevin elmi və elmi-kütləvi yazıları, kitab və kitabçaları bizim tədqiqatımız üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər, Azərbaycan kitab mədəniyyətini xeyli dərəcədə zənginləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir [257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266]. Tanınmış alim İ.Ö.Vəliyevin əsərlərində kitab nəşrinin ümumi problemləri ilə bərabər, ensiklopedik nəşrlərin əhəmiyyəti, nəşri, tərtibi, redaktəsi məsələləri nisbətən geniş şəkildə işıqlandırılır.

Soraq-məlumat nəşrləri sistemində geniş yer tutan müxtəlif növlü və tipli lüğətlərin yaranması, inkişafı, nəzəri, təcrübi məsələləri də ölkəmizin görkəmli dilçi alimləri tərəfindən müəyyən qədər öyrənilmiş, qiymətli nəzəri, elmi, təcrübi əsərlər yazılmış, elmi-kütləvi kitablar, monoqrafiya, dərs vəsaitləri çap olunmuşdur [130, 131, 132, 133, 167, 168, 225, 226].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin nəzəri və praktiki məsələlərin işlənməsi sahəsində Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Ə.Ə.Orucovun tədqiqatlarının, çap edilmiş əsərlərinin («Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları», 1965), filologiya elmləri doktoru M.Ş.Qasimovun Azərbaycan dili terminologiyasının tarixi, nəzəri və təcrübi problemlərinin öyrənilməsi, tədqiqi sahəsindəki fəaliyyətinin elmi nəticələrini əks edən «Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» (1973) və filologiya elmləri doktoru, professor H.Ə.Həsənovun lüğətçiliyin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, dünya və türk lüğətçiliyinin tarixi, xüsusilə Azərbaycan lüğətlərinin yaranma, formalaşma və inkişafı tarixi, tərtibi prinsipləri, tipoloji təsnifatı, növləri, quruluşu və s. çoxcəhətli tədqiqatı-

nın ümumiləşdirici nəticəsi olan «Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları» adlı iri həcmli kitabının Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin öyrənilməsi, tədqiqi baxımından xüsusi əhəmiyyəti olduğunu qeyd etməliyik.

«Azərbaycanda nəşriyyat işi» (2000) və İsmayıl Umudlunun «Kitab nəşri bu gün» (2004) kimi kütləvi nəşrlər kitab nəşri, kitab tarixi, ümumiyyətlə kitab və kitabçılıq işi üzrə müəyyən maraqlı məlumatları əks edir. Bu nəşrlərdə kitab nəşri, nəşriyyatların fəaliyyətləri, kitabın tipologiyası və seriyaları kimi problemlərin şərhində cüzi səhvlərə, nöqsanlara, faktların təhrifinə yol verilmişdir [35, 254]. Bu adlarını qeyd etdiyimiz elmi-kütləvi kitablardan İ.Umudlunun «Kitab nəşri bu gün» nəşrində soraq-məlumat kitablarının nəşri, inkişafı ilə əlaqədar müəyyən əhəmiyyətli faktlar verilsə də, ziddiyyətli fikir və mülahizələr vardır [254, 139-192].

Göründüyü kimi, Azərbaycanda kitab və kitabçılıq işinin tədqiqinə XX əsrin 60-70-ci illərindən başlanmışdır. Onu da qeyd etməliyik ki, respublikamızda kitab nəşri sahəsində əldə edilən müvəffəqiyyətlər mədəni yüksəlişimizdə misilsiz nailiyyətlərimizin üzvi bir hissəsidir. Bununla belə tədqiqat işlərində kitab nəşri ilə əlaqədar meydana gələn müxtəlif xarakterli materiallarda, çap nəşrlərində soraq-məlumat kitablarının öyrənilməsinə, tədqiq olunmasına səthi yanaşılmış, çox cüzi yer verilmişdir.

Belə bir vəziyyət çox az öyrənilmiş və tədqiqata möhtac olan soraq-məlumat nəşrlərinin yaranmasını, formalaşmasını, inkişaf mərhələlərini, növləri və tiplərini, əhəmiyyətini, quruluşunu, mövzu və məzmununu, tərtibi prinsiplərini, istifadəsini və yazılmasını tədqiq etmək, ümumiləşdirmək, konkret mənada Azərbaycan kitab tarixinin ən aktual və əhəmiyyətli mövzularından birini öyrənmək məqsədilə həyata keçirilir. Bu tədqiqatla Azərbaycanda kitab nəşrinin, daha geniş mənada Azərbaycan kitabşünaslığının ən vacib elmi problemini zənginləşdirməyə, tamamlamağa xidmət etmiş oluruq.

Eyni zamanda onu da qeyd etməliyik ki, öyrəndiyimiz tədqiqatlarda Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrləri sisteminin yaranması, inkişaf mərhələləri, tipologiyası, müasir vəziyyəti, inkişaf perspektivləri kompleks şəkildə öyrənilib tədqiq edilməmişdir.

Soraq-məlumat nəşrlərinin yaranması, inkişafı, formalaşması, müasir vəziyyəti, inkişaf perspektivlərinin elmi şəkildə hərtərəfli tədqiqi, təhlili və ümumiləşdirilməsi ilk dəfə məhz bu dissertasiya işində öz elmi-nəzəri-təcrübi həllini tapmışdır.

Tədqiqatın obyekti – 1920-2000-ci illərdə Azərbaycanda nəşr edilmiş soraq-məlumat ədəbiyyatı sistemidir (dövlət standartları, çox sayda elmi-tədqiqat işləri və s. nəzərə alaraq, müxtəlif növlü və tipli biblioqrafik göstəriciləri tədqiqatının obyektinə daxil etməmişəm.)

Tədqiqatın predmeti – Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin yaranması, formalaşması və inkişafı qanunauyğunluqlarıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri – Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin formalaşması və inkişafının etibarlı tarixi mənzərəsini yaratmaq, onun əsas inkişaf mərhələlərini meydana çıxarmaq və respublikada soraq-məlumat kitablarının nəşrinin daha da təkmilləşdirilməsi yollarını aydınlaşdırmaqdır.

Bu qarşıya qoyulmuş ümumi məqsədə nail olmaq üçün konkret vəzifələri:

- soraq-məlumat nəşrləri üzrə kitab nəşrinin formalaşmasını, inkişafını və təkmilləşdirilməsini şərtləndirən əsas ilkin şərait və amillərin meydana çıxarılması;

- soraq-məlumat nəşrlərinin buraxılması ilə məşğul olan nəşriyyat, idarə, təhsil müəssisəsi və müxtəlif təşkilatların fəaliyyətlərini təhlil etmək;

- soraq-məlumat nəşrlərinin elm, texnika, istehsalat və təhsilin inkişafında rolunu göstərmək;

- mövzu və tipoloji təhlil əsasında soraq-məlumat nəşrlərinin əsas kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını üzə çıxarmaq və soraq-məlumat kitabları üzrə kitab nəşrinin respublikanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatı ilə əlaqəsini müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrlərinin yaradılmasında alimlərin, redaktorların, tərcüməçilərin və poliqrafçıların, nəşirlərin fəaliyyətlərini öyrənmək və qiymətləndirmək;

- statistik, mövzu və tipoloji təhlil əsasında soraq-məlumat kitablarının əsas kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını meydana çıxarmaq, onun tiplərinin formalaşması prosesini izləmək;

- Azərbaycanda ümumi kitab nəşri sistemində soraq-məlumat nəşrlərinin yerini və rolunu aydınlaşdırmaq;

- respublikada soraq-məlumat kitablarının nəşrinin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodları. Qarşıya qoyulmuş vəzifələri həll etmək üçün bir-birini tamamlayan kompleks tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Bunların içərisində, hər şeydən əvvəl, müqayisəli-tarix və statistik metodları qeyd etməliyik.

Respublikanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının tarixi ilə soraq-məlumat kitablarının inkişaf tarixinin bir-birilə əlaqəsinin meydana çıxarılmasına tarixi metod kömək etmişdir.

Ümumstatistik metod soraq-məlumat kitablarının buraxılmasının inkişaf dinamikasını, onun inkişafının bu və ya digər mərhələsində kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Soraq-məlumat kitablarının repertuarının keyfiyyət xarakteristikasının öyrənilməsi analitik-mövzu və struktur-tipoloji metodunun köməyi ilə həyata keçirilib.

Mövzu və tipoloji metodlar soraq-məlumat kitablarının sahə quruluşunun inkişaf dinamikasını təqdim etməyə imkan vermişdir.

Problemin öyrənilməsinə sistemli yanaşma soraq-məlumat kitablarının nəşrinin inkişafı tarixinin tam mənzərəsini meydana çıxarmağa kömək etmişdir.

Problemin kompleks öyrənilməsi, inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi və soraq-məlumat nəşrlərinin mövzu təhlilində sosioloji müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazasını – 1920-2005-ci illərdə çap edilmiş, zəngin fakt-materialını əks edən və soraq-məlumat nəşrlərinin repertuarını üzə çıxarmağa imkan verən biblioqrafik nəşrlərin, hər şeydən əvvəl, «Azərbaycan kitabı» (I c. – 1963, II c., I kitab – 1982), kitab letopislərinin («Azərbaycan kitab letopisi: 1920-1925. - 1962», «Azərbaycan kitab letopisi: 1942-1946. - 1951»), Azərbaycan mətbuat salnaməsinin, Birillik Azərbaycan kitabıyyatının, nəşriyyat və kitab ticarəti kataloqlarının, yeni nəşrlər kataloqlarının, soraq-məlumat nəşrlərinin çox böyük hissəsini təşkil edən lüğətlərə aid tərtib edilmiş biblioqrafik göstəricilərin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etməliyik [29, 30, 31, 32, 36, 37, 38, 39, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 268, 269, 270, 271].

Nəzərdən keçirdiyimiz bütün soraq-məlumat ədəbiyyatının özləri çox qiymətli mənbədir.

Nəşriyyatların fəaliyyətlərini, ümumiyyətlə kitab nəşrinin inkişafını özündə əks edən statistik materiallar monoqrafiyanın müəllifinə soraq-məlumat kitablarının inkişafını obyektiv izləməyə imkan vermişdir.

Statistik materiallar və məlumatlar soraq-məlumat nəşrlərinin repertuarının kəmiyyət xarakteristikasının tədqiqində böyük rol

oynayıb. Onlar kitab nəşrinin mühüm hissəsi olan soraq-məlumat kitablarının inkişaf qanunauyğunluğunun müəyyənləşdirilməsinə imkan vermişdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında dövrü mətbuat materiallarından, elm, təhsil, maarif, mədəniyyət məsələləri üzrə ədəbiyyatdan geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının «Nəşriyyat işi haqqında» Qanunu, dövlətçilik və azərbaycançılıq ideologiyası, alimlərin araşdırılan problemlə bağlı elmi, nəzəri əsərləri tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını təşkil edir.

İşin elmi yeniliyi. 1920-2000-ci illərdə Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş ilk xüsusi tədqiqatdır. Tədqiqat Azərbaycan soraq-məlumat kitabının yaradılmasının elmi cəhətdən əsaslandırılmış ilk təcrübəsi təsəvvürünü yaradır. Monoqrafiya Azərbaycan soraq-məlumat nəşrinin inkişaf etdiyi şəraitin elmi təhlilini əks edir. Tədqiq olunan dövrdə soraq-məlumat kitabının inkişafının əsas mərhələləri tədqiq və müəyyən edilmişdir. Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin repertuarı yaradılmış və onun inkişaf dinamikası təhlil edilmişdir. İlk dəfə olaraq soraq-məlumat kitablarını çapdan buraxan nəşriyyatlar, müəssisələr, elmi idarələr, onların quruluşu, soraq-məlumat nəşrlərinin coğrafiyası meydana çıxarılmışdır.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti. Soraq-məlumat kitabının tarixi. Azərbaycan kitab tarixinin bir hissəsi olmaqla bərabər, ümumi kitab tarixinin işlənməsinə töhfə hesab edilir.

İşin əməli əhəmiyyəti. Problemin tədqiqatı nəticəsində əldə edilmiş elmi nəticələrdən və irəli sürülən tövsiyə və təkliflərdən soraq-məlumat kitablarının nəşrinin və yayılmasının təkmilləşdirilməsinə istifadə oluna bilər.

Monoqrafiyanın materiallarından Azərbaycan Respublikasının kitab tarixinin hazırlanmasında və ölkəmizin müvafiq ali məktəblərində «Ümumi kitabşünaslıq» və «Kitab tarixi» üzrə tədris kurslarında istifadə etmək olar.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

– Azərbaycan Respublikasında soraq-məlumat nəşrlərinin sistemləşdirilməsi, formalaşması prosesi və spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

– şəraitin soraq-məlumat nəşrlərinin buraxılmasına təsiri, kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasında təhriflər və onun aradan qaldırılması yolları;

– 1920-1941-ci illər dövrünün Azərbaycan soraq-məlumat nəşrinin formalaşması prosesi və onun daha da inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi;

– 1941-1960-cı illər Azərbaycan soraq-məlumat kitabının inkişaf sürətinin artması mövzusunun zənginləşməsi və tərtibi prinsiplərinin xüsusiyyəti;

– 1961-2000-ci illər dövründə Azərbaycan soraq-məlumat kitabının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisi elm, maarif, mədəniyyət, təhsil və istehsalatın miqyasını və inkişaf sürətini əks etməsi, onun respublikanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatı ilə çox sıx əlaqədə olması, elm, təhsil, texnika və istehsalın inkişafı səviyyəsinə uyğunluğu;

– Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin kompleks və çoxaspektli (tarixi, statistik, mövzu, məzmun, tipoloji) təhlili; təhlilin nəticələrinin respublikada kitab nəşrinin inkişafında yeri və rolu. Azərbaycan soraq-məlumat kitablarının buraxılmasının optimalaşdırılmasına tövsiyə hazırlamaq üçün nəzəri və praktiki bazanın yaradılması.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Monoqrafiyanın məzmunu, əsas müddəa və nəticələri müəllifin çap olunmuş elmi məqalələrində (dərc edilmiş elmi məqalələrin həcmi təxminən 7 çap vərəqədir) və tədqiqatın ayrı-ayrı problemləri ilə bağlı BDU-nun «Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi» kafedrasının elmi-nəzəri seminarında (2004-2005) aktual mövzularla çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Müəllifin çap olunmuş elmi əsərlərindən «Azərbaycan kitab tarixi», «Ümumi kitabşünaslıq» fənlərinin tədrisində, xüsusilə seminar və praktiki məşğələlərdə geniş şəkildə istifadə edilir.

Monoqrafiyanın quruluşu. Monoqrafiyanın quruluşu tədqiqatın məqsəd və vəzifəsinə uyğun müəyyənləşdirilib. İş giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqatın tarixi-statistik metodu ümumi tarixi dövrləşməyə uyğun olaran dissertasiyanın xronoloji düzümünü şərtləndirmişdir. Mövzunun problem şəklində tədqiqi əsas götürülərək monoqrafiyada aşağıdakı fəsillərin olmasının məqsədəuyğunluğu müəyyənləşdirilmişdir:

I fəsil. Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatının yaranması və inkişafı tarixi;

II fəsil. Soraq-məlumat nəşrlərinin sahə, mövzu, məzmun təhlili və inkişafı xüsusiyyətləri;

III fəsil. Soraq-məlumat ədəbiyyatının müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri.

Monoqrafiyanın **nəticəsi** tədqiqatın ümumiləşdirilməsi və Azərbaycan soraq-məlumat kitablarının daha da inkişaf etdirilməsi vəzifəsini qarşıya qoyulması ilə başa çatır.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN SORAQ-MƏLUMAT ƏDƏBİYYATININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI TARİXİ

1.1. Qədim dövrdən 1920-ci ilə qədər Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatının vəziyyəti. Soraq-məlumat nəşrləri elm, texnika, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və digər sahələrdə özünü təsdiq etmiş məlumatları, bilikləri yığcam şəkildə əks etdirir. Bu cür kitabların yığcamlığı və aydınlığı qədim zamanlardan insanların diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Soraq-məlumat nəşrləri inkişaf edərək nəşr növünə çevrilmişdir. Onların başlıca, əsas sosial funksiyası, başqa sözlə, təyinatı müxtəlif məlumatları ən əlverişli formada oxuculara, daha geniş mənada tələbatçılara çatdırmaqla şərtlənir. Başlıca olaraq ordan-burdan mütləq üçün nəzərdə tutulur. Lüğətlər, soraq kitabçaları, soraq vəsaitləri, ensiklopedik lüğətlər, ensiklopediyalar və s. soraq-məlumat nəşrlərinin əsas hissəsini təşkil edir [281, 612].

Bu çap əsərlərinin əksəriyyətində elmi və yaxud praktiki məzmunlu məlumatlar yığcam şəkildə ifadə edilir. Bu nəşrlər sistemi ardıcıl mütləq, öyrənmə üçün deyil, məlumatın tez tapılmasına xidmət etmək üçün yaranmış və inkişaf etmişdir [289, 514].

Soraq-məlumat kitablarının ən qədim növü lüğətlərdir. Lüğətlər stolüstü kitaba, insanların yaxın köməkçisinə çevrilənəcn böyük bir tarixi yol keçmişdir. O, dilçilikdə əldə edilən hər nə varsa, hamısını toplu şəkildə əks etdirir. Bütün biliklər haqqında ümumiləşdirilmiş, söz haqqında yığcam formada mürəkkəb və müxtəlif informasiya verir. Lüğətçilik işində təkamül inadlı, fasiləsiz fəaliyyət nəticəsində baş vermişdir. Bunu insan fəaliyyətinin bütün sahələri tələb edirdi. Lüğətlərin meydana gəlməsində və təkmilləşdirilməsində görkəmli dövlət xadimlərinin, şair və yazıçıların, alimlərin rolu böyükdür.

Bugünkü Azərbaycan lüğətçiliyi birdən-birə meydana gəlməmişdir, uzun bir inkişaf yolu keçərək indiki halını almışdır. Onun meydana gəlməsi və təşəkkül tapması üçün, təbii ki, müəyyən ictimai, tarixi, mədəni və s. şəraitin olması lazım idi. Məlumdur ki, ümumiyyətlə lüğətçiliyin meydana gəlməsi üçün ən mühüm amil formalaşmış yazı ənənəsinin olmasıdır. Buna görə də milli lüğətçiliyin tarixi xalqın ictimai və mədəni inkişafı ilə əlaqədar surətdə tədqiq edilməlidir [225, 8].

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru Ə.Ə.Orucov çox haqlı olaraq yazır ki, «Azərbaycan dili qədim yazılı ədəbiyyat dili olub, öz tarixi inkişafında müxtəlif mərhələlər keçdiyindən, əlbəttə, onun özünəməxsus lüğətçilik ənənəsi olmamış deyildir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, xalqımızın lüğətçilik irsi hələ meydana çıxarılmamış və onun tarixi öyrənilməmişdir. Odur ki, bu məsələ indi dilçiliyimiz qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri hesab edilməlidir» [225, 8].

Lüğətlərdə iki cəhət var: nəzəri və praktik. Lüğətlər həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən əhəmiyyətlidir. Lüğətçilik işinin tarixini öyrənərkən lüğətlərin bu cəhətləri işıqlandırılmalıdır, çünki bunlar bir-birilə əlaqədardır [130, 11].

Lüğətçiliyin tarixi qədimdir. Lüğətlərin ilk nümunələri bizim eradan əvvəl yaranmışdır. Eramızdan əvvəl meydana gəlmiş lüğətləri yaranma dövrünə görə üç qrupa ayırmaq olar:

1. Lüğətlərin meydana gəlməsinə qədərki dövr. Bu dövrdə yaranan lüğətlərin əsas vəzifəsi çoxmənalı sözləri izah etmək idi. Lüğətlər Şumerlərdə bizim eradan əvvəl 25-ci əsrdə, Çində eradan 20 əsr əvvəl, Qərbi Avropada və Ərəbistanda VIII əsrdə, Türk dövlətlərində XII əsrdə, Rusiyada XIII əsrdə meydana gəlmişdir.

2. İlk lüğətlər dövrü. Bu dövrdə yaranan lüğətlərin əsas vəzifəsi danışq dilindən fərqli olaraq ədəbi dili öyrənməkdir.

3. Lüğətlərin inkişaf dövrü. Bu dövr lüğətlərinin əsas vəzifəsi dilin lüğət tərkibinin təsviri və normalaşmasını öyrənməkdir.

Azərbaycanda soraq-məlumat kitabının, əsasən də lüğətlərin yaranması tarixi qədimdir. Tarixi, elmi mənbələr təsdiq edir ki, soraq-məlumat kitabları Azərbaycanda XI əsrdən yaranmağa başlanmışdır. Əlbəttə, ilk soraq-məlumat kitabları lüğətlər və təqvimlər şəklində özünü büruzə vermişdir.

Onu da qeyd etməliyik ki, lüğətlərin yaranması üçün zəmin hələ IX-XI əsrlərdə yaranmışdı. Belə ki, ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra əksəriyyətini türklər təşkil edən yerli əhali İslam dinini qəbul etdilər. İslamın müqəddəs kitabı «Quran» ərəb dilində nazil olduğundan və onun dili müqəddəs sayıldığından yerli əhali onu yalnız bu dildə oxuyub öyrənmək məcburiyyətində qaldı. Bu amil ərəb dilinin bütün müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da tez bir zamanda geniş yayılmasına səbəb oldu. Çox keçmədi ki, Azərbaycan alimləri və din xadimləri, şair və yazıçılar

ərəb dilini ana dili kimi mükəmməl öyrənib, ərəbcə şah əsərlər yaratdılar (Bəhmənyar Azərbaycanı, Şihabəddin Sührəvərdi, Xətib Təbrizi və b.).

Beləliklə, hər iki dili mükəmməl bilən ziyalıların yetişməsi ərəbcə yazılmış ayrı-ayrı əsərlərin, birinci növbədə dini ədəbiyyatın dilimizə tərcüməsi üçün real zəmin yaratdı [212, 7].

Bu da məlumdur ki, orta əsrlərdə elmi kitabların əksəriyyəti ərəb, ədəbi əsərlərin, poeziyanın böyük hissəsi fars dilində yazılmışdır.

Bu vəziyyət şəraitdən asılı olaraq meydana çıxmışdı. Bu da inkaredilməz faktdır ki, məktəb və mədrəsələrdə «Quran» və şəriət dərsləri ərəb dilində tədris olunsa da, müəllimlər hələ bu dili bilməyən şagirdlərə ayrı-ayrı mətləbləri anladarkən öz şərh və izahını istər-istəməz ana dilində söyləməli olurdular.

Beləliklə, «Quran»-ın və digər bəzi zəruri kitabların Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi vacib sayılırdı. Belə bir məqamda lüğətlərin tərtibi zəruri, vacib tələbatın nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

İndi olduğu kimi, keçmiş əsrlərdə də Azərbaycan oxucu və tədqiqatçıları mütaliə etdikləri, yaxud oxunuşuna qulaq asdıqları kitabların səhifələrində tez-tez çətin söz və ifadələrlə qarşılaşmışlar. Onların əlində həmin çətin sözlərin mənasını açan izahlı lüğətlərin olmasına böyük ehtiyac vardı. Qətran Təbrizi (1012-1088) indi də məşhur olan «Təfsir» adlı lüğət kitabı hazırlamışdı. «Bu, fars dilinin ilk izahlı lüğət kitabıdır. Sözlər misallarla verilmişdir» [253, 67].

Lüğət kitabı oxucular arasında çaşqınlıq da yarada bilər, doğru, faydalı da ola bilər. Tərtibçi müəllif bu məsuliyyəti vaxtında hiss etmişdi. Buna görə də onun kitabı sonrakı lüğətlər və lüğətçilər üçün nüfuzlu məxəz olmuşdur. Bu kimi səbəblərə görə ki, tarix Qətran Təbrizini XI əsr Azərbaycan kitabının yaradıcı xadimlərindən biri kimi yaşatmaqdadır [273, 122].

XII əsrin görkəmli lüğətçilərindən biri də Əbül-Fəzl Hübeyş Tiflisidir. O, Yaxın Şərq mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. XII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Hübeyş Tiflisi 30-dan artıq əsər yazmışdır. Onların hamısı gəlib bizə çatmamışdır. O, Tiflisdə dünyaya gəlmiş, boya-başa çatmışdır. H. Tiflisi ictimai-siyasi-tarixi səbəblər üzündən gənc yaşlarında vətəninə, elinə, xalqından aralı düşmüş, Türkiyənin Konyə şəhərinə köçmüşdür. Ömrünün əsas hissəsini Konyə şəhərində keçirmiş, əsərlərinin əsas

hissəsini də burada yaratmışdır. Elmin müxtəlif sahələrinə (tibb, ədəbiyyatşünaslıq, ilahiyyat, astronomiya, lüğətçilik və b.) aid sanballı əsərlərin müəllifidir. Azərbaycan alimi Əbü-l-Fəzl Hübeyş Tiflisi ensiklopedik zəkali alim kimi ərəb dilinə aid bir sıra lüğətçilik əsərləri yazmışdır. Onun tərtib etdiyi lüğətlər aşağıdakılardır: «Tərcüman ul-Quran», «Vuchul-Quran», «ət-Tərcuman», «Qanunul-ədəb». Bunlardan əlavə o, ərəbcə-farsca, ərəbcə-türkcə nəsr və şeir formalarında lüğətlərin təritibi ilə məşğul olmuşdur. Yuxarıda adları çəkilən lüğətlərin dördü ərəbcə-farsca lüğət, biri yuxuyozma sözlüyüdür. Görkəmli alimin farsca yazdığı «Kamil ut-təbir» əsərinin farsca-ərəbcə sözlüyü fars əlifbası ilə düzülmüş və onun ərəbcə qarşılığı, şərh, izahı verilmişdir [130, 58-59].

Orta əsrlərin görkəmli nümayəndələrindən olan Əbü-l-Fəzl Hübeyş Tiflisi (1121-1232) tibb, riyaziyyata, astronomiyaya dair çox qiymətli əsərlər yazmışdır. O, təbabətə aid doqquz əsərdən ibarət «Tibb traktatları məcmuəsi» («Məcmuət-ər-rəsail ət-tibbiyə»), «Tibbə dair kafi əsər» («Kifayət ət-tibb»), «Dərmanlar cədvəli» («Təqvim əl-ədəbiyyə»), astronomiyaya dair «Ulduzların təsviri» («Bəyan ən-nücum») adlı əsərlərin müəllifidir [203, 58-59].

Onun müxtəlif elm sahələrinə dair yazdığı əsərlər: «Vucud əl-Quran», «Bəyan əs-sənət», «Qanun əl-ədəb», «Kamil ut-təbir» və s. əlyazması şəklində geniş yayılmışdır. Alimin «Təqvim əl-ədəbiyyə» («Dərmanlar cədvəli») və «Qanun əl-ədəb» əsərləri orta əsrlərdə Azərbaycan soraq-məlumat kitabları içərisində mühüm yer tutur. Onun «Qanun əl-ədəb» əsəri çox məşhur olmuşdur. Əsərin dəfələrlə xəttatlar tərəfindən üzünün köçürülməsi orta əsrlərdə onun çox geniş yayıldığını göstərir. Müxtəlif əsrlərdə köçürülən əlyazma nüsxələri dünyanın bir sıra məşhur kitabxanalarında, şəxsi arxivlərdə, muzeylərdə və əlyazma institutlarında (İngiltərə, Fransa, Almaniya, İran, Türkiyə və s.) saxlanılır [210]. Alimin 1150-ci ildə tamamladığı 700 səhifəlik «Qanun əl-ədəb» əsəri orta əsrlərdə ərəb leksikoqrafiya tarixində məlum olan əsas məktəbin birini – qafiyyə quruluşlu lüğətlər sistemini davam etdirən fundamental əsərdir. Səəddin Süleyman Əminullah Müstəqimzadə «Qanun əl-ədəb»də fars sözlərini türk dilinə (1183-1190) tərcümə etmişdir. O, əsəri «Əl-sinət sələsə» («Üç dilli») adlandırmış və onu Soltan Əhməd III Osmanın nəvələrindən olan Əmir Nuri və onun övladlarına həsr etmişdir [210].

H.Tiflisinin «Ən mükəmməl yuxuyozma» («Kamil ət-Təbir») və «Qanun əl-ədəb» ensiklopedik lüğəti özündən sonra bir sıra soraq-

məlumat kitablarının meydana gəlməsi və inkişaf etməsi üçün zəmin rolunu oynamışdır.

¹ Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, orta əsrlərdə yaranan bəzi lüğətlərin bilavasitə və xüsusi olaraq Azərbaycan dilinə həsr edilmədiyinə baxmayaraq, onun da leksikasını az-çox özündə əks etdirən bəzi mühüm leksikoqrafik əsərlərin (lüğətlərin) öləri də olsa adlarını çəkməyi zəruri hesab edirik. Burada birinci növbədə Mahmud Kaşqarının «Divani-lüğəti-türk» (XI əsr) adlı məşhur lüğətini və türkologiyada «İbn-Mühənnə lüğəti» adı ilə məşhur, dilimizin tarixi leksikoqrafiyası nöqtəyi-nəzərindən çox əhəmiyyətli lüğəti göstərmək olar.

Türk dillərinin lüğətçilik tarixində xüsusi yer tutan, XI əsr türk xalqlarının dil xüsusiyyətlərini özündə əks və izah edən ilk lüğət Mahmud bin əl-Hüseyn bin Məhəmməd əl-Kaşqarının «Divani-lüğəti-türk» («Türk dillərinin lüğəti») fundamental əsəridir. Mahmud Kaşgari XI əsrin birinci yarısında (təxminən 1029-1038-ci illərdə) Özbəkistanın Kaşgar şəhərində türk qəbiləsində doğulmuşdur. Əcdadı əmir olmuşdur.

Lüğətdə türk tayfalarına aid 9000-dən artıq söz və söz birləşməsi əhatə olunmuşdur. Mahmud Kaşgari lüğətini struktur-əlifba prinsipi əsasında tərtib etmişdir. Burada o, sözləri isim və fel adı altında iki qrupa bölərək aşağıdakı məsələləri nəzərdən keçirmişdir: 1) leksika; 2) türk qəbilələrinin yerləşdiyi regionlar haqqında məlumat; 3) türk dillərinin təsnifatı; 4) türk dillərinin tarixi fonetikasına və qrammatikasına dair məlumat; 5) türklərin tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası, poeziyası, folkloru haqqında məlumat; 6) dünyanın ən qədim türk xəritəsi [130, 53-54].

Gilisli Əhməd Rifət lüğətin orijinalından üzünü 1266-cı ildə köçürmüş, Məhəmməd bin Abu Abulfətin əlyazması əsasında çapa hazırlamışdır. Lüğət 1915-ci il (1-2-ci cildlər) və 1917-ci (3-cü cildi) illərdə Türkiyə Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən İstanbulda nəşr edilmişdir. Əsər ərəb dilində yazılmışdır. Əsər bir neçə dilə çevrilmişdir. Lüğətin alman dilinə ilk tərcüməçisi K.Brohelandır. Əsər alman dilində 1928-ci ildə çap edilib. Onu türk dilinə tərcümə edən B.Atalaydır. Kitab 1933-1941-ci illərdə Ankarada «Türk dili cəmiyyəti» tərəfindən nəşr edilmişdir. Lüğət özbək dilində 1960-1963-cü illərdə çıxmışdır, çevirəni İ.Mütəllibovdur. X.S.Xocayev 1935-ci ildə M.Kaşqarının lüğətinin tərcüməsi ilə məşğul olmuş və

1937-ci ildə əsərin tərcüməsini başa çatdırmışdır. Lakin çap edilmişdir. Sonralar Azərbaycan alimləri Ə.Dəmirçizadə, A.Cəfərov və C.Əfəndiyev lüğəti Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər, amma lüğət çap olunmamışdır [130, 56-58].

Təxminən XIII əsrin axırlarında, XIV əsrin əvvəllərində yazılmış bu lüğətin bir fehristini məşhur rus şərqşünası P.Melioranski 1900-cü ildə Peterburqda nəşr etdirmişdir. Melioranski özünə məlum olan nüsxələrdə bəhs olunan dilin qədim Azərbaycan dili olduğunu iddia edir [225, 9].

İndiki Azərbaycan ərazisində yaradılmış «İbn-Mühənnə lüğəti»nin əsl adı belədir: «Kitabi-məcmuəi-tərcümani-türki farsı, monqoli» (Hilyət əl-insan və Həlbət əl-insan). Türkologiya aləmində «İbn-Mühənnə lüğəti»ni ilk dəfə üzə çıxaran Əhməd Rifət Bilgə yox, Xəlil bəydir. Gilisli Əhməd Rifət lüğəti 1921-ci ildə Osmanlı sultanlarına məxsus olan «Muzeyi-Hümayun» kitabxanasında tapmışdır və həmin ildə nəşr etdirmişdir. Muzeyin direktoru Xəlil bəy isə lüğəti 1909-cu ildə «Türk dərnəyi» məcmuəsinə əlavə kimi nəşr etdirmişdir. A.Bəttal bu lüğəti 1934-cü ildə İstanbulda türk dilində çap etdirmişdir.

Lüğət üç hissədən ibarətdir. Əsərin əsas hissəsi şeirlərdir. Birinci fəslin ikinci hissəsi lüğətdir. Birinci hissədə fars, ikincidə türk, üçüncüdə monqol dili haqqında danışılır.

Lüğətin ikinci hissəsi 24 fəsildən ibarətdir. Burada sadə adlar əhatə olunur: bədən üzvləri, qohumluq əlaqələri, yemək, quş, məişət əşyalarının adları və s. göstərilir. Lüğətin türkcə bölməsində 2109 söz var. Bunlardan 1600-dən çoxu Azərbaycan dilində eyni morfoloji və leksik-semantik vəziyyətdə müşahidə olunur. Burada izah olunan sözlərin çoxu ədəbi dilimizdə və ayrı-ayrı dialektlərimizdə indi də işlədilməkdədir [130, 61-62]. «İbn-Mühənnə lüğəti»nin Azərbaycan dili üçün böyük tarixi və elmi əhəmiyyəti vardır.

M.Füzuli ilə bir dövrdə İraqda yaşamış böyük Azərbaycan yazıçı, alim, tərcüməçi, xəttatı və kitab tərtibçisi Xızır Əbdül-Hadi oğlu Bəvazici «Gözəl Azərbaycan-türk nəsxı ilə bir çox kitab yazmışdır» [118, 8]. Alimin yazdığı kitablardan biri Hübeyş Tiflisinin «Ən mükəmməl yuxuyozma» («Kamil ət-Təbir») əsərinə bənzəyən kitabıdır. H.Tiflisi yuxuda görülən əşya və hadisələrin adını əlifba sırası ilə düzərək ərəbcə və farsca qarşılığını göstərmişdir. Bu mövzuda özünə qədər yazılmış 21 kitabın da adını öz əsərində çəkmişdi. Bu mövzuda kitab yazan Bəvazici orijinal yolla getmişdir. Belə ki, Bəvazici

onu Azərbaycan dilinə tərcümə etmək istərkən H.Tiflisinin seçdiyi «janr formasının bir çox xüsusiyyətləri buna imkan vermədiyinə görə o, həmin mövzuda H.Tiflisinin kitabı və daha 20 başqa kitab əsasında Azərbaycanca-ərəbcə-farsca üçdillilik izahlı lüğət yazmağa başlamış və onu 1501-ci ildə bitirmişdir» [118, 8-10].

Bəvazici onu dəfələrlə redaktə edib təkmilləşdirərək 1547-ci ildə Türkiyənin görkəmli hökmdarı Sultan Süleymana (1495-1556) təqdim etmək üçün öz xətti ilə köçürmüşdü. 660 səhifəlik bu kitabda 1470 sözün izahı verilmişdir. Mətn qara, sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə parlaq kağızda yazılmışdır.

Beləliklə, H.Tiflisinin məşhur kitabı daha bir sanballı kitabın yaranmasına əsas olmuşdur.

H.Tiflisinin «Təqvim-ul ədviyyə» kitabında dərman bitkilərinin şərhini verərkən onların hər birinin adını beş dildə – ərəb, fars, suriya, Rum (Bizans) və yunan dillərində yazmışdır [110].

Göründüyü kimi, Azərbaycanın ensiklopedik biliyə malik olan görkəmli alimi Hübeyş Tiflisi lüğətçilik ədəbiyyatının yaranması və formalaşması sahəsində çox gərgin əmək sərf etmişdir.

XIV əsrdə meydana gələn mühüm lüğətlərdən biri görkəmli Azərbaycan alimi Hinduşah Naxçıvaniyə məxsusdur. Bir çox elm sahəsində tanınmış H.Naxçıvanının 4000-dən artıq sözü əhatə edən farsca-azərbaycanca «Sihah əl-əcəm» (1327-1328, Təbriz) lüğəti çox məşhur olmuş və geniş istifadə edilmişdir. Lüğət fars dilinin Azərbaycan və ərəb dillərində izah edilməsinə həsr edilmişdir [53, 177].

Hinduşah Naxçıvanının oğlu Məhəmməd Naxçıvani (1292-1370) də dövrünün görkəmli dilşünası, tarixçi, şairi, xəttatı və dövlət xadimi olmuşdur. Məhəmməd Naxçıvani atasının «Sihah əl-əcəm» kitabının əsasında «Sihah əl-fors» adlı izahlı lüğət tərtib etmişdir. «Sihah əl-fors» 2300 fars sözünün misallarla (farsca) izahını özündə əks etdirir. M.Naxçıvani əsərdə fars sözlərini izah edərkən yeri gəldikcə onların ərəb, Azərbaycan, türk, pəhləvi və s. dillərdə və eləcə də müxtəlif ləhcələrdəki mənalarını verir. Professor Həsən Zərinəzadə Hinduşah Naxçıvanının «Sihah əl-əcəm» və Məhəmməd Naxçıvanının «Sihah əl-fors» lüğətlərinin müqayisəli təhlilini vermişdir. Bu müqayisəli təhlil ona görə aparılmışdır ki, Məhəmməd Naxçıvanının «Sihah əl-fors» lüğəti atası Hinduşah Naxçıvanının «Sihah əl-əcəm» lüğəti ilə qarışdırılmışdır. Nəhayət, 1960-cı illərdə bu anlaşılmazlığa son qoyulmuş və lüğətlərin hər

ikisinin mövcudluğu müəyyənləşdirilmişdir. H.Zərinəzadənin qeyd etdiyi kimi, «Sihah əl-fors» 1328-ci ildə başa çatdırılmış və fars dilində az işlənən sözlərin (birdilli) lüğətidir.

XI əsr Azərbaycan şairi və alimi Xətib Təbrizi «sihah» sözünün açımını səhih, doğru, düzgün, dəqiq mənasında şərh etmişdir. Bu fikrə əsaslanıb deyə bilərik ki, qeyd etdiyimiz lüğətlərdə «sihah» sözünün işlədilməsi lüğət tərtib edən müəlliflərin dəqiqlik prinsipini meyar seçmələrindən irəli gəlmişdir [273, 227].

XII-XIV əsrlərdə yaradılmış lüğətlər ikidilli və ya üçdillidir. Bu lüğətlərin tərəflərindən birini Azərbaycan dili təşkil edir. Tərtib edilmiş lüğətlər, əsasən, tədris səciyyəlidir. Məqsəd ərəb və fars dillərini öyrənmək idi. Azərbaycan dili tərcümə mövqeyində durur: farsca-azərbaycanca lüğətlərin tədris, mədrəsə sistemi ilə bağlılığını göstərən amil onların mənzum formada hazırlanmasıdır. Bu dövrdə yaradılmış lüğətlərdə həm sözlərin siyahısı və tərcüməsi, həm də onların fonetik və qrammatik şərtləri verilir [130, 60].

Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd Hüseyn Xələf oğlu Təbrizi (XVII əsr) Bühran Təbrizi kimi çox tanınmışdır. Bühran Təbrizini dünyada məşhurlaşdıran «Bürhane Qate» lüğətidir. Böyük alim Hindistanın Heydərabad şəhərində yaşamış, fars dilinin izahlı dilçilik lüğətini də orada tərtib etmiş, Heydərabad valisi Sultan Abdulla bin Qütbşaha ithaf etmişdir. Alimin 1652-ci ildə tamamladığı «Bürhane Qate» lüğəti əlyazması və çap şəklində şərq əlyazmaları saxlandığı bütün kitabxanalarda çox geniş yayılmışdır. Bu kitab 15 dəfəyə qədər Kəlküttə, Bombay, Laknau, Tehran, İstanbul, Bulaq və s. şəhərlərdə çap edilmişdir. Təqribən 20 min sözün toplandığı bu lüğətin əlyazmaları Şərq ölkələrində geniş yayılmışdır [52, 537]. Bühran Təbrizinin «Bürhane Qate» kitabının (Bombey nəşri - 1887) əsasında biblioqrafik təsvir «Azərbaycan kitabı» biblioqrafik göstəricisinin birinci cildində də verilmişdir [29, 78]. Bu lüğət özündən sonrakı əsrlərdə çox sayda lüğətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin onların heç biri «Bürhane Qate» lüğətindən üstün ola bilməmiş və geniş yayılmamışdır.

XVIII əsrdə də soraq-məlumat kitabları, xüsusilə lüğətlər tərtib edilmiş, əlyazması və çap şəklində geniş yayılmışdır. Bu mənada İraqda və Hindistanda yaşamış Məhəmməd Tağı Qaraqoyunlunun 1193 səhifədən ibarət «Fərhəngi-türk» lüğətinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etməliyik. Hindistanın Əhmədnegər şəhərində fars dilində yazılmış bu lüğətdə türk dillərinin qrammatik quruluşu haqqın-

da müxtəsər məlumat verilir, ayrı-ayrı türk dillərinin materialları əsasında bu dillər üçün işlək olan leksik vahidlərin mənalari müəyyənləşdirilir. 72 bölmədən ibarət olan bu lüğətdə sözlər tematik və ya semantik qruplarda deyil, əlifba sırası ilə verilmiş, sözün ilk hərfi ilə yanaşı onun tərkibində əsas rol oynayan ikinci samit də nəzərə alınmışdır. 1727-ci ildə tamamlanmış lüğətin müəllifi Məhəmməd Tağı azərbaycanlıdır. Lüğət Azərbaycan, uйğur, özbək, tatar və türkmən dillərini əhatə edir.

Molla Məhəmməd Möminin «Məxzənül-xəzain» («Xəzinələr xəzinəsi») adlı ərəbcə-farsca lüğət də (1784) yüksək dəyərə malik olub Azərbaycan soraq-məlumat kitabının zənginləşməsində müəyyən rol oynamışdır.

Göründüyü kimi, XIX əsrə qədərki Azərbaycan soraq-məlumat kitabları içərisində əsas yeri lüğətlər tutur.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, XIX əsrə qədər tərtib olunmuş lüğətləri xalis Azərbaycan dilinin lüğəti adlandırmaq olmaz, çünki bu lüğətləri türk dillərinin ümumi abidəsi, lüğəti adlandırmaq daha dürüst olar. XIX əsrin 30-cu illərində rus məktəblərində Azərbaycan dilinə aid dərsliklərin yaranmasına tələbat artdığı zaman Azərbaycan dilinin lüğətini hazırlamaq təşəbbüsü meydana çıxır. Bu dövrdəki lüğətlər təlim səciyyəlidir. Elə onların dərsliklərə daxil edilməsi bunu göstərir. Mirzə Şəfi Vazehlə İ.İ.Qriqor-yevin 1855-ci ildə daş basması ilə çap olunmuş «Kitabi-türki (Azərbaycan dilinin tatar muntəxəbatı)» (Tiflis-Təbriz, 1855) dərsliyində həm ayrı-ayrı mətnlərə aid lüğət, həm də dərsliyin «Tartarca-rusca lüğət» hissəsində sözlərin əlifba sırası ilə ayrıca lüğəti verilmişdir.

M.A.Kazım bəyin «Türk dilindən müvəqqəti kursa dair dərs vəsaiti» lüğətçilik baxımından maraqlı və əhəmiyyətli bir kitabdır. Kitabdakı lüğət hissəsi «Qısa rusca-türkcə lüğət» adlanır. M.Kazım bəyin dərsliyin lüğət hissəsini hazırlamaqda məqsədi danışq və tərcümə prosesində «türk və ya şərq sözlərinə ehtiyacı olanlara heç olmasa, ən lazımlı və çox işlənən sözləri öyrətmək» və «kitabın birinci iki hissəsində rast gələn şərq sözlərinin mənasını başa düşmək istəyənlərə kömək etmək idi» [130, 73]. Ümumiyyətlə, bu hissə həm tədris, həm də türk, Azərbaycan və rus dillərini öyrənmək üçün faydalıdır.

M.Kazım bəyin, L.M.Lazarevin «Osman, Krım və Qafqaz ləhcələrinin türk-tatar-rus lüğəti» (1864), L.Z.Budaqovun «Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğəti» (1869-1871) tərcümə səciyyəli lüğətlər olsa da, türk dillərində müxtəlif terminlərin işlədilməsi və termin yaradıcılığını, tarixini öyrənmək işində müəyyən əhəmiyyəti vardır.

Bu dövr ziyalılar, maarifçilər, ayrı-ayrı elm sahələrinin alimləri tərəfindən Azərbaycan mədəniyyəti, elmi, maarifi, təhsili, ədəbiyyat və incəsənəti və s. sahələrində özünəməxsus xüsusiyyətləri və inkişaf meyilləri ilə diqqəti cəlb edən dövr kimi xarakterizə edilir.

Kitabın nəşri, inkişafı, istifadəsi, təbliği və yayılması, sahə quruluşu və tipologiyası nöqteyi-nəzərindən də öyrəndiyimiz bu dövr Azərbaycan kitabçılıq işinin tarixində də diqqəti cəlb edən, diqqətləyiq iz qoymuşdur.

Bu dövrün soraq-məlumat kitablarının əsas hissəsini cib və masa təqvimləri, lüğətlər təşkil etmişdir.

Azərbaycanda çap edilmiş ilk təqvimin tarixi 1874-cü ilə aiddir. Bu təqvim Fyodorov tərəfindən tərtib edilmiş və «Yelizavetpolun rus və müsəlman təqvimi: 1875-ci il» adı ilə Yelizavetpolda (indiki Gəncə) 150+34 səhifə həcmində (Azərbaycan və rus dillərində) çapdan buraxılmışdı.

XIX əsrin 80-ci illərində cib təqvimlərinin tərtib edilməsinə və nəşrinə xüsusi əhəmiyyət verilmiş və 1920-ci ilədək 15-ə qədər cib təqvimi, əsasən Bakı və Tiflis şəhərlərində «Ziya», «Ziyayi-Qafqaziyyə», «Kəşkül», Orucov qardaşlarının «Elektrik» mətbəə-nəşriyyatı və İsa bəy Aşurbəylinin «Kaspi» mətbəəsində nəşr edilmişdi [29, 12-179].

«Səneyi-islamiyyə və 1880 səneyi-məsihiyyəyə məxsus əl ruznaməsi» («Ziya» mətbəəsi, 1880 – 33 səh.), «Səneyi-məsihinin 1882-ci ilinə məxsus olan əl ruznaməsi» («Ziyayi-Qafqaziyyə» mətbəəsi, 1881 – 128 səh.), «Səneyi qəməriyyənin 1300-cü ilinə məxsus olan cib təqvimi» («Ziyayi-Qafqaziyyə» mətbəəsi, 1882 – 32 səh.), «Rusi və müsəlmani təqvim», «1888-ci rus tarixi ilə, 1305-1306-cı müsəlman tarixini göstərən müxtəsər cib təqvimi» («Kəşkül» mətbəəsi, 1888 – 26+2 səh.), «Səneyi-islamiyyəyi-hicriyyə 1308, səneyi-miladiyyə 1890-1891» (Ünsizadə mətbəəsi, 1890 – 31 səh.), «Təqvimi-islam: 1332-1914-səneyi-miladi» (Orucov qardaşlarının «Elektrik» mətbəəsi, 1914) və s. nəşrləri cib təqvimlərinə nümunə kimi göstərmək olar.

XX əsrin əvvəllərində çap edilən təqvimlərin bir qrupunu masa təqvimləri təşkil edirdi. Məsələn, 1914-cü ildə İsa bəy Aşurbəylinin «Kaspi» mətbəəsində 42 səhifə həcmində çap edilmiş «Masa təqvimi: 1914-1915: Qaplan ili; hicri qəməri 1332-1333» xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Bu nəşr göstərirdi ki, artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda soraq-məlumat kitablarının müəyyən hissəsini təşkil edən təqvimlərin miqdarı artır, həcmi genişlənir, formatı əlverişli hala salınır, bədii və poliqrafik tərtibatı yaxşılaşırdı.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində çap edilən soraq-məlumat nəşrlərinin əsas və əhəmiyyətli hissəsini lüğətlər təşkil etmişdir.

Əlbəttə, lüğətlərin bu dövrdə soraq-məlumat kitablarının əsas hissəsini təşkil etməsinə təbii yanaşmaq lazımdır. Çünki bu öyrəndiyimiz dövrdə elm və bilik sahələri əvvəlki əsrlərlə müqayisədə çox sürətlə inkişaf edirdi, təhsil, mədəniyyət və maarif sahəsində böyük canlanma və irəliləyiş baş verirdi.

Digər tərəfdən, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda mütərəqqi rus mədəniyyətinə və ədəbiyyatına böyük maraq əmələ gəlmişdi. Rus xalqı ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr nəticəsində Azərbaycanda rus dilinin öyrənilməsi zərurət kimi qarşıya çıxırdı. Dilləri, o cümlədən rus dilini öyrənmək işində lüğətlərin, xüsusilə tərcümə lüğətlərinin böyük əhəmiyyəti vardı [132, 21].

Deməli, insanlar ayrı-ayrı sözlərin mənasını, xüsusiyyətlərini, müxtəlif dilləri öyrənmək, əşya və hadisələrin mahiyyəti və xarakteri haqqında yığcam məlumat və izahat əldə etmək istədikləri vaxt müxtəlif tipli lüğətlərə ehtiyac hiss edirlər.

Beləliklə də ehtiyac, təcrübə və tələbat lüğətlərin yaranması, inkişafı və formalaşması üçün əsas amildir. Prof. H.H.Həsənov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, «dilin ümumi mənzərəsini, sözün rəngarəngliyini lüğətdən öyrənmək olar. Lüğət hər şeydən əvvəl dil faktları üzərində müşahidə aparmaq və əldə edilmiş təcrübəni ümumiləşdirməkdir. Lüğətlər dilin tərkibindəki sözlərin siyahısını saxlayan bir kitabdır» [132, 3].

Digər tərəfdən, lüğətlərin meydana gəlməsi üçün ən mühüm amil formalaşmış yazı ənənəsinin olmasıdır [217, 298].

Tədqiqatlardan məlum olur ki, lüğətlərin tərtibinə lüğətlərin əhəmiyyətini başa düşən Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları həmişə böyük maraq göstərmişlər.

Bu maraqlı, hər şeydən əvvəl, ziyalı borcu XX əsrin əvvəllərində artmışdır. Hələ 1891-ci ildə S.Vəlibəyov tərəfindən tərtib edilmiş «Xəzinəyi-əxbar: tarix və coğrafiya və ədəbiyyat və tərcümeyi-əhvalə mütəlliq lüğət» iki cildə, 240 səhifə həcmində çap edilmişdi.

Görkəmli maarif xadimi S.M.Qənizadənin xidməti xüsusilə əhəmiyyətlidir. O, «İstilahı-Azərbaycan», «Kilidi-ədəbiyyat» adlı dərsliklər və «Rusca-Azərbaycanca lüğət» tərtib etmişdir. S.M.Qənizadənin «İstilahı-Azərbaycan» və rusca «Полнейший самоучитель татарского языка Кавказского-азербайджанского наречия» adlı dərsliyi öz mükəmməlliyinə, məzmununun zənginliyinə görə diqqəti cəlb edir və o dövrki samouçitel və danışq kitablarından əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Dərslik dörd hissədən ibarət olub və 1890-cı ildə Bakıda çap edilmişdir. «İstilahı-Azərbaycan» dərsliyinin birinci hissəsində Azərbaycan dilinin oxu və yazı qaydalarından, ərəb əlifbasından danışılır, ikinci hissəsi isə dilimizin morfolojiyası və sintaksisinə həsr edilmişdir. Azərbaycan dilinin fonetika və qrammatikası haqqında ilk olaraq mükəmməl məlumat verilmişdir. Dərsliyin üçüncü hissəsi «Lüğəti-rusi və türki» adlanır. Bu hissə 1890-cı ilin sonunda Tiflisdə «Kəşkül» mətbəəsində çap edilmişdir. İlk nəşrində 5050 söz verilmişdir [130, 106].

S.M.Qənizadənin lüğətində sözlər rus əlifbası ilə sıralanmışdır. Rus sözlərinin azərbaycanca qarşılığı canlı danışq dilindən götürülmüşdür, onların qarşılığı olan sözlərin rus hərfləri ilə transkripsiyası da verilmişdir. Lüğət praktik səciyyəyə malikdir. Buna görə də müəllif lüğətdə elmi terminlərdən, qəliz ərəb-fars sözlərindən az istifadə etmişdir, geniş xalq kütləsinin işlətdiyi sözlərə üstünlük vermişdir. S.M.Qənizadə lüğətinin rusca müqəddiməsində onun nisbətən yığcam olmasını düzəltmə sözlərə az yer verməsilə, ərəb və fars sözlərinin çox işlədilməsini isə Azərbaycan dilində həmin sözlərin qarşılığının olmaması ilə izah etmişdir. Müəllif rus dilinə məxsus terminlərin çoxunun qarşılığının ərəb-fars sözləri ilə verilməsini Azərbaycan dilinin kasıblığı ilə izah etmişdir. O yazırdı ki, mən tatar dilinin terminologiya cəhətdən kasıb və zəif olduğunu nəzərə alaraq elmi və mücərrəd anlayışları ərəb və fars sözləri ilə verməyə məcbur oldum, bu sözlərin daxil edilməsini lüzumsuz hesab etdim. çünki mənim «Самоучитель татарского языка» adlı kitabımın ikinci hissəsi, məncə, o qədər müfəssəldir ki, şagirdlər (oxucular) ona baxaraq müstəqil surətdə hər cür törəmə sözlər düzəldə bilərlər.

S.M.Qənizadənin «Rusca-türkcə lüğət»i Azərbaycan lüğətçiliyində ilk tərcümə lüğəti olmasına görə yox, həm də elmi səviyyəsinə görə dəyərlidir. Bu lüğətin rus və Azərbaycan sözlərinin Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmasında rolu böyükdür. [130, 106].

S.M.Qənizadənin «Rusca-türkcə lüğət» 6 dəfə – beşi Böyük Oktyabr sosialist inqilabından əvvəl, biri isə sovet hakimiyyətinin ilk illərində (1922) nəşr edilmişdir. Lüğət nəşrdən-nəşrə təkmilləşdirilmiş, həcmcə genişləndirilmişdir. Məsələn, lüğətin üçüncü nəşri 1902-ci ildə 206 səhifə, 1909-cu ildə nəşr edilmiş beşinci nəşrinin həcmi isə 416 səhifə olmuşdur.

S.M.Qənizadənin lüğəti tarixi leksikologiya və semasiologiya, alınma sözlərin qarşılığını axtarmaq baxımından dəyərli mənbədir.

«İstilahı-Azərbaycan» dərsliyinin dördüncü hissəsi «Rusi və türki dilmancı»dır. Bu mühüm vəsait 1894-cü ildə çıxmışdır. «Rusi və türki dilmancı» 55 bölmədən ibarətdir. Burada 2800 mətləb verilmişdir. Əsərin məqsədi Azərbaycan sözü və cümlələrinin oxunuşunu və mənimsənilməsini ruslar üçün asanlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. S.M.Qənizadənin «Rusi və türki dilmancı» yeni və orijinal əsəri ilə Azərbaycan lüğətçilik ədəbiyyatı zənginləşmiş və inkişaf etmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətindən əvvəlki illərdə lüğətçilik sahəsində çalışmış ziyalılarımızdan biri də milli operamızın banisi, görkəmli publisist Üzeyir Hacıbəyovdur. Görkəmli sənətkar mətbuat və ədəbiyyat aləmində xalqın mədəniyyət və maarifə böyük ehtiyacı olduğu bir dövrdə fəaliyyətə başlamışdır. Azadlıq hərəkatı, 1905-ci il inqilabı çarizm üsul-idarəsini ləxlatmaqla bərabər mətbuatın, kitab nəşrinin genişlənməsinə də təkan verdi. Müxtəlif növlü və tipli nəşrlər, qəzet və jurnallar buraxıldı, tərcümə əsərləri meydana gəldi və nəşr edildi. Bu vəziyyət istər-istəməz öz təsirini dildə, lüğətçilikdə də özünü göstərdi. Müxtəlif sahələrə aid yeni söz və termin, habelə ifadələr yaranırdı. Dillərin öyrənilməsi, tərcümə əsərlərinin həyata keçirilməsi lüğətçilik əsərlərinə tələbatı artırırdı. Mətbuat səhifələrində əcnəbi sözlərin artması, əcnəbi sözlərin mənasını bilmək, zəruri yerlərdə həmin sözləri işlətmək, ana dilinin incəliklərinə yiyələnmək və s. problemlər bu prosesi daha gücləndirirdi. Başqa sözlə, belə bir şərait müxtəlif məzmunlu, növlü və tipli soraq-məlumat kitablarının, o cümlədən lüğətçiliyin yeni-yeni əsərlərlə zənginləşdirilməsini irəli sürürdü. Ü.Hacıbəyov əcnəbi

sözləri və ana dilini kamil öyrənmək işində, xalqın tərəqqisində, maarif və mədəniyyətin inkişafında lüğətlərin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu dərk etmiş və buna görə də lüğətçiliyə aid qiymətli əsər yaratmışdır.

Ü.Hacıbəyov rus və Avropa dillərindən mütərcim, ixbarat, məqalət, teleqraflarla əlaqədar işlədilən əcnəbi sözlərin mənasını anlamaq, oxuyub yazarların öz ana dilini kamil öyrənməsi məqsədilə «Türki-rusi və rusi-türki» lüğətini tərtib etmişdir. Ü.Hacıbəyovun 1907-ci ildə çapdan buraxılmış «Mətbuatda müstəməl, siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türki-rusi və rusi-türki lüğəti» öz quruluşu, məzmunu, dövrə uyğun terminlərin lüğətə daxili nöqtəyindən diqqəti daha çox cəlb edir. Lüğətin özünün təbliğinə və yayılmasına kömək məqsədilə lüğətin adının yanında verilən «qəzetə və cəraidlə məşğul olanlardan ötrü pək lüzumlu bir düstürləməldir» sözləri lüğətin əhəmiyyətini oxucuların diqqətinə çatdırır.

96+28 səhifə (24x16 sm ölçüdə) həcmində olan bu lüğət iki hissədən ibarətdir. Lüğətin «Türki-rusi» hissəsində 1000-dən çox, «Rusi-türki» hissəsində 600-ə qədər söz vardır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Ə.Ə.Orucov lüğətin quruluşundan, əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: «Üzeyir Hacıbəyov öz lüğətində o dövr, yəni sinfi mübarizənin kəskinləşdiyi bir dövr üçün səciyyəvi olan leksikanı əks etdirmişdir. Azərbaycan lüğətçiliyinin tarixində ilk dəfə olaraq biz burada bolşevik, silahlı üsyan, sosializm, sosialist, sosial-demokrat, aqrar, dekabrist, demokratizm, demokratiya, demonstrasiya, zabastovka, internasionalizm, kapitalizm, kapitalisticheski stroy, komissar, kommuna, oppozisiya, parlamentarizm, politicheskaya ekonomiya, straxovanie, ekspluatasiya, ekspropriasiya və s. kimi sözlərə təsadüf edirik» [217, 301]. Bütün bu terminlər Ü.Hacıbəyovun lüğətində tərcümə edilmədən öz beynəlmiləl formasında verilmişdir. Ü.Hacıbəyovun «Rusca-türkcə və türkcə-rusca» lüğətində verilmiş bu beynəlmiləl terminlərin bir çoxu indiyə kimi lüğətdə qeyd edildiyi şəkildə işlənməkdədir. Ü.Hacıbəyov beynəlmiləl terminləri almaqla kifayətlənməmiş, həmin bu terminlərin necə yazılması (imlası) məsələsi ilə də maraqlanmışdır. O, lüğətin müqəddiməsində bizim Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatında alınma (xarici) sözlərin yazılışında müxtəliflik olduğunu qeyd edərək, onların rus orfoqrafiyasında qəbul edildiyi tərzdə yazılmasını məqsəduyğun hesab edir.

S.M.Qənizadənin «Lüğəti rusi və türki» (1902), Ü.Hacıbəyovun «Rusi-türki və türki-rusi» lüğətləri və başqa lüğətlərin hər iki dilin öyrənilməsində əhəmiyyəti olmuşdur [52, 273].

1912-ci ildə Qara bəy Qarabəyovun «Qamusi-rusi: Türkcədən ruscaya mükəmməl lüğət»i də öz quruluşuna, tərtibi metodikasına və qarşısına qoyulan məqsədə görə diqqəti daha çox cəlb edir. O, ikidilli lüğətlər içərisində layiqli yer tutur. 240 səhifə həcmində (26x17 sm ölçüdə) olan bu lüğət [29, 102] öz qarşısına əsl türkcə (azərbaycanca) sözlərlə bərabər, dilimizdə işlənən ərəb və fars sözlərini, riyaziyyat, təbiyyat və elmin başqa sahələrinə aid xüsusi terminləri tərkibinə daxil edərək, onların izahını və həmin sözlərin ruscaya tərcüməsini vermək vəzifəsini qoymuşdur.

Ə.Ə.Orucovun Q.Qarabəyovun lüğəti haqqındakı fikrinə diqqət yetirsək, lüğətin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu tam aydınlığı ilə görə bilərik. Lüğətçilik sahəsində tanınmış görkəmli alim Ə.Ə.Orucov yazır: «Müəllif yalnız öz dövrü üçün deyil, bəlkə indiki lüğətçilik baxımından da yeni tip lüğət yaratmaq niyyətində olmuşdur. Doğrudan da, lüğət ikidilli olmaqla bərabər, onda izahlı lüğət ünsürləri də vardır. Bu lüğətin xüsusiyyəti bizdə ona görə böyük maraq doğurur ki, bu üsulu biz indi yalnız rusca-azərbaycanca lüğətlərdə tətbiq edirik, halbuki müəllif Q.Qarabəyov bunu ilk dəfə olaraq «Azərbaycanca-rusca lüğət»ində tətbiq etmişdir. Lüğəti gözədən keçirdikcə biz müəllifin hər iki dil – həm Azərbaycan, həm də rus dili sahəsində mükəmməl biliyə malik olduğunu görürük» [217, 302].

Bu keyfiyyətlərlə bərabər qeyd etməliyik ki, lüğətin tərtibində ciddi elmi prinsiplərə əsaslanılmamışdır. Lüğət empirik bir məhiyyətə malikdir.

Lüğət başqa cəhətdən – öz sözlüyü və dilimizin leksikasını ilk dəfə toplayaraq sistemləşdirmək, məhdud və qeyri-mükəmməl bir şəkildə də olsa, izah etmək cəhətdən də diqqətəlayiqdir.

Prof. Ə.Ə.Orucov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, «O, hər baxımdan olduqca qiymətli və maraqlı bir leksikoqrafik əsərdir» [217, 303].

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində çap edilmiş lüğətlərdə bir sıra nöqsanlar da nəzərə çarpır. Belə ki, onlarda sözlərin mənalari bəsit izah edilir, sistemlilik və ardıcılıq gözlənilmir, leksik cəhətdən tələblərə cavab vermir, yəni məhduddur və s.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda soraq-məlumat kitablarının öyrənilməsi əsasında məlum olur ki, bu dövrün də soraq-məlumat nəşrləri əsasən cib, masa təqvimlərindən və lüğətlərdən ibarət olmuşdur.

Soraq-məlumat kitablarının böyük əksəriyyəti Orucov qardaşlarının «Elektrik» və İsa bəy Aşurbəylinin «Kaspi» mətbəələrində buraxılmışdır.

Bu dövrün soraq-məlumat kitabları oxucuların, ümumiyyətlə xalqın məlumata tələbatlarının ödənilməsində müəyyən əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onlar özündən sonrakı soraq-məlumat nəşrlərinin hazırlanması üçün bünövrə rolunu oynamışdır. O dövrün lüğətlərinin bəziləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

1.2. Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatının formalaşması (1920-1960). 1920-ci il 28 aprel çevrilişindən sonra Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar oldu. Yeni quruluşun, sovet dövlətinin siyasətini, qarşısında duran vəzifələri geniş əhali kütləsinə çatdırmaq ən vacib problem idi. Bu problemin həllinə kömək etmək məqsədilə Kommunist partiyası və Sovet dövləti ilk növbədə elmin, təhsilin, mədəniyyətin, o cümlədən kitab və mətbuatın inkişafına müəyyən diqqət yetirdi. İnsan həyatının, cəmiyyətin fəaliyyət sahələrinin formalaşması və inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edən vasitələrdən biri hesab edilən kitabın nəşrinə, təbliğinə və yayılmasına daha böyük əhəmiyyət verildi. Eyni zamanda elmin, təhsilin, maarif və mədəniyyətin inkişafı da kitabçılıq işinin təşkilini tələb edirdi.

Qarşıya çıxan bu vacib və təxirəsalınmaz problemin həlli üçün ilk növbədə yeni sovet nəşriyyat sistemini şəraitin, dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təşkil etmək zərurəti yarandı. Çətinliklərin olmasına baxmayaraq Azərbaycanda yeni sovet nəşriyyatları yaranırdı və inkişaf etdi. Ölkədə fəaliyyət göstərən nəşriyyatlar kitabın sahə quruluşuna və tiplər üzrə inkişafına xüsusi diqqət yetirdilər. Belə ki, kitabın tiplər və nəşr tipləri üzrə inkişafı onun müxtəlif funksiyalarının yerinə yetirilməsinə və kitabın müxtəlif oxucu qrupları arasında təbliği və yayılmasına xidmət edir [12, 16-40].

Tədqiqat apardığımız dövrdə nəşriyyatlarımız kitabları əsasən elmi, tədris, istehsalat-texniki, rəsmi-sənəd, soraq-məlumat və elmi-kütləvi tiplərdə çap edilməsinə üstünlük vermişdir.

Bizim tədqiqatımızın obyektı və predmeti soraq-məlumat nəşrləri olduğuna görə, onun sovet dövründə yaranması, formalaşması və inkişafı məsələlərinə xüsusi diqqət yetiririk.

Belə ki, 1920-1960-cı illərdə Azərbaycanda soraq-məlumat kitablarına böyük ehtiyac olmasına baxmayaraq, müxtəlif elm sahələrinə dair oxucuların tələbatını tamamilə ödəmək mümkün olmamışdır. Bu tələbatın ödənilməsinə nəşriyyatlarımız səy göstərsə də, bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər, tarixi-siyasi şərait (mənaviyyata qarşı repressiya) və s. oxucuların soraq-məlumat nəşrlərinə olan ehtiyaclarının təmin edilməsinə imkan vermədi. Belə ki, bu dövrdə universal və sahəvi ensiklopediyaların buraxılmasına səy göstərilərsə də, ancaq nəşr olunmadı. Amma öyrəndiyimiz dövrdə müəyyən qədər soraq-məlumat kitabları çapdan buraxılmışdır. Bu soraq-məlumat nəşrlərinin bir qrupunu terminologiya lüğətləri təşkil edir.

Azərbaycan lüğətçiliyinin əsl inkişafı və formalaşması 1920-ci ildən başlayır. Bu dövrdə müxtəlif tipli və həcmli terminoloji lüğətlərin tərtibinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Çünki lüğətlər söz haqqında informasiya verir. İnsan lüğət vasitəsilə söz tərkibini, semantikasını və qrammatik səviyyəsini müəyyən edir. Cəmiyyətin elmi və mədəni inkişafında lüğətin rolu böyükdür. Hər bir dildə işlənən sözlərin düzgün yazılması və tələffüz olunmasında, dilin leksikasının müəyyən normaya düşməsində, başqa dili öyrənməkdə lüğətin, xüsusilə tərcümə lüğətlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Lüğət təsviri izahetmə və başqa dillə tərcümə olunma yolu seçilmiş sözlərin əlifba sırası ilə düzülüb izah olunması və onların məqsədəuyğun şəkildə verilməsidir.

Elmi, texniki terminologiyanın mövcud vəziyyətinə görə elm və texnikanın inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək olar. Daha dəqiq desək, elmi və texniki terminologiyanın vəziyyəti elm və texnikanın inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir.

Məlum olduğu kimi, terminologiya elmdə və texnikada meydana çıxan yeni anlayışları və hadisələri əks etdirir. Elm və texnikanın inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, terminologiya da bir o qədər zəngin olar. Odur ki, elm və texnikanın inkişafı onun müxtəlif sahələrinə aid terminologiyanın tərtib edilib, çapdan buraxılması zərurətini irəli sürürdü [8, 16].

Terminlərin yaradılmasını və lüğətlərin tərtibinin zəruriliyini nəzərə alan Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti 1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının Dövlət Baş Elm İdarəsinin yanında Terminologiya Komissiyasının təşkili haqqında dekret qəbul etdi. Doğrudur, ilk əvvəl Terminologiya Komissiyası Azər-

baycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yanında yaradılmışdı. Onun daha müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinə kömək məqsədilə Komissiya Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının tabeliyinə verildi.

1929-cu il yanvar ayının 7-də isə Türk (Azərbaycan) Terminologiyası və Orfoqrafiyası Komitəsi təşkil edildi. Bu dövrdə Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinin Türk (Azərbaycan) bölməsinin Lügət Komissiyası da fəaliyyət göstərmişdi. Həyata keçirilən bu tədbirlər terminlərin yaradılmasının və lüğətlərin çapdan buraxılmasının zəruriliyini göstərir.

1920-ci illərin əvvəllərində çap edilən nisbətən ən böyük lüğət S.M.Qənizadənin «Lüğəti rusi və türki» (1922. – 6-cı nəşri. – 500 nüs.) hesab edilir. Bu lüğətdə 24 minə yaxın baş söz vardır [192, 5]. Müəllim Qafur Rəşadın «Təfsirli xalq lüğəti» (1921) də mühüm soraq-məlumat nəşrlərindən biridir. İlk coğrafiya terminləri lüğəti də 1923-cü ildə məşhur Azərbaycan coğrafiyaşünası Qafur Rəşad Mirzəzadə tərəfindən tərtib edilmişdi. Bu lüğətdə cəmi 250-dək coğrafiya termini verilmişdir.

Xudad Məlikaslanov, Əhməd Pepinov, Ağa Axundov, Məhəmmədbəy Məhəmmədbəyov, Əbdül Əbdülzadə və Əliheydər Babayev tərəfindən tərtib edilmiş «Dəmiryol işlətmə istilahları» (1924) da dövrün soraq-məlumat nəşri kimi diqqəti cəlb edir. X.B.Məlikaslanov, Ə.Yusifzadə, M.B.Məhəmmədbəyov və A.B.Bəylərbəyov tərəfindən hazırlanmış 231 səhifədən ibarət «Ruscadan türkcəyə (azərbaycancaya – S.Q.) yollar, texniki istilahlar lüğəti» 1926-cı ildə Yollar Komissarlığı nəşriyyatında çap olunmuşdur. Ə.Şıxlinskiyin «Ruscadan türkcəyə (azərbaycancaya – S.Q.) qısa döyüş sözlüyü» (1926), N.Əsgərov, S.Musabəyov və T.Mahmudovun «Hüquq lüğəti» (1926), «Nəbatat istilahları» (1926), «Kimya istilahları» (1927) və s. müxtəlif elm və texnika sahələrinə dair istilahların əksəriyyəti Azərbaycan Maarif Komissarlığının İstilah Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və nəşr edilmişdir [192, 5-42].

1920-ci illərdə nəşr edilən terminlərin terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında və çap edilməsində Azərbaycan Maarif Komissarlığının İstilah Komissiyasının və elmi-texniki terminlərin hazırlanmasında Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinin Lügət Komissiyasının xidməti böyük olmuşdur.

V.Sisovun tərtib etdiyi «Bakı şəhərinin qədim yerlərinə və onun rayonlarına qısa bələdçi» (1925) adlı soraq-məlumat nəşri də diqqətəlayiqdir.

Bu dövrdə nəşr olunan məlumat kitablarının digər bir qrupunu istehsalat-məlumat nəşrləri təşkil edirdi. «Спутник нефтяного работника: Справочная книга для лиц технического персонала нефтяных промыслов» (1925) adlı nəşr bu cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumat nəşrlərinin üçüncü qrupuna istehsalat-məişət məzmunlu soraq-məlumat kitabları daxildir. Belə məlumat kitablarına nümunə olaraq «Краткий справочник трудового кустика» (1925), «Справочник Бакинской ярмарки 1926 года» (1928) və s. nəşrləri göstərmək olar [8, 16].

Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrlərinin, o cümlədən lüğətçiliyin formalaşması və inkişafı da 1920-ci ildən başlanmışdır. Bu dövrdə müxtəlif sahələrə aid müxtəlif tipli və həcmli terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına daha çox diqqət verilmişdir. 1920-1928-ci illərdə nəşr edilmiş bir sıra terminoloji lüğətlər xalqın ehtiyacını tam ödəyə bilmirdi. Elmi və praktiki cəhətdən zəif, qüsurlu, sözlüyü kəmiyyət və keyfiyyətə aşağı səviyyədə olmuşdur.

Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişafında əsaslı dönüş 1928-ci ildən başlayır.

Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yaradılması (1929) və 1930-cu ilin oktyabrından Terminologiya Komitəsinin onun yanında fəaliyyət göstərməsi kitab nəşrinin, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafına təkan verdi. Sahəvi soraq-məlumat ədəbiyyatı inkişaf etdi, Azərbaycanca-rusca lüğətlər, rusca-azərbaycanca lüğətlər, azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri, izahlı və adi terminoloji lüğətlər və s. yaradıldı və çapdan buraxıldı [30, 519-692].

Soraq-məlumat nəşrlərinin mühüm hissəsini təşkil edən lüğətlərin nəşri və tərtibinin öyrənilməsi göstərdi ki, artıq lüğətlərin hazırlanması elmi mahiyyət kəsb etməklə bərabər, onların elmi əsaslar üzrə təşkilinə də diqqət artmışdır.

1930-cu illərdə lüğətlərin elmi əsaslarını təşkil edən prinsiplərin, məsələlərin işlənməsi sahəsində cüzi nailiyyətlər müxtəlif tipli lüğətlərin inkişafına və nəşrinə müsbət təsir göstərmişdir. Əlbəttə, hər bir tip lüğət üçün spesifik xüsusiyyət vardır. Məsələn, ikidilli lüğət tərtibinin spesifik cəhətləri vardır: bu cür lüğətlər ilk növbədə tərtibçidən hər iki dili mükəmməl bilməyi, bir-birilə qarşılaşan dillərin qrammatik quruluşlarını lüğətdə əks etdirməyi bacarmağı, tərcümə olunacaq sözlərin qarşılığını ana dilində tapmağı və bu işdə orijinala əsaslanmağı, bir sözlə, ikidilli lüğətçiliyin nəzəri və

əməli məqsədlərini dərindən bilməyi tələb edirsə, izahlı lüğətlərin qarşısında bir sıra daha spesifik və daha mürəkkəb nəzəri və əməli məsələlər durur [217, 295].

Öyrəndiyimiz dövrdə soraq-məlumat nəşrlərində ən mühüm nailiyyətlərdən biri hələ 1928-1929-cu illərdə Ruhulla Axundovun redaktəsi və rəhbərliyi altında çap edilmiş ikidilli ikicildlik «Rusca-türkcə (azərbaycanca – S.Q.) lüğət» hesab edilir. Lüğətin birinci cildi (A – O hərfləri) 319 səhifə həcmində 1928-ci ildə [30, 519], ikinci cildi isə (P – Y hərfləri) (320)+626 səhifə həcmində 1929-cu ildə çapdan buraxılmışdır [192, 12]. 50 minə qədər sözdən ibarət olan bu lüğəti o dövrün görkəmli, tanınmış ziyalıları: Əhməd Pəpinov, Ələkbər Qərib, Ələkbər Heydərlı, Hənəfi Zeynalı, Yusif Əliyev, Yusif Vəzir, Məhərrəm Kamil, Rəşid Yusifzadə, Ruhulla Axundov, Sami Kamal, Süleyman Məlikov, Tağı Şahbazi, Vəli Xuluflu, Xudad Əzizbəyli tərtib etmişdir. Bu lüğət o dövrdə çap olunmuş lüğətlərin ən böyüyü və mükəmməli idi. Təsədüfi deyildir ki, onun yaradılmasını elmi ictimaiyyət çox böyük mədəni əhəmiyyəti olan bir hadisə kimi qiymətləndirmişdir. Əlbəttə, bunu elə belə də qəbul etmək lazımdır. Çünki 1930-cu illərdə rus dilinin öyrənilməsinə və Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə, təbliğinə və yayılmasına böyük ehtiyac var idi. Əlbəttə, dillərin öyrənilməsində ikidilli lüğətlərin böyük əhəmiyyətinin nəticəsi olaraq 1930-cu illərdə də ikidilli lüğətlərin hazırlanmasına və nəşrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

«Rusca-türkcə lüğət»in quruluşu barəsində bir neçə söz demək yerinə düşər. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, bu lüğət rus dilinin leksikasının 1928-ci illərdəki vəziyyətini əks etdirirdi. Lüğətin tərtibində tərtibçilər əllərinə keçən bütün lüğətlərdən (V.Dalın «Rus dilinin izahlı lüğəti»ndən, habelə ikidilli rusca-əcnəbi lüğətlərindən) istifadə etmişlər. Eyni zamanda lüğətin Azərbaycan hissəsi üçün əldə olan bütün lüğətlərdən istifadə olunmuşdur.

Tərtibçilər həmin lüğətlərdəki köhnəlmiş və hələ o dövrdə, yəni 1928-1929-cu illərdə rus dilində işlənməyən sözləri lüğətlərinə salmamışlar.

Lüğətin quruluşu olduqca sadədir. Burada sözləri üslubi, qrammatik və s. cəhətdən səciyyələndirən heç bir işarə sistemi tətbiq edilməmiş, yalnız xüsusi terminologiyaya aid sözlərin yanında onların hansı elm sahəsinə aid olduğu latınca ixtisar şəklində göstərilmişdir. O dövrdə tərtibçilərin əlində olan lüğətlər rusca sözlə-

rin mənalarını tam şəkildə açmağa onlara lazımınca kömək edə bilməmişdir. Buna görə də lüğətdə çoxmənalı sözlərin ancaq əsas mənasının (bəzi hallarda mənalarının) qarşılığı verilə bilmişdir. Lüğətdə mənalar rəqəmlərlə deyil, paralel işarəsi ilə ayrılmış, açıq-aydın omonim olan sözlər çoxmənalı sözlər kimi verilmişdir. Lüğətdə sözlər əlifba sırası ilə verilsə də, fəllərin törəmə formaları əsas formanın yuvasında yerləşdirilmişdir.

Terminologiyanın verilməsində lüğətdə ardıcılıqsızlıq görürük ki, bunun da səbəbi, əlbəttə, bu sahədə sabitlik və unifikasiya olmaması ilə izah edilir [217, 305-306].

Nitq hissəsinə gəldikdə, lüğətdə yalnız ən çox işlənən zərflər öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə bu lüğətdə əyani misallar və frazeologiya yoxdur. O dövr üçün tamamilə labüd olan yuxarıda göstərilən bütün nöqsan və çatışmazlıqlarına baxmayaraq, haqqında danışılan lüğət Azərbaycan lüğətçiliyi tarixində ən qiymətli leksikoqrafik bir yadigar olaraq qalmaqdadır.

1930-1931-ci illərdə nəşr edilmiş «Azərbaycan dilinin canlı şivələr lüğəti» də mühüm soraq-məlumat nəşrlərindən hesab edilir. Bu lüğət Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyəti tərəfindən hazırlanmışdır. Lakin 1929-cu ilin axırlarında Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyəti Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun tabeliyinə verildiyinə görə, daha dəqiq, həmin Cəmiyyətin bazası əsasında yaradılmış yuxarıda adını çəkdiyimiz İnstitut tərəfindən çap olunmuşdur. Birinci cildin birinci buraxılışı (A hərfi) 1930-cu ildə 250 səhifə həcmində, birinci cildin ikinci buraxılışı (B hərfi) 1931-ci ildə (126)+259 səhifə həcmində çap edilmişdi [192, 16].

V.Xuluflunun redaktorluğu ilə çap edilmiş (I cildin II hissəsi) lüğətin tərtibçiləri: V.Xuluflu, Zifeldt Simumyani və Ə.Tağızadə olmuşdur. Eyni zamanda bu nəşrin redaktəsində İ.Həsənov, H.K.Sanlı, Y.Əliyev, S.Bağırzadə və Ə.Babazadə iştirak etmişlər. Lüğətin yaradılması təşəbbüsçüsü və əsas icraçılarından biri məşhur sovet türkoloqu N.İ.Aşmarin olmuşdur.

Quruluş prinsipinə görə lüğət dialektoloji lüğət olmaqdan ziyadə, izahlı lüğət xarakteri daşıyır. Sözlərin mənalarının açılmasına xüsusi fikir verilmişdir. Hər bir sözün izahı canlı şivələrdən, xalq yaradıcılığından və sairədən alınmış illüstrativ material və misallarla əyanlaşdırılmışdır. Bu lüğət Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətini yaratmaq sahəsində ilk təcrübə olmuşdur. Bu lüğət sayəsində külli miqdarda qiymətli dialekt materialı toplanmışdır [217, 307].

Bu dövrdə ümumi, yəni universal ensiklopediyanın buraxılmasına da say göstərilmişdir. Belə ki, Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin bürosu 1934-cü il may ayının 14-də «Azərbaycan Şura (Sovet) Ensiklopediyasının nəşri haqqında» qərar qəbul etmişdir.

Qərarda Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının türk (yəni Azərbaycan) dilində (Azərbaycan Şura ensiklopediyası) nəşri zəruri hesab edilirdi. Burada Azərbaycan şura ensiklopediyasının 15 cild-də olması (hər cildi təxminən 50 çap vərəqi həcmində) və 7 il müddətinə nəşr edilməsi də göstərilmişdi.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasını çapa hazırlamaq və nəşr etmək məqsədilə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin yanında H.Rəhmanovun sədrliyi ilə Komitə də yaradılmışdı.

Qərarda eyni zamanda Bakı Sənaye Akademiyasının (keçmiş) boşaldılmış binasında 5 otağın ASE-na verilməsi və 20 nəfər ixtisaslı elmi tərcüməçilərin hazırlanması təklif edilirdi.

Göründüyü kimi, 1930-cu illərdə Azərbaycanda ensiklopediya yaranması təşəbbüsləri irəli sürülüb. Görkəmli filosof Heydər Hüseynov bu sahədə çox böyük xidmətlər göstərmişdir. Bir neçə dəfə dövlət qərarı qəbul edilsə də, ensiklopediyanı redaksiya kimi formalaşdırmaq mümkün olmayıb [260, 205].

Əlbəttə, Azərbaycan Ensiklopediyasının buraxılmasına bir çox obyektiv və subyektiv səbəblər təsir göstərmişdir. Bunu xalqımıza qarşı edilən mənəvi repressiya kimi qiymətləndirmək daha düzgün olardı.

1939-1940-cı illərdə respublikamızda sorag-məlumat nəşrləri, xüsusilə terminoloji lüğətlərin nəşri daha intensiv xarakter aldı. Bu sahədə yenidən təşkil edilmiş SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutu (1939) böyük rol oynadı. Belə ki, lüğətçilik işi, yəni tərtibi, nəşri planlı və intensiv şəkildə inkişaf etməyə başladı. Bu Lüğətçilik İnstitutu sırf praktiki lüğətçilik sahəsində xeyli uğurlu işləri həyata keçirdi. Belə ki, Lüğətçilik İnstitutunun fəaliyyəti nəticəsində bir neçə böyük və kiçik həcmli ikidilli lüğətlər (rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca), ikidilli terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdu.

[1939-1940-cı illərdə azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca lüğətləri həmin İnstitut çapa hazırlamış və nəşr etmişdir. «Azərbaycanca-rusca lüğət» (1939. – 428 s.); «Azərbaycanca-rusca lüğət» (1939. – 320 s.); «Azərbaycanca-rusca lüğət» (1939. – 880 s.); «Rusca-azərbaycanca lüğət» (1939. – 318 s.); «Rusca-azər-

baycanca lüğət» (1939. – 749 s.) və s. sorag-məlumat nəşrləri çap edilmiş və beləliklə də, Azərbaycan sorag-məlumat kitabları əhəmiyyətli səviyyədə zənginləşmiş, inkişaf etmişdi [30, 517-519].

M.Axundov, M.Hüseynov və Z.Şahtaxtinskaya «Rusca-azərbaycanca evolyusion nəzəriyyəsinin əsasları terminləri» (1939. – 30 s.); Ə.Babazadə, D.Quliyev, Y.Əliyev və C.Əfəndiyev «Orfoqrafiya lüğəti» (1940. – 332 s.) və s. sorag-məlumat nəşrlərinin buraxılması bir daha təsdiq edir ki, müxtəlif elm sahələrinə aid, müxtəlif oxucu qruplarını nəzərdə tutan terminləri, lüğətləri çapa hazırlayan, nəşr etdirməyə say göstərən pedaqoqlarımız, filosof və dilçi alimlərimiz, ümumiyyətlə ziyalılarımız xeyirxah bir işi həyata keçirərək xalqa xidmət edir, sözün geniş mənasında Azərbaycan kitabçılığının inkişafına kömək edirdilər.

Göründüyü kimi, 1920-1940-cı illərdə respublikamızda geniş oxucu qruplarını nəzərdə tutan müxtəlif növlü və tipli sorag-məlumat kitabları nəşr edilib yayılmışdır. Bu nailiyyətlərə baxmayaraq müxtəlif oxucu qruplarının sorag-məlumat nəşrlərinə olan tələbatları ödənilməmişdir.

Faşist Almaniyasının qəflətən SSRİ üzərinə hücumu, SSRİ-nin tərkibində olan ölkəmizdə də dinc quruculuq işlərinin pozulmasına səbəb oldu. Müharibənin ilk günlərində xalq təsərrüfatının başqa sahələri kimi poliqrafiya sənayesinə, kitab nəşrinə, təbliğinə və yayılmasına da ağır zərbələr dəydi. Kağız istehsalının zəifləməsi kitab istehsalı üçün digər materialların azalması, müəllif, redaktor, çapçı və başqa mütəxəssislərin cəbhəyə səfərbər olunması kitab çapının, o cümlədən sorag-məlumat nəşrlərinin ümumi həcminə və inkişafına mənfi təsir göstərdi. Eyni zamanda, kitabların bədii və poliqrafik tərtibatı səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş, formatı kiçilmişdi. Kitabların xeyli hissəsi keyfiyyətsiz kağızlarda və cildsiz buraxılırdı [128, 141].

Bu çətinliklərə baxmayaraq ölkəmizdə müxtəlif elm və bilik sahələrinə dair müəyyən qədər kitab nəşr edilmişdir. Bu kitab məhsulu içərisində sorag-məlumat nəşrləri əhəmiyyətli yerlərdən birini tutmuşdu. Bu dövrdə lüğətlərin nəşri daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Orduya səfərbər olunmuş azərbaycanlıların rus dilini öyrənməyə daha böyük ehtiyacları yaranmışdı. Bu işə kömək məqsədilə ölkəmizdə azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca lüğətlərin nəşrinə xüsusi diqqət yetirildi.

[Bu dövrdə nəşr edilmiş iri lüğətlərdən biri «Azərbaycanca-rusca lüğət»dir. 1941-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Azər-

baycan filialının Lüğətlər İnstitutu tərəfindən çap edilmiş bu lüğətin redaktoru akademik H.Hüseynov olmuşdur. «Azərbaycanca-rusca lüğət»də 17 minə qədər baş söz vardır. Baş sözlər əlifba sırasında, başqa sözlərlə, xüsusən köməkçi fellərlə işlənən sözlər isə əsas sözün yuvasında verilmişdir. Leksikoqrafik və leksikoloji baxımından onda olan bütün ciddi nöqsanlara baxmayaraq, bu lüğət nisbətən çoxlu söz əhatə edən kütləvi azərbaycanca-rusca lüğət yaratmaq sahəsində ilk təşəbbüsdür. Lüğətin ən yaxşı cəhəti bir də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilinin ən çox işlənən frazeologiyasını göstərmək üçün edilən təşəbbüsdür. Lüğətdə misallara və frazeologiyaya geniş yer verilmişdir [217, 308].

Bununla belə, lüğətə daxil edilən sözlərin seçilməsində müəyyən prinsipin, habelə qrammatik izah və sözlərin işlənmə dairəsini və sərhədini müəyyənləşdirəcək üslubi işarələrin olmaması onu ciddi mənada normativ lüğət kimi qəbul etməyə imkan vermir. Belə görünür ki, sözləri lüğətə daxil edərkən tərtibçilər müasir və klassik Azərbaycan dilini, habelə bədii və elmi dilimizin leksikasını əks etdirən müəyyən bir kartotekaya isnad etməmişlər. Bu lüğətin ən zəif cəhətidir. Buna görə də bir çox aktual sözlər kənarda qaldığı halda, lüğətə bir sıra dialekt, məhəlli, loru sözlərin və arxaizmlərin düşməsi heç də təəccüblü deyildir [217, 308].

Bu dövrün ən sanballı leksikoqrafik əsəri 1940-1946-cı illərdə H.Hüseynovun redaktəsi ilə çıxmış dördcildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət»dir. Lüğət o dövrdəki rus dilinin leksikasını çox geniş əks etdirərək, 90 mindən artıq sözü əhatə edir.

İkidilli lüğətçiliyin, xüsusilə rusca-türkdilli lüğətlərin elmi prinsiplərinin işlənməmiş olması, habelə lüğətçilik məsələlərinə dair heç bir nəzəri işin olmaması, əlbəttə, bu lüğətin də quruluşuna təsir etməyə bilməzdi.

Lakin buna baxmayaraq göstərilən lüğət Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişafı tarixində yeni və yüksək bir pillə təşkil edir. Eyni zamanda bu lüğət, ümumiyyətlə, izahlı lüğət elementlərinə malik böyük, həm də mükəmməl rusca milli lüğətlər yaratmaq sahəsində ilk təcrübə idi. Məlum olduğu kimi, bu lüğət 1948-ci ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdü.

Bu böyük və çox əhəmiyyətli dördcildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət» D.N.Uşakovun lüğəti əsasında yaradılmışdır. Əlbəttə, bu lüğət rus dilini öyrənənlərə kömək etməklə bərabər, müxtəlif elm

sahələrinə, ictimai-siyasi və bədii ədəbiyyata dair müxtəlif əsərlərin tərcüməçilərinin də stolüstü kitabı olmuşdur.

Bu soraq-məlumat nəşrinin müsbət cəhətləri ilə bərabər nöqsanları da vardır.

İlk növbədə belə bir nöqsan nəzərə çarpır ki, lüğətçilər rus sözlərinin mənalarını vermək üçün ana dilimizin söz ehtiyatından lazımcınca istifadə etməmişlər. Digər tərəfdən, dördcildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət»də sözlərin üslubi və qrammatik xarakteristikası cəhətdən vəziyyət qeyri-qənaətbəxşdir. İsimlərin tək, ya cəm olmasını, cinsini göstərən işarələrdən başqa, lüğətdə heç bir üslubi, qrammatik işarə yoxdur, həmçinin sözlərin, onların mənalarının tərcümə, forma və üsullarını göstərən əyani material və misallar da verilməmişdir. Bu lüğətdə bir sıra digər qüsurlar da vardır [217, 31].

Bu əhəmiyyətli lüğətdən əvvəl «Rusca-azərbaycanca lüğət»in bircildliyi də M.İ.Ağabəyov, M.S.Babayev, H.Ə.Bakıxanov, H.C.Qafarov, M.Ə.Kərimov, S.D.Məlikov, Y.A.Mirbabayev, M.Ə.Muradov, R.M.Nurullayev, Ə.H.Orucov və H.N.Hüseynov tərəfindən tərtib edilmiş və 1941-ci ildə 652 səhifə həcmində çap olunmuşdur. Yuxarıda haqqında danışdığımız dördcildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət»in (1940-1946-cı illər) birinci cildi (A - Z hərfləri) çox sayda müəlliflər – M.S.Babayev, H.Ə.Bakıxanov, H.C.Qafarov, Ə.Ə.Əbdürrəhimov, C.Ə.Əzizov, H.Ə.Əlizadə, A.Ə.Əfəndiyev, M.Kamil, M.Ə.Kərimov, Y.A.Mirbabayev, M.Ə.Muradov, R.M.Nurullayev, R.K.Hüseynov, H.N.Hüseynov və H.Q.Şərifov tərəfindən tərtib edilmişdir.

«Rusca-azərbaycanca lüğət»in ikinci cildi (İ - N hərfləri) də akad. H.Hüseynovun redaktorluğu ilə 1941-ci ildə 782 səhifə həcmində nəşr edilmişdir. Bu cildi Ə.İ.Abbasov, Z.H.Abdullayev, M.S.Babayev, H.Ə.Bakıxanov, X.H.Vəzirov, H.C.Qafarov, Ə.Ə.Əbdürrəhimov, M.Y.Əhmədov, Ə.C.Yolçinski, R.M.Yüzbaşov, Y.A.Mirbabayev, M.Ə.Muradov, R.M.Nurullayev, Ə.H.Orucov, V.Hacıoğlu, H.N.Hüseynov tərtib etmişlər. Dördcildliyin III cildi, O - P hərflərini əhatə edir. 1022 səhifə həcmində olan bu lüğət 1943-cü ildə keçmiş SSRİ EA Azərbaycan Filialının nəşriyyatında çap olunmuşdur. Bu cildin tərtibində H.Ə.Bakıxanov, Ə.Ə.Əbdürrəhimov, Y.A.Mirbabayev, R.M.Nurullayev, Ə.H.Orucov və H.N.Hüseynov iştirak etmişlər [192, 10].

«Rusca-azərbaycanca lüğət»in IV cildi R - Y hərflərini əks etdirir. 1946-cı ildə çap edilmiş bu cildi H.Ə.Bakıxanov, Y.Mirbaba-

yev, R.M.Nurullayev, Ə.H.Orucov və H.N.Hüseynov tərtib etmişlər. Dördüncü cildin də həcmi çox böyükdür (1085 s.) [192, 11].

1940-1946-cı illərdə çap edilmiş «Rusca-azərbaycanca lüğət» ikidilli lüğətlərin tərtibi sahəsində mühüm nailiyyət kimi qiymətləndirilmişdir. Bu lüğət sonrakı illərdə yaradılan mükəmməl rusca-azərbaycanca lüğətlər üçün ilk baza rolunu oynamaqla yanaşı, yaxşı nümunə kimi də müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Belə bir həqiqəti qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, bu dördcildlik 1950-1960-cı illərdə elmi ictimaiyyətin son dərəcə artan tələblərini tamamilə təmin edə bilməmişdir və bilməzdi də. Əlbəttə, hər bir lüğət, ümumiyyətlə kitab məhsulunun böyük əksəriyyəti yarandığı dövrü, şəraiti bu və ya digər dərəcədə əks etdirir. Lakin tam əks etdirə bilmir, yəni dövrün inkişaf səviyyəsindən geri qalır, belə ki, kitablar, xüsusilə lüğətlər hazırlanıb nəşr edildincə uzun müddət keçir və onlar bu müddət ərzində dildə əmələ gələn yenilikləri, irəliləyişləri özlərində əks etdirə bilmir. Buna görə də yeni ikidilli lüğətlərin yaradılmasına və nəşrinə böyük ehtiyac əmələ gəlir [217, 311].

Bunun nəticəsidir ki, yuxarıda təhlilini verdikimiz dördcildlik əsasında yeni, daha mükəmməl, tələbata uyğun bir lüğət yaradılması ehtiyacı zərurətə çevrildi. 1956-1959-cu illərdə çapdan çıxmış ikicildli «Rusca-azərbaycanca lüğət» qarşıya çıxan ehtiyacı müəyyən qədər ödəmişdir.

Digər tərəfdən soraq-məlumat nəşrlərinə, xüsusilə lüğətlərə ehtiyac daim artır. Çünki lüğətdən adi oxucudan tutmuş yüksək hazırlıqlı oxucuya – alimə qədər hər kəs istifadə edir. Bu cür müxtəlif səviyyəli oxucular öz ixtisası, peşəsi, fəaliyyət sahəsi, ümumiyyətlə öz tələb və ehtiyaclarının nə dərəcədə ödənilməsi nöqtəyi-nəzərindən lüğətə öz münasibətini bildirir, yəni onu qiymətləndirir, fikir söyləyir.

Bu qiymət bəzən subyektiv olur. Oxucuların, xüsusilə bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan oxucuların bir qisminin lüğətdən o qədər də razı qalmadıqları hiss olunur. Məsələn, neft sənayesində və ya Sumqayıt boru-prokat zavodunda, botanika, torpaqsünəşliq, yaxud da inşaat sahəsində çalışan mütəxəssislər, onların iş sahələrinə aid olan sözlərin çoxunu lüğətdə tapmadıqlarından şikayətlənirlər. Digər tərəfdən tərcümə, xüsusilə bədii ədəbiyyat tərcüməsi ilə məşğul olanlar lüğətdə rus dilindən çoxdan çıxmış bir sıra arxaik və bəzi başqa sözlərin bütün mənalарının verilmədiyini söyləyirlər. Lüğətdən istifadə edənlərin hər iki qisminin söylədiyi fikirlər doğrudur.

Lakin onlar nəzərə alınmalıdırlar ki, əvvəla, ikidilli lüğət xüsusi izahlı terminoloji lüğət deyil, filoloji lüğətdir [217, 311].

Tərcüməçilərin fikrinə münasibət bildirərək qeyd etməliyik ki, heç bir ən böyük, iri həcmli ikidilli lüğət yüksək ixtisaslı və peşəkar, təcrübəli tərcüməçinin bütün tələblərini ödəyə bilməz. Akad. V.Şerbanın dediyi kimi, onlar lüğətlərdəkindən daha çox bilməlidirlər. Məlum həqiqətdir ki, lüğət həmişə həyatdan, xüsusilə sürətlə inkişaf edən müasir dövrdən geri qalır, bunu da təbii qəbul etmək lazımdır. İstənilən lüğətin köhnə nəşri ilə yeni nəşrini müqayisə etdikdə bunu aydın görmək olar. Çünki həyat daim inkişafda, irəliləməkdədir. İnkişaf əlaqədar yeni sözlər və sözlərin yeni mənalарı meydana çıxır. Həyatda baş verən bu prosesi lüğətdə əks etdirmək mümkün deyil. Eyni zamanda, lüğətlərin nəşri uzun müddət ərzində həyata keçirilir.

Lüğətlərin bu nəşr və inkişaf xüsusiyyəti, ikidilli lüğətlərin, ümumiyyətlə lüğətlərin təkrar və yeni təkmilləşdirilmiş nəşrlərinin buraxılmasını zərurətə çevirdi.

Məsələn, 1956-1959-cu illərdə çapdan çıxmış ikicildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət» də bu zərurətin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Beləliklə də, «Rusca-azərbaycanca lüğət»in yenidən işlənməsi və təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşrinin birinci cildi, yəni A - N hərflərini əhatə edən kitab Ə.H.Orucov, S.D.Məlikov və A.Ə.Əfəndiyevin redaktorluğu ilə 1956-cı ildə 732 səhifə həcmində Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı tərəfindən buraxılmışdır. Bu cild Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda çapa hazırlanmışdır. Bu lüğətin ikinci cildi (O – Ə hərfləri) də Ə.H.Orucov, A.Ə.Əfəndiyev, C.Ə.Əzizov və S.D.Məlikovun redaktorluğu ilə Azərbaycan EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda çapa hazırlanmış və 1959-cu ildə (932 səhifə həcmində) Akademiyanın nəşriyyatında nəşr olunmuşdur [192, 11].

Bu ikicildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət»in nəşri də qeyd etdiyimiz kimi zəruri oxucu tələbatından yaranmışdır. Bu yeni lüğətin sözlüyü (rusca hissəsi) tərtib edilərkən onun əsasını təşkil edən dördcildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət»in sözlüyü ciddi və əsaslı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Beləliklə də, sözlüyün yenidən gözəndən keçirilməsi nəticəsində o, bir tərəfdən rus dilinin müasir vəziyyətini əks etdirməyən lüzumsuz sözlər hesabına azalmışsa, digər tərəfdən son illərdə rus dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş, habelə bu

və ya başqa səbəbə görə əvvəlki lüğətə daxil olmayan yeni sözlər hesabına xeyli təkmilləşmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Ə.Ə.Orucov «Rusca-azərbaycanca lüğət»in (1940-1946-cı illər) dördcildliyi ilə «Rusca-azərbaycanca lüğət»in (1956-1959-cu illər) ikicildliyinin geniş, həm də müqayisəli təhlilini aparmış, yeni təkmilləşdirilmiş nəşrin üstünlüklərini faktlar əsasında göstərmişdir [217, 313-318].

Müqayisədən aydın olur ki, əvvəlki lüğətdən fərqli olaraq, yeni lüğətdə illüstrativ materiala (misallara, frazeologiyaya) daha geniş yer verilmiş, omonimlərin çoxmənalı sözlərdən ayrılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Öyrəndiyimiz dövrdə iki dəfə orta məktəb şagirdlərini nəzərdə tutan «Rusca-azərbaycanca lüğət» nəşr edilmişdir. Bu lüğətin birinci nəşri 396 səhifə həcmində 1951-ci ildə çap edilmişdir. Bu nəşrin redaktorları M.Ş.Şirəliyev və Ə.H.Orucov olmuşlar. «Rusca-azərbaycanca lüğət»in yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri Ə.H.Orucovun redaktorluğu ilə 1955-ci ildə 471 səhifə həcmində Azərənəşr tərəfindən buraxılmışdır.

«Rusca-azərbaycanca lüğət» də (orta məktəb şagirdləri üçün) əhəmiyyətli nəşrlərdən biridir. M.Ş.Şirəliyev və Ə.H.Orucovun redaktəsi altında 1951-ci ildə çap edilmiş bu lüğət rus dilinin şagirdlər tərəfindən öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ümumiyyətlə araşdırmalar göstərir ki, 1941-1961-ci illərdə ölkəmizdə soraq-məlumat nəşrləri, xüsusilə müxtəlif elm sahələrinə aid çox maraqlı iki, üçdillli lüğətlər nəşr edilib yayılmışdır. Məsələn: «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» (tərtib edənlər: N.Rəhimzadə və B.Abdullayev) (1960), «Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti» (tərtib edənlər: S.Ə.Cəfərov, İ.Ə.Hacıyev, H.İ.Mirzəzadə və C.F.Bağirov) (1960), «İngiliscə-azərbaycanca məktəb lüğəti» (tərtib edən: Z.S.İbrahimov) (1956), «Rusca-farsca-azərbaycanca müxtəsər lüğət» (tərtib edənlər: F.Babayev, Ə.Babazadə, Ə.Ələsgərzadə, M.Ə.Əskərli, Y.Mirbabayev, M.Q.Mirqasimov və F.Seyidov) (1944), «Rusca-farsca-azərbaycanca müxtəsər lüğət» (tərtib edən: Y.Mirbabayev, redaktorları: M.Ə.Əskərli və F.Babayev) (1945) və s. lüğətlər dillərin öyrənilməsində mühüm rol oynamış nəşrlərdən hesab edilir.

1941-1961-ci illərdə ayrı-ayrı elm sahələri üzrə izahlı, xüsusilə adi terminoloji lüğətlərin nəşri geniş miqyas almışdı. İzahlı termi-

noloji lüğətlərə misal olaraq aşağıdakı nəşrləri göstərmək olar: «Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti» (tərtib edənlər: Q.K.Gül, S.H.Rüstəmov, V.Q.Zavriyev, Ə.M.Şixlinski, Ş.C.Əliyev və O.U.Osmanov) (1960), «İzahlı neft geologiyası lüğəti» (tərtib edənlər: Q.A.İsmayilov, Ə.V.Məmmədov, S.H.Salayev) (1959), «İzahlı psixologiya terminləri lüğəti» (tərtib edən: M.Məhərrəmov) (1960), Ə.Mirəhmədovun «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti» (1957), «Müxtəsər dilçilik lüğəti» (tərtib edən: Ə.Fərəcov) (1960), O.Osmanovun «Coğrafiya müəllimləri üçün məlumat kitabı» (1955) və s.

1941-1961-ci illərdə astronomiya, botanika, dilçilik, elektron texnika, ədəbiyyatşünaslıq, zoologiya, incəsənət və inşaat, təsviri incəsənət, kənd təsərrüfatı, kimya, geologiya, maşınqayırma texnologiyası, meşəçilik, neft sənayesi, nəqliyyat və rabitə, pedaqogika və psixologiya, ictimai-siyasi, tarix, tibb və s. elm, texnika və kənd təsərrüfatı sahələri üzrə 50-yə qədər adda adi terminoloji lüğətlər buraxılmışdır [192, 23-38].

Bu dövrdə elmin, texnikanın tərəqqisi və inkişafı oxucu sorğularının artmasına, müxtəlifliyinə və mürəkkəbləşməsinə təsir etdi. Belə bir şərait soraq-məlumat kitablarının nəşr edilməsinə və miqdarca artmasına təsir etməyə bilməzdi. Təsədüfi deyildir ki, 1941-1961-ci illərdə soraq-məlumat nəşrlərinin mövzusu və məzmunu, növləri və tipləri nəzərə cərpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir. Bu fikrimizi çap edilmiş müxtəlif məzmunlu və formalı soraq-məlumat nəşrləri də təsdiq edir. Bu dövrün, daha dəqiq 1941-1961-ci illərin soraq-məlumat nəşrləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır: 1) ümumtexniki məlumat kitabları; 2) sahəvi məlumat vəsaitləri; 3) müəyyən sahələr üzrə təlimat və yaddaşlar; 4) terminologiya lüğətləri [11, 40].

Göründüyü kimi bu cür qruplaşdırmanın əsasında texniki nəşrlər durur. Əlbəttə, texnika ilə bərabər digər elm sahələrində də bu qruplaşdırılmış növlərə və tiplərə uyğun soraq-məlumat kitabları buraxılmışdır.

Məlum olduğu kimi ümumtexniki məlumat kitabları iri həcmli olub texnikanın bir çox sahələrini əhatə edir. Məsələn, N.Məmmədovun redaktorluğu ilə 1941-ci ildə nəşr olunmuş «Справочник-ценник на основные строительные, технические и вспомогательные материалы производственно-технического назначения» (668 səh.) və kollektiv müəlliflər – mühəndislər K.A.Apresov, R.İ.Arenson, A.A.Danielyan, İ.İ.Karqanov, K.K.Korneyev, M.L.Lanqlenben, B.F.Malçukovski və K.F.Mixaylov tərəfindən tərtib olunmuş

«Справочник по эксплуатационному оборудованию» (1941) məlumat nəşrləri bu mənada diqqətəlayiqdir. Hər iki soraq-məlumat nəşri illüstrasiyalar, cizgi və sxemlərlə zəngindir [11, 40].

Tədqiq olunan dövrdə, əsasən İkinci Dünya müharibəsi illərində texnikanın və sənayenin müxtəlif sahələrinə, neftin çıxarılmasına, emalına, xüsusilə neft sənayesinin müxtəlif istehsal sahələrinə aid və məlumat nöqtəyi-nəzərindən, yəni müəyyən elmi-texniki məlumatları oxuculara, xüsusilə istehsalatçılara çatdırmaqda bu böyük əhəmiyyət kəsb edən sahəvi məlumat vəsaitləri, təlimatlar və yad-daşlar da çap edilmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə çap edilmiş sahəvi məlumat vəsaitləri kimi «Тарифно-квалификационный справочник» (1943); вып. I. «Бурение, добыча нефти и газа, добыча озокерита и геолого-разведочные работы»; вып. II. «Нефтеперерабатывающая промышленность»; вып. III. «Машиностроительные, ремонтно-механические цехи нефтеперерабатывающих заводов»; вып. IV. «Подсобные предприятия и подсобные цехи основных предприятий», «Справочник укрупненных показателей по капитальному ремонту нефтяных и газовых скважин» (1941); Y.A. Şvarsin «Справочник по бурению» (1941. – 3-cü nəşri); L.V. İvanovun «Путеводитель по кабинету техники нефтепереработки треста «Азнефтезаводы» (1941) adlı nəşrləri qeyd etmək olar.

Ümumi və sahəvi xarakterli soraq-məlumat kitabları müharibədən sonrakı illərdə də nəşr edilib yayılmışdır. Məsələn, «Справочник-ценник на основные строительные, технические и вспомогательные материалы производственно-технического назначения, инструменты и автозапчасти в ценах 1949 года» adlı iri həcmli ümumi xarakterli məlumat kitabının birinci cildi 1949-cu ildə çap edilmişdir. Eyni adda ümumi xarakterli texniki məlumat kitabının iki hissədən ibarət ikinci cildi (I hissə – 623 səh., II hissə – 489 səh. həcmində) 1950-ci ildə çapdan buraxılıb. Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatının 1948-ci ildə 580 səhifə həcmində nəşr etdiyi «Gənclər üçün məlumat kitabı» da ümumi xarakterli məlumat kitabı kimi böyük əhəmiyyətə malikdir [15, 47]. «Справочная книга бурового мастера» (Azərnəşr. 1952. – 544 s.) adlı nəşrin buraxılması da təqdirəlayiqdir.

Bu dövrdə bir neçə qiymətli və xarakterik sahəvi soraq-məlumat kitabları da nəşr edilib oxucuların istifadəsinə verilmişdir [15, 47].

1950-ci illərin ortalarından Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafı genişlənmişdir. Elm, texnika və sənaye sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq soraq-məlumat kitablarının mövzusu xeyli artmışdı.

İnşaat işi, energetika, dağ-mədən işi, maşınqayırma və s. üzrə müxtəlif növlü soraq-məlumat kitabları nəşr edilmişdi. Mühəndis-texniki işçilərə, fəhlələrə kömək məqsədilə bir neçə adda soraq-məlumat nəşrləri çap edilmişdi. Bu dövrdə respublikamızda xeyli miqdarda texniki-iqtisadi və iqtisadi xarakterli statistik soraq-məlumat kitabları da nəşr edilmişdir. «Справочник бурового мастера» (2-ci nəşri. – 1960); Q.B. Quliyev «Справочник по технике безопасности в нефтедобывающей промышленности» (1960), F.Ə. Abbasov, Ə.Ə. Qasımov «İnşaatçının yığma dəmir-betona dair məlumat kitabı» (1960) və s. nəşrlər o dövrün soraq-məlumat kitabı kimi çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur [16, 44].

Öyrəndiyimiz dövrdə müxtəlif elm və texnika, sənaye və kənd təsərrüfatı və s. sahələr üzrə ədəbiyyat haqqında məlumatı özündə əks etdirən xeyli miqdarda bibliografik göstəricilər də çap edilmişdir ki, bunların da soraq-məlumat ədəbiyyatı kimi əhəmiyyəti vardır.

Bütün bu qeyd etdiyimiz nailiyyətlərə baxmayaraq tədqiq etdiyimiz dövrdə respublikamızda çap edilən soraq-məlumat nəşrləri müxtəlif və ümumiyyətlə geniş oxucu qruplarının tələbatını ödəməmiş, ondan geri qalmışdır. Bir çox elm, texnika, sənaye və istehsalatın kompleks məsələlərinə, mühüm mövzulara aid soraq-məlumat kitablarının və sahəvi xarakterli ensiklopediyaların, ensiklopedik xarakterli lüğətlərin nəşrinə böyük ehtiyac duyulurdu.

1.3. XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin inkişaf xüsusiyyətləri. XX əsrin 60-cı illəri respublikamızın xalq təsərrüfatının və iqtisadiyyatının, elmin, təhsilin, mədəniyyətin, o cümlədən kitabçılıq işinin inkişafında ziddiyyətli və mürəkkəb dövr hesab olunur. Dövrün xüsusiyyəti, tarixi şərait Azərbaycanda ümumi orta, texniki-peşə, orta ixtisas və ali məktəblərin inkişafını, mütəxəssis kadrların hazırlanmasını çox ciddi şəkildə qarşıya qoymuşdur. Digər tərəfdən, elmi-texniki tərəqqi, elmin inkişafı, elmi-texniki məlumatın həcmnin artması və s. genişlənmirdi.

Eyni zamanda, hərtərəfli inkişaf etmiş insanın yetişdirilməsi, bütün növ təhsil sisteminin inkişafı, elmi-texniki mütəxəssislərə tələbatın güclənməsi və s. müxtəlif növlü və tipli ədəbiyyatın, o

cümlədən soraq-məlumat nəşrinin genişləndirilməsini və yayılmasını tələb edirdi.

Kitab nəşrinin ümumi inkişafı, sahəvi kitab nəşri, kitabın tiplər üzrə inkişafının təhlili göstərir ki, 1960-ci illərin ortalarına qədər kitabçılıq işində irəliləyiş olmuşdur. Əlbəttə, kitabçılıq işinin bəzi problemlərində çox (ümumi kitab nəşri, bədii kitabın nəşri, kitab tipləri, o cümlədən soraq-məlumat nəşrləri və s.), bəzilərinə isə az (ayrı-ayrı sahələr üzrə kitab nəşri, seriyalarla ədəbiyyat buraxılışı və s.) inkişaf özünü göstərmişdir [128, 172-188].

Elmi-texniki tərəqqi, adamların mədəniyyətlərinin yüksəlməsi, əhalinin savadlılıq səviyyəsinin artması və s. soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafını və istifadəsini genişləndirmişdir.

Müxtəlif sahələrin, ümumiyyətlə bütün oxucu qruplarının soraq-məlumat ədəbiyyatına tələbatı da artmışdır. Müxtəlif oxucu qruplarının soraq-məlumat nəşrlərinə artan tələbatları respublikanın «Elm», Azərneftnəşr, Azərnəşr, Maarif, Gənclik nəşriyyatlarının çapdan buraxdıqları ümumi, sahəvi, mövzu-təqvim və s. soraq-məlumat nəşrləri vasitəsilə müəyyən qədər ödənilirdi. Məsələn, yalnız 1969-cu ildə respublikamızda 94 adda 391,4 nüsxə ümumi tirajla məlumat ədəbiyyatı buraxılmışdır [82, 230-238].

1961-1970-ci illərdə adamların mədəni tələbatlarının ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən lüğətlərin nəşri də artmışdır.

XX əsrin 70-ci illərində elmi-texniki tərəqqi sürətlənir, müxtəlif elm və bilik sahələrinin əksəriyyəti gür inkişaf edir, yeni-yeni elm sahələri yaranır, elm sahələrində, texnikada integrasiya və diferensiasiya güclənir, informasiyaların həcmi artır, insanların bu informasiyaların hamısını mənimsəməyə, öyrənməyə, tapmağa və istifadə etməyə imkanları çatmır. Bununla bərabər insan mühüm və vacib informasiyalar haqqında məlumat almaq istəyir. O, öz istəyinə ancaq soraq-məlumat nəşrləri, o cümlədən lüğətlər vasitəsilə nail ola bilər. Ona görə də yeni informasiyanı almaq, öyrənmək, qavramaq üçün soraq-məlumat ədəbiyyatına, lüğətlərə böyük ehtiyac əmələ gəlir və inkişaf edir. Belə bir şəraitdə soraq-məlumat ədəbiyyatı, o cümlədən lüğətsiz keçinmək və fəaliyyət göstərmək mümkün olmaz. Çünki soraq-məlumat kitablarında insan biliyinin, geniş mənada bəşəriyyətin ümumiləşmiş fikri toplanmış, millətlərin maddi və mənəvi fəaliyyətlərinin nailiyyətləri, ictimai quruluşlar, elm, mədəniyyət və incəsənət, millətin mənşəyi, adət-ənənəsi, dünyagörüşü, mistik-dini baxışları və s. öz əksini tapır.

Sorag-məlumat nəşrlərinin bu spesifik xüsusiyyəti bütün dünyada, o cümlədən ölkəmizdə onun inkişafına güclü təkan vermişdir. 1970-1980-ci illərdə bu proses daha da genişlənmişdir.

Bu dövrdə iki, üçdillli lüğətlərin nəşri genişlənmişdir. Bu cür lüğətlər müxtəlif dillərin öyrənilməsinə xidmət edir.

Tədqiq etdiyimiz illərdə daha çox filoloji lüğətlər buraxılmışdır. Sözlərin lüğəti mənasını verən izahlı lüğətlər, etimoloji lüğətlər, frazeoloji lüğətlər, xarici dillər üzrə sözlərin lüğəti və başqa çap edilmiş lüğətlər filoloji lüğətlərin əsas hissəsini təşkil etmişdir. Məlum olduğu kimi, tərcümə lüğətlərinin ən çox yayılmış növü ikidilli, nadir hallarda bir neçə dilli lüğətlərdir.

Bu dövrdə çap edilmiş ikidilli lüğətlərdən «Azərbaycanca-rusca lüğət»in düzəldilmiş və təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşrini qeyd edə bilərik. Ə.H.Orucovun redaktorluğu ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşriyyatında 1962-ci ildə çap edilmiş lüğət orta məktəb şagirdləri üçün tərtib edilmişdir [182, 184, 185]. M.Qasimovun «Nöqsanlı lüğət» (1963), A.Ələkbərovun «Azərbaycanca-rusca lüğət»in tərtibi prinsipləri haqqında bəzi qeydlər» (1963), M.Əhmədovun «Bir daha «Azərbaycanca-rusca lüğət» haqqında» (1963) və s. məqalələr diqqəti cəlb edir və maraq doğurur.

X.Əzizbəyovun tərtib etdiyi «Azərbaycanca-rusca lüğət» (1965) də təqdirəlayiq nəşrlərdən biridir. B.T.Abdullayev və Z.R.Tağıyevanın redaktorluğu ilə Azərnəşrin çap etdiyi bu lüğət 418 səhifə həcmindədir. Lüğət 40.000 nüsxə ilə buraxılmışdır. Xudadadbəy Əsədulla oğlu Əzizbəyov bu lüğət üzərində uzun müddət işləmişdir. Lüğətdə 23.000-ə yaxın söz vardır. Bu lüğət tərcüməçilərə, şagirdlərə, tələbələrə, nəşriyyat işçilərinə, orta çətinlikdə olan azərbaycanca mətnləri rusçaya tərcümə edərkən kömək edən bir vəsait kimi nəşr edilmişdir. Tərtibçi Azərbaycan dilinin aktiv lüğət tərkibinə daxil olan sözlərlə yanaşı, danışiq dilində və dialektlərdə işlədilən bəzi sözləri də lüğətə daxil etmişdir ki, bu da lüğətin xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərində və ümumiyyətlə, Böyük Oktyabr inqilabından əvvəlki dövrdə işlənmiş bəzi dini sözlər və arxaizmlər də lüğətə daxil edilmişdir ki, bu da keçmiş ədəbi, elmi irsimizi rusçaya tərcümə edənlərə kömək göstərmək məqsədi güdür. Çox maraqlıdır ki, bu lüğət mütəxəssis lüğətçilər tərəfindən deyil, bütün ömrünü tərcüməçiliyə sərf etmiş bir lüğət həvəskarı tərəfindən tərtib edilmişdir. Nəşrdə lüğətin quruluşu haqqında məlumat da verilmişdir.

Bu dövrdə M.T.Tağıyevin «Müxtəsər rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğət» də B.H.Tahirbəyovun redaktorluğu ilə Azərtədris-nəşr tərəfindən 1964-cü ildə 143 səhifə həcmində nəşr edilmişdir.

İkidilli lüğətlərdən söhbət gedərkən «Azərbaycanca-ingiliscə və ingiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət»in (1962) (tərtib edənlər: X.Əhmədov və İ.Rəhimov) və 1965-ci ildə çap edilmiş «Azərbaycanca-ingiliscə lüğət»in (tərtib edənlər: S.Mircəfərova, İ.Rəhimov, Z.Rəhimova, S.Qənizadə) əhəmiyyətini də qeyd etməliyik [59].

X.Ağayeva, F.Ağayeva, S.Ağamoğlanova, L.Adıgözəlova, M.Axundov, X.Əlizadə, R.Hüseynova və başqaları tərəfindən tərtib olunmuş «Fransızca-azərbaycanca lüğət» (1965) də mühüm lüğətlərdən biridir. Bu lüğət «Maarif» nəşriyyatında 494 səhifə həcmində nəşr edilmişdir [126].

Üçdilli lüğətlərdən «İngiliscə-Azərbaycanca-rusca müxtəsər siyasi lüğət»i qeyd etmək olar. Doğrudur, bu lüğət sahəvi xarakter daşıyır. Lakin üçdilli lüğət kimi diqqəti cəlb edir. S.Babayev, İ.Rəhimov və K.Sokolova tərəfindən tərtib olunmuş lüğət 1965-ci ildə nəşr edilmişdir.

Bu illərdə Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərini özündə əks etdirən bir sıra qiymətli lüğətlər də nəşr olunmuşdur. Bu mənada «Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti» (1966) [119] və «Ərəb və fars sözləri lüğəti» (1966) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. «Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti»ni. A.M.Babayev və C.B.İsmayilzadə tərtib etmişdir. B.Abdullayev və M.Əfəndiyevin redaktorluğu ilə «Maarif» nəşriyyatında buraxılmış bu nəşr öz dövrü üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb etsə də, oxucuların tələbatını ödəyə bilməmişdir. Belə ki, Azərbaycan klassik ədəbiyyatına daxil olan görkəmli şair və yazıçıların böyük əksəriyyətinin əsərlərində təsadüf edilən sözlər lüğətə geniş şəkildə daxil olunmamışdır. Buna görə də lüğətin yenidən və əsaslı şəkildə işlənməsinə və nəşrinə ehtiyac duyulmuşdur. Odur ki, bu lüğətə nisbətən müəyyən qədər əsaslı şəkildə işlənmiş lüğət M.Ə.Əskərli, H.H.Zərinəzadə və B.T.Abdullayev tərəfindən tərtib edilən «Ərəb və fars sözləri lüğəti» 1036 səhifə həcmində buraxılmışdır. Lüğətin 1966-cı ildə nəşr edilmiş birinci nəşri ilk variantına nisbətən (1947-ci ildəkilə müqayisədə) olduqca zəngindir. Belə ki, ilk variantının sözlüyü, o zaman qəbul edilmiş təlimata görə, əsasən M.F.Axundovdan sonrakı dövr şair və yazıçılarının əsərləri əsasında qurulmuşdu. Buna

görə də Azərbaycan klassik ədəbiyyatının daha əvvəlki dövrlərdə yaşamış Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli kimi nümayəndələrinin əsərlərində təsadüf edilən və müasir oxucu üçün anlaşılmayan bir çox ərəb və fars sözləri lüğətə daxil edilməmişdir. Lüğətin həmin ilk variantı M.Ə.Əskərli tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əlbəttə, o dövrdən keçən xeyli müddət ərzində lüğətin 1966-cı ildəki nəşrinə böyük ehtiyac əmələ gəlmişdir. Buna görə də oxucuların tələbatını ödəyəcək bir lüğətin buraxılmasına ehtiyac olmuşdu. Bütün bunları nəzərə alan Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğət şöbəsinin keçmiş baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru H.H.Zərinəzadə lüğəti Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli, Q.Təbrizi, A.Bakıxanov və başqa klassiklərin əsərlərindən götürdüyü ərəb və fars sözləri hesabına zənginləşdirdi. Beləliklə də, Nəsimidən M.F.Axundova qədər olan dövr arasındakı boşluq mümkün qədər əhatə edildi.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun digər elmi əməkdaşı, filologiya elmləri namizədi B.T.Abdullayev isə lüğətin sözlüyünü lüğət şöbəsinin kartotekasına əsasən gözdən keçirərək, ona xeyli söz əlavə etdi və lüğətin bütün mətni üzərində yenidən və əsaslı şəkildə işləyib onu çapa hazırladı. Bütün bu görülən işlərin nəticəsində lüğətdə gedən baş sözlərin sayı 15.500-ə, ifadələrin sayı isə 700-ə çatdırılmışdır. Belə bir əsaslı «Ərəb və fars sözləri lüğəti» ilə Azərbaycan soraq-məlumat nəşri zənginləşmiş və inkişaf etmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, lüğətin əsas məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri ilə yaxından tanış olmaq, onu daha dərinlən öyrənmək istəyən oxuculara, xüsusilə yeni nəslə kömək etməkdən ibarətdir. Buna uyğun olaraq lüğətə yalnız anlaşılmaması çətin olan, bu gün ədəbi dilimizdə işlədilməyən və ancaq klassiklərin əsərlərində təsadüf edilən ərəb və fars sözləri daxil edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, klassik ədəbiyyatın əsas hissəsi ərəb əlifbasında yazılmış və çap olmuşdur. Məhz bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq və həmin əsərləri ərəb əlifbasında oxumaq istəyən oxuculara kömək etmək məqsədilə lüğətin arxasında sözlüyün ərəb əlifbası ilə açarı verilmişdir ki, bunun da tərtibçisi B.T.Abdullayevdir [119].

Öyrəndiyimiz illərdə çap edilmiş mühüm lüğətlərdən biri də «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»dir. Bu lüğət R.Ə.Rüstəmov və M.Ş.Şirəliyevin redaktəsi ilə 1964-cü ildə 480 səhifə həcmində Azərbaycan EA-nın nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. M.Ş.Şirəliyev, R.Ə.Rüstəmov, A.H.Vəliyev, Q.M.Həsənov və

B.M. Tağıyev tərəfindən tərtib edilmiş lüğətə «Bir neçə söz» sərlöv-həli giriş məqaləsi yazılmışdır. Burada lüğətin tərtibi, hazırlanması məsələləri geniş şəkildə şərh edilmişdir. Nəşrdə «Lüğətin quruluşu və tərtibi üsulu» haqqında xüsusi danışılır [179]. Ümumiyyətlə, lüğətdə aşağıdakı bölmələr: «Bir neçə söz», «Lüğətin quruluşu və tərtibi üsulu», «Lüğətdə gedən ixtisarlara», «Fonetik transkripsiya», «Lüğət», «Lüğətin tərtibində materiallarından istifadə edilmiş rayon ziyalıların siyahısı» vardır. 1964-cü ildə çap edilmiş «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə 6300 söz və onların mənalari verilmişdir. Zəngin lüğət tərkibinə malik dialekt və şivələrimizdə xalqımızın tarixi, məişəti, etnoqrafiyası və iqtisadiyyatına aid minlərlə söz işlənir ki, onların çox cüzi hissəsi həmin lüğətdə öz əksini tapmışdır. Əlbəttə, ədəbi dilimizdə işlənməyən çoxlu miqdarda dialekt sözlərin çox böyük hissəsini əhatə etmək vacib elmi və dilçilik-lüğətçilik problemlərindəndir. Bu da dialektoloji lüğətin yeni nəşrinin buraxılmasını tələb edirdi.

1961-1970-ci illərdə müxtəlif tipli lüğətlər, izahlı terminoloji lüğətlər, adi terminoloji lüğətlər, yəni ayrı-ayrı elm sahələri üzrə lüğətlər, müxtəlif növlü və tipli soruq-məlumat nəşrləri və s. nəşr edilmişdir. Oxucuların zəruri bilgilərə yaranan və artan tələbatları soruq-məlumat nəşrləri ilə ödənilir. Mövzular, terminlər və s. ətrafında bilgilərin sistemli şəkildə düzümlü və təqdimi istənilən informasiyanın qısa müddətdə əldə olunmasına imkan verir. Digər tərəfdən, soruq-məlumat kitablarının müxtəlifliyi və çoxluğu nəşrlər sistemini yaradır.

1970-ci illərdə Azərbaycanda nəşr edilən soruq-məlumat kitablarının müxtəlifliyi və nəşrinin genişlənməsi, bu məlumat mənbələrinin sistemə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə ölkəmizdə meydana gələn soruq-məlumat nəşrlərinin öyrənilməsi göstərir ki, artıq sistemin formalaşması prosesi gedir və nəticələr təqdir olunmağa layiqdir. Bunu 70-ci illərdə respublikamızda nəşr edilən və ölkəmizin iri dövlət kitabxanalarına xarici ölkələrdən daxil olan müxtəlif soruq-məlumat nəşrləri təsdiq edir.

Burada ancaq respublikamızda öyrəndiyimiz dövrdə soruq-məlumat nəşrlərinin formalaşması prosesinin mahiyyəti, sistemə daxil olan və yeni nəşr edilən məlumat kitablarının təhlili və inkişaf dinamikaı əhatə edilir.

Soruq-məlumat nəşrləri sistemində xüsusi yer tutan universal xarakterli ensiklopediyanın yaradılması və nəşr edilib yayılması

hər bir xalqın mədəni həyatında çox böyük hadisə hesab edilir. Bu mənada Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının ilk cildinin 70-ci illərdə buraxılması diqqətəlayiqdir. Çünki elmi və mədəni inkişafımızın misilsiz mənzərəsi ensiklopedik nəşrlərimizdə öz əksini tapır, beləliklə də bu universal bilgilər mənbəyində indiki və gələcək nəsillər üçün ən dolğun, ən dəqiq şəkildə təsvir və təsbit olunur. Ensiklopediyalarda təbiət və cəmiyyət haqqında baxışlar, nöqteyi-nəzərlər cəmləşdirilir. Onlar dövrün elm və mədəniyyətinin səviyyəsini əks etdirir [174]. Sovet hakimiyyəti illərində ölkəmizdə ensiklopediyalar nəşr etməyə dəfələrlə (1934, 1938, 1958, 1965-ci illərdə) təşəbbüs göstərilmiş və hər dəfə bu təşəbbüs nəticəsiz qalmışdır. 1965-ci ilin sonlarında Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası yaradılsa da, onun işi 1975-ci ilədək uğurlu nəticə vermədi. Azərbaycan KP MK 1975-ci il oktyabrın 24-də «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyasının işində ciddi nöqsanlar haqqında» və 1976-cı il fevralın 10-da «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyasının və Elmi Redaksiya Şurasının yeni tərkibi haqqında» qərar qəbul etdi [174].

Dövrün, xüsusilə siyasi şəraitin çətinliyinə baxmayaraq, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının birinci cildi 1976-cı ildə nəşr edildi. Əlbəttə, bu birinci cildin nəşri respublikamızın mədəni həyatında böyük hadisə idi. Azərbaycanda iqtisadiyyat, elm, texnika və mədəniyyətin hərtərəfli inkişafı və xüsusilə yüksəlişi bu universal ensiklopediyanın meydana gəlməsinə imkan vermişdir. İndi xalqımız özünün universal ensiklopediyası olan xalqlar sırasındadır. Bu böyük kitab respublikamızın bütün ziyalılarının, alim və nəşirlərinin gərgin zəhməti, əməli fəaliyyəti nəticəsində yaranmışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, bəşəriyyətin bilik dairəsi hədsiz-hüduzsuzdur və ağılasığmaz bir sürətlə genişlənir və artır. İnformasiya artır, insanın və psixikanın möhkəmlik ehtiyatı isə yenə də əvvəlki kimi qalır. Çap edilən əsərlərin sayı insanın onları qavramaq qabiliyyətindən qat-qat sürətlə artır. Elə qərībā vəziyyət yaranmışdır ki, ingilis alimi Con Bernalın yazdığına görə, yeni fakt kəşf etmək və yeni nəzəriyyə yaratmaq bunların hələ kəşf edilmədiyini, yaxud yaradılmadığını yoxlayıb yəqin etməkdən asandır. Bu şəraitdə ensiklopediyalarla yanaşı, digər soruq-məlumat ədəbiyyatının müxtəlif növlərinin əhəmiyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə artır [174]. Bu müxtəlif soruq-məlumat nəşrləri bütöv bir sistemdir. Bu sistemin tərkibində müəyyən yer tutan hər bir yarım sistem və

onun nəşrləri zəngin və müxtəlif səpkili informasiyaları əks etdirir. Əslində insanla informasiya arasında mürəkkəb, çətin və geniş, əhatəli aspektlərdə mübarizə gedir. Əlbəttə, insanla informasiyanın bu qarşılıqlı münasibətini tənzimləyən, ona əlverişli istiqamət verən ən mühüm vasitələrdən biri soraq-məlumat nəşrləridir. Kitabın soraq-məlumat tipindəki nəşrləri insanların müxtəlif növlü və tipli informasiyalara konkret, yığcam və dəqiq məlumata olan sorğu və tələbatlarını ödəməyə xidmət edir. Bu da artıq həyatda təsdiq olunmaqdadır ki, güclü informasiya axını təsadüfi proses deyildir, qanunauyğun və obyektiv prosesdir, onun axırı görünür, lakin insanların soraq-məlumat nəşrləri kimi əhəmiyyətli köməkçiləri vardır. Belə bir şəraitdə zərurət olaraq bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrlərinin sürətlə artması prosesi gedir və nəşrlərin sistemə çevrilməsi baş verir. Çünki sürətlə dəyişən, inkişaf və tərəqqi edən dünyada soraq-məlumat nəşrləri təkə oriyentir deyil, həm də fəal tərbiyəçi və informasiya xəzinəsidir.

Texnika informasiya sahəsində elə böyük addımlar atmışdır ki, adamların daha boş vaxtından söhbət gedə bilməz. Əslində insanların məşğulluqları və qayğıları çoxaldığından asudəliyi və rahatlığı əllərindən çıxmışdır. Informasiya sıxlığı və məşğuliyyət çoxluğu insanlarda hər cür soraq-məlumat kitablarına ehtiyacı artırmışdır [260, 195]. İndi ixtisasından və peşəsindən asılı olmayaraq adamları çox şey maraqlandırır. Maraq və mütaliə dairəsinin genişlənməsi, ixtisas və peşələrin artması, boş vaxtın azlığı soraq-məlumat nəşrlərinin hər növ və tipinin inkişafına və istifadəsinə tələbatı artırır. Bunu Azərbaycanda 1970-ci illərdə çapdan buraxılmış soraq-məlumat nəşrlərinin nümunələrində aydın görmək olar.

Bu dövrdə ASE-nin ilk cildinin nəşri ilə bərabər, çox maraqlı və əhəmiyyətli soraq-məlumat nəşrləri buraxılmışdır. 1970-ci illərdə ildən-ilə bu cür ədəbiyyata tələbat artırdı, onların mövzuları genişlənir, tirajı isə yüksəlirdi. Soraq-məlumat nəşrləri üçün mövzu genişliyi xarakterikdir [298, 127]. Həqiqətən öyrəndiyimiz illərdə ayrı-ayrı elm sahələrinin mütəxəssisləri, ümumiyyətlə müxtəlif və geniş oxucu auditoriyası üçün çox maraqlı və əhəmiyyətli sahə soraq kitabları və lüğətlər nəşr edilmişdir.

1. Azərbaycan EA-nın Dilçilik İnstitutunun hazırladığı üç cildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət»in düzəldilmiş və yenidən işlənmiş üçüncü nəşri 1971-1978-ci illərdə «Elm» nəşriyyatında çap edilmişdir. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Ə.Ə. Oruco-

vun redaktəsi ilə buraxılmış bu lüğətin birinci cildində lüğətin quruluşu və oxucu təyinatı haqqında yığcam məlumat verilmişdir. Geniş oxucu kütləsini nəzərdə tutan bu lüğət öz qarşısına rus dilini öyrənənlərə, habelə rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə işi ilə məşğul olanlara kömək etmək məqsədini qoymuşdur. Lüğətin beşinci sahifəsində yazılmışdır: «Lüğətin sözlüyü rus dilinin ən yeni lüğətlərinə... «Rus dili lüğəti»nin (1957, 1961) sözlüyünə əsasən bir çox yeni söz və ifadələrlə təkmilləşdirilmişdir. Lüğətin terminoloji leksika hissəsi Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi tərəfindən təsdiq olunub buraxılmış terminologiya lüğətlərinə əsasən verilmişdir. Lüğətin bu nəşrində rus dilində işlənən ideomatik ifadələrə, frazeoloji tərkiblərə əvvəlki nəşrlərə nisbətən daha çox yer verilmişdir. Bu sözlərin azərbaycanca müvafiq qarşılığı, bu kimi qarşılıq olmadıqda isə izah şəklində tərcüməsi verilmişdir» [237, 5].

Bu lüğət əsasən tərcümə lüğətidir. Lakin eyni zamanda onda izahlı lüğət elementləri də saxlanmışdır. Başlıca olaraq siyasi, elmi, fəlsəfi, tarixi və s. terminlərə aiddir.

Bu üçcildliyin birinci cildində 29099 baş söz və 3057 ifadə – cəmi 32156 lüğət vahidi, ikinci cildində 33700 söz və 1829 ifadə, cəmi – 35529 lüğət vahidi, üçüncü cildində isə 26741 söz və 3203 ifadə, cəmi – 29644 lüğət vahidi, bütün cildlərdə cəmi 97329 lüğət vahidi vardır.

1975-ci ildə çap edilmiş «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti», 1976-cı ildə nəşr olunmuş «Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti» də mühüm soraq-məlumat nəşrləridir.

«Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»nin (1975) artırılmış və təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri kimi oxuculara təqdim olunan bu lüğət özündən əvvəlki «Orfoqrafiya lüğəti»nin müəllifləri Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçiləri, filologiya elmləri namizədləri B.T. Abdullayev və N. Rəhimzadə tərəfindən dəqiqləşdirilmiş və daha da təkmilləşdirilmişdir. Lüğətin bu nəşrində sözlərin sayı daha artırılaraq 58 minə çatdırılmışdır [27, 182-184].

Əvvəlki lüğətlərdən fərqli olaraq bu lüğətdə bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Məsələn, həmin lüğətlərdə bəzən sözlərin iki cür yazılışına yol verildiyi (məs: qulan//qulun; gizlənqaç//gizlənpaç; motosiklçi//motosikletçi və s.) bu lüğətdə həmin variantlardan biri – ən çox işlənən lüğətə əsasən müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası daxil edilmişdir. Lakin o, mahiyyət etibarı ilə orfoqrafiya (sözlərin

yazılış qaydaları) haqqında bir məlumat vəsaiti olduğundan (ümumi ədəbi dildə geniş miqyasda işlənməyə də), keçmiş dövrlərə aid bədii ədəbiyyatda təsadüf edilən və yazılış cəhətdən normaya salınması tələb olunan bir çox sözlər də (məs: klassik ədəbiyyatda işlənən sözlər, elmi və texniki terminlər, məhəlli sözlər və s.) lüğətə daxil edilmişdir. Oxucuların lüğətlə yanaşı istifadə etmələri üçün «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları» da həmin lüğətdə verilmişdir. Lüğətin redaktoru Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Ə.Ə.Orucovdur.

Professor Ə.Ə.Orucov tərəfindən tərtib edilmiş «Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti»nin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Gərgin əməyin məhsulu olan bu lüğət məzmununa, leksikoqrafik tərtibinə görə əvvəlki lüğətlərdən fərqli yeni tipli ikidilli lüğətdir. Belə bir lüğət tək Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, həm də türkologiya üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bu lüğət tək ikidilli olması nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də Azərbaycan dilinin frazeoloji ifadələrinin sistemli şəkildə, bütün spesifik cəhətləri ilə oxucularımıza çatdırılması, dilimizin zənginliyini, məna rəngarəngliyini əhatə etməsi cəhətdən də diqqəti cəlb edir. Müəllif uzun illərdən bəri dilimizin bu qiymətli incilərini tək yazılı ədəbiyyatdan deyil, həmçinin canlı danışq dilindən toplamış, onları əlifba sırası ilə lüğət şəklində sistemə salmış, yazılı şəkildə daha da ədəbiləşdirmişdir.

Oxucuda frazeologiya haqqında təsəvvür yaratmaq üçün müəllif kitabın «Giriş» hissəsində frazeoloji ifadənin nə demək olduğundan, dilimizin lüğət tərkibindəki mövqeyindən, frazeoloji vahidləri adi birləşmələrdən fərqləndirən səciyyəvi cəhətlərdən, ümumiyyətlə lüğətin elmi-nəzəri əsaslarından bəhs edir [182, 117-123].

«Lüğətin quruluşu haqqında» olan hissədə onun tərtibi prinsiplərindən, bu lüğəti başqa tipli lüğətlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən konkret şəkildə danışılır. Lüğətdən səmərəli istifadə etmək, onun mahiyyətini, xüsusiyyətlərini dərk etmək və oxucunu düzgün istiqamətləndirmək üçün bu hissənin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır.

Lüğətdə idiomatik ifadələrin ya tam adekvatı, ya məzmunca yaxın olanları, ya da izah yolu ilə rusca qarşılığı verilmişdir. Lüğətin qiymətli cəhətlərindən biri də burada frazeoloji ifadələrin dildə işlənən müxtəlif deyiliş formalarının, variantlarının verilməsidir. Əgər ifadədə qrammatik və leksik variant fərqi varsa, bunlar bütöv

şəkildə, nöqtəli vergüllə ayrılır: - ağa ağ, qaraya qara demək; ağa ağ demək; qaraya qara; dilinin bəlasına düşmək; dilinin bəlasını çəkmək; dodaqları yeri süpürür; dodaqları yerlə gedir; səsinə içəri salmaq; səsinə udmaq və s. Yalnız leksik variant mötərizədə verilir: ağzının dadını (ləzzətini, tamını) bilmək; canını azar (dərd) alıb; şitini (şitini-şorunu) çıxarmaq; belini bükmək (qırmaq, sındırmaq); vedrə bağlamaq (qoşmaq); qaşqabağını sallamaq (turşutmaq) və s.

Lüğətin müşahidə edilən, nəzərə çarpan cüzi qüsurlarını qeyd edən filologiya elmləri doktoru Rəhilə Məhərrəmovə «Elm» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış bu kitabın xalqın zəngin dil materialını sistemə salıb oxucularımıza çatdırmaqla yanaşı, şifahi xalq nümunələrinin yazılı mənbə kimi gələcək nəsillərə çatdırılması işində də əvəzsiz xidmət olduğunu göstərmişdir. Professor Ə.Orucovun ciddi elmi-akademik xarakter daşıyan, dilimizin spesifik ifadələrini təmsil edən bu lüğəti filoloqlar, tərcüməçilər, ümumiyyətlə ziyalılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir [182, 117-123].

Bu dövrdə çap edilən əhəmiyyətli soraq-məlumat kitablarından biri də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki A.Ə.Əfəndizadənin ümumi redaktəsi ilə nəşr olunmuş «Avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti: rusca-ingiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə» (1977. – 642 s.) hesab edilir. Azərbaycan, özbək, türkmən və qırğız dillərində avtomatik idarəetmə üzrə milli terminologiya yaradılması, onun təkmilləşdirilməsi və qaydaya salınması baxımından bu lüğət xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lüğət həm quruluşuna, həm də məzmununa görə başqa terminologiya lüğətlərindən fərqlənir. Lüğətdə əvvəlcə avtomatik idarəetmə üzrə rus və ingilis dillərində işlənən terminlər verilmiş, sonra isə həmin terminlərin Azərbaycan, qırğız, türkmən və özbək dillərindəki konkret qarşılığı verilmişdir.

Lüğətə avtomatik idarəetmə terminləri ilə yanaşı, texnikaya, kibernetikaya, elektronika, elektrotexnikaya və fizikaya aid bəzi zəruri terminlər də daxil edilmişdir. Burada terminlərin sabitləşdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, əvvəllər mətbuatda, elmi əsərlərdə, dərsliklərdə müxtəlif variantlarda işlənən texniki terminlərin konkret variantları müəyyənləşdirilmişdir. Artıq köhnəlmiş, müasir anlayışları dəqiq ifadə etməyən terminlər isə yeni terminlərlə əvəz olunmuşdur [20, 182-184].

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, lüğət dilimizi yeni texniki terminlərlə zənginləşdirmişdir.

Lüğətdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycan dilində texniki terminologiyanın inkişafı üçün geniş imkan vardır; bu dildə yalnız morfoloji və sintaktik üsullarla deyil, semantik üsulla da terminlərin yaradılması mümkündür. Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, «çoxdillli terminologiya lüğəti gələcəkdə elektronika, texniki kibernetika, hesablama texnikası və elektrotexnika üzrə mükəmməl terminoloji lüğətlərin yaradılması üçün də bünövrə olacaqdır» [20, 182-184].

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti, keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü H.B.Abdullayev, SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki A.İ.Berq və həmin Akademiyanın müxbir üzvü M.A.Qavrilov tərəfindən qeyd etdiyimiz lüğət üçün yazılmış müqəddimədə «Avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti»nin böyük elmi və təcrübi əhəmiyyətə malik olduğu göstərilmişdir.

Əlbəttə, bəhs etdiyimiz lüğətdə müəyyən nöqsanlar da vardır. Məsələn, burada bəzi terminlər ümumişlək sözlərlə qarışdırılmışdır, bəzi terminlərin yazılışında Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına düzgün əməl olunmamışdır.

Əlbəttə, 1980-ci illərin soraq-məlumat nəşrləri sistemində əsas yeri Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası tutur. Bu illərdə ASE-nin 10 cildlik nəşri başa çatmışdır. Bu mühüm nəşrin 1-3-cü cildləri 1976-1979-cu illərdə, qalan 7 cildi isə 1980-1987-ci illərdə çapdan buraxılmışdır.

Oncildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının nəşrinin başa çatması münasibətilə ASE-nin baş redaktoru, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti (səbiq) akademik C.Quliyevin «Misilsiz mənəvi xəzinə» adlı sanballı elmi məqaləsi «Kommunist» qəzetinin 1988-ci il 21 aprel tarixli sayında dərc edilmişdir. Akademikin məqaləsi fundamental 10 cildlik nəşrin hərtərəfli təhlilinə həsr edilmişdir. Alimin məqaləsində yazılmışdır: «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası universal-milli ensiklopediyadır. O, bir tərəfdən ümumi ensiklopedik, digər tərəfdən isə milli xarakter daşıyır. ASE təkcə bizim respublikamız haqqında lüğət və məlumat kitabı deyil, onda xalqın, bəşəriyyətin yaddaşı toplanmışdır.»

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası 1285 müəllif vərəqi həcmində 55 minədək termin-məqalədən ibarətdir. Ümumiləşdirici fundamental nəşrdir. Məqalələrin 55 faizi təbiət, texnika elmlərinə, 45 faizi humanitar elmlərə aiddir. Həcm etibarı ilə isə bu göstəricilər yerlərini dəyişirlər. İri həcmli xeyli məqalə var ki, onları «ensiklopediya daxilində ensiklopediya» adlandırmaq olar [175].

Gözəl bədii tərtibat və poliqrafik icra ilə buraxılmış bu nəfis nəşr ölkəmizdə soraq-məlumat nəşrlərinin buraxılması sahəsində müəyyən əhəmiyyətli təcrübənin qazandığını da göstərir. Əlbəttə, «ASE cildlərində verilmiş zəngin illüstrasiya materiallarının, xəritə, sxem və cədvəllərin çox böyük idrakı əhəmiyyəti vardır. 1618 şəkilədən ibarət 189 rəngli, ağ-qara yapışdırma səhifəni, həmçinin 7318 portret, mətn daxili və rəngli illüstrasiyasını, sxemləri bir növ albom hesab etmək olar. On cildə 358 xəritə verilmişdir» [175].

Bu, dövrün mühüm nəşri olaraq xalqın, ölkənin inkişafının əsas mərhələlərini və vacib problemlərini, bütövlükdə dövrün özünü əks etdirir. O, hərtərəfli düşünülmüş, yaradılmış informasiya sistemidir, səhifələrində minlərlə müxtəlif fakt, şəxs adları, rəqəmlər, coğrafi, tarixi obyektlərin adları və s. öz əksini tapmışdır. Odur ki, bu universal ensiklopediyamız zəngin və nüfuzlu informasiya mənbələri sistemində özünəməxsus yer tutur. Təsədüfi deyildir ki, ASE-nin yeni çapdan çıxan hər bir cildi haqqında respublikamızın müxtəlif mətbuat orqanlarında müsbət rəylər dərc edilmişdir. Məsələn, ensiklopediyanın VIII cildi haqqında çap edilmiş yazıda oxuyuruq: «Azərbaycan oxucularının böyük səbirsizliklə gözlədikləri ASE-nin səkkizinci cildi çapdan çıxmışdır. 5021 məqalə-termindən ibarət olan bu cild «Prado» muzeyi haqqında məqalə ilə başlayaraq, «Sprint» sözündə qurtarır.

Əvvəlki cildlərdə olduğu kimi bu cild də Azərbaycan haqqında, onun tarixi, mədəniyyəti, xalq təsərrüfatı, müharibə və əmək qəhrəmanları, görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri haqqındakı məqalələr geniş yer tutur. Məqalələrin iki mini bilavasitə respublikamızla əlaqədardır» [185, 152-153].

Bu cildə bir sıra xarici ölkələr haqqında kompleks məqalələr, həmin ölkələrə aid illüstrasiya və xəritələr verilmişdir.

ASE-nin digər cildlərində olduğu kimi bu cildə də müttəfiq respublikaların mədəniyyəti, görkəmli şəxsiyyətləri, iri şəhərləri haqqında məqalələr vardır.

Cildə 582 portret, şəkil və sxem, 18 yapışdırma səhifə, 16 rəngli, 20 mətni xəritə verilmişdir [185, 152-153].

Əlbəttə, ayrı-ayrı cildlərin nəşri ilə əlaqədar dərc edilmiş resenziyalar, müxtəlif xarakterli yazılar ASE-nin məzmununun açıqlanmasında və təbliğində müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada ensiklopediyanın doqquzuncu cildi haqqında yazılmış məqalədə deyilən fikir diqqətimizi cəlb etdi: «Çoxsaylı mütəxəssislərin, ASE

Baş redaksiyası kollektivinin gərgin əməyinin məhsulu olan bu cildə 5,5 mindən artıq termin-məqalə verilmişdir... Cild əlifbanın bir neçə hərfini əhatə etdiyindən, buradakı məqalələr daha rəngarəngdir. Buna misal olaraq, ilk növbədə müttəfiq və muxtar sovet respublikalarını (Tatarıstan, Tacikistan, Tuva, Türkmənistan, Udmurtiya, Ukrayna, bir sıra xarici ölkəni – Suriya, Tunis, Türkiyə, Uruqvay, Finlandiya, Fransa və s.) göstərə bilərik. Oxucular həmin məqalələrdə bu respublikaların və dövlətlərin təbiəti, tarixi, mədəniyyəti və təsərrüfatı barədə kifayət qədər məlumat ala bilərlər» [185, 152-153].

Bu cildə elm, texnika və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid icmal məqalələr əhatəliliyinə görə diqqəti cəlb edir. «Tarix», «Teatr», «Texnika», «Təsviri sənət», «Torpaqşünaslıq», «Türkologiya», «Urologiya», «Fizika», «Fiziki kimya», «Fiziki coğrafiya», «Fiziologiya» kimi məqalələr oxucuların bilik və məlumatlarını daha da dərinləşdirə bilər.

Azərbaycan oxucularının dünya mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri ilə tanış olmasında ASE cildlərinin rolu, şübhəsiz, böyükdür. Bu baxımdan doqquzuncu cild də istisna deyil. Oxucular bu cildin səhifələrində Stendal, R. Taqor, M. Tven, Tisian, L. Feyxtvanger, T. Fikrət, Firdovsi və b. sənətkarlar, Sultan Əhməd, Süleymaniyyə cameləri, Tac-Mahal kimi nadir memarlıq nümunələri ilə tanış ola bilərlər. Cildə 800-dən artıq tərcümeyi-hal məqaləsi verilmişdir [55, 624].

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının onuncu cildi Amerika şairi Frost Robert Li haqqında məqalə ilə başlanır (x, h, ç, c hərfləri ilə başlanan söz və terminlər də daxil olmaqla), «Şüştər» termininin izahı ilə qurtarır. Burada 37 xəritə, 760 portret, şəkil və sxem, 5230 söz-termin vardır. 38 fiziki çap vərəqi həcmində son cildin hazırlanmasında Baş redaksiyanın əməkdaşları ilə yanaşı, müxtəlif elmi dərəcəsi olan 642 alim iştirak etmişdir.

Bu cildə Azərbaycan SSR haqqında 2143 məqalə dərc olunmuşdur. 1000-ə qədər məqalə respublikamızla əlaqələndirilmişdir. Cildə verilmiş 1200 bibliografiyanın 517-si respublikamızın adlısanlı adamları haqqındadır [185, 152-153].

Əlbəttə, bu cür məqalələr milli ensiklopediyamızın, demək olar ki, əksər cildləri üçün yazılmışdır. Bu məqalələr həqiqətin, ASE-nin məzmununun açılmasına, əhəmiyyətinə və təbliğ edilməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

ASE-də bibliografiya məsələlərinə, bibliografik məlumatla həsr edilmiş məqalələr də fikrimizin təsdiqi üçün müəyyən məna kəsb edir. Məsələn, ASE mətbuat, xalq maarifi, pedaqogika və psixologiya redaksiyasının müdiri Rəhim ağa İmaməliyevin «Kitablar aləmində» jurnalında dərc edilmiş «Ensiklopediyada bibliografiya məsələləri» adlı məqaləsində deyilir: «İstər ASE-də, istərsə də ASE-də getmiş bibliografik məqalələrdə bibliografiyanın verilməsi zəruri sayılmışdır. Bu, ASE-nin elmi əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün daha səciyyəvidir... ASE universal nəşr olduğundan verilən hər bir bibliografiya ən qiymətli ədəbiyyatı əhatə edir, onun məzmununu açır, bu və ya digər bilik sahəsinə dair məlumatı zənginləşdirir» [185, 152-153].

Pedaqoji elmlər namizədi, dosent Ə. Xələfovun məqaləsində də problem əsasən qeyd etdiyimiz istiqamətdə şərh edilir: «ASE-də gedən məqalələrdə oxucuya geniş soruq məlumatı verməkdə bibliografiyanın rolu böyükdür. Məqalələrin mövzusunı təşkil edən bu və ya digər məqaləyə dair bibliografiya adətən mətnədən sonra verilmiş, bibliografik icmal kompleks (respublika, ölkə, dövlət məqalələri) məqalələrdə bibliografik məlumat bir daha ətraflı işlənmişdir» [185, 152-153].

Bu dövrdə ensiklopedik nəşrlər sistemində uşaqlar üçün ensiklopediya da müəyyən yer tutmuşdur. Belə ki, ASE Baş redaksiyasının kütləvi tirajla çapdan buraxdığı 3 cildlik «Nədir. Kimdir» - «Uşaq ensiklopediyası» çox təqdirəlayiqdir. Moskvadakı «Pedaqogika» nəşriyyatının 1975-1978-ci illər nəşri əsasında hazırlanmış «Uşaq ensiklopediyası»nın birinci cildi 1987-ci ildə, ikinci cildi isə 1988-ci ildə 80 min tirajla çap olunmuşdur. Vətənimizin daha da qüdrətli olması, gənc nəslin geniş və hərtərəfli, biz deyərdik ki, ensiklopedik biliyə malik olmasından, gələcəkdə hər hansı sahədə kamil mütəxəssis, bacarıqlı bir şəxsiyyət kimi yetişməsindən çox asılıdır. «Uşaq ensiklopediyası»nın nəşri, şübhəsiz ki, məktəblilərin bu istiqamətdə dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət təsir göstərəcəkdir [185, 152-153].

«Uşaq ensiklopediyası»nın üçüncü cildi çox ləngisə də, nəhayət, 1999-cu ildə nəşr olunmuşdur. Bu cildə ölkəmizdə və dünyada baş verən siyasi dəyişikliklər nəzərə alınmışdır.

Bu dövrün ən xarakterik və əhəmiyyətli soruq-məlumat nəşrlərinin təhlilindən, inkişafı xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən müxtəlif növlü və tipli lüğətlərə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Belə ki,

bu dövrdə də daha qiymətli və müxtəlif lüğətlər nəşr olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, «Elm» nəşriyyatı 1983-cü ildə «Terminologiyaya aid ədəbiyyatın və terminoloji lüğətlərin bibliografiyası» adlı əhəmiyyətli nəşri çap etmişdir. Çox sayda müəlliflər tərəfindən (M.Ş.Qasimov, S.M.Quliyeva, X.V.Quliyeva və b.) tərtib edilmiş bu bibliografik göstəricidə zəngin və müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlər haqqında bibliografik məlumatlar verilir [251].

Lüğətlərdən söhbət gedərkən bu dövrün ən qiymətli nəşri sayılan izahlı lüğətlərin, xüsusilə «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin təhlilinə diqqət yetirməliyik. Çünki lüğət xalqın nitq mədəniyyətinin ən yaxşı göstəricilərindən biridir. Onda dilin lüğət tərkibi, onun zənginliyi və rəngarəngliyi, xalqın keçmişi, tarixi, adət-ənənəsi əks olunur. Lüğət canlı həyatdır, yüzlərlə, minlərlə kitabı əhatə edir. «Axtaran tapar» xalq məsəli tamamilə lüğətlərə uyğun gəlir, hər bir şəxs axtardığı mətləbi, söz və ifadəni orada tapa bilər. Bir sözlə, lüğətlər böyük bir aləm, tükənməz mənbə və sərvətdir. Hamı ondan istifadə edir, bəhrələnir [177].

Xarici və ana dillərini öyrənmək baxımından lüğətlərin, xüsusən tərcümə və izahlı lüğətlərin rolu, əhəmiyyəti böyükdür. Tərcümə lüğətlərində iki dil aləmi qarşı-qarşıya durur, onların uyğun və fərqli cəhətləri tutuşdurulur.

İzahlı lüğətlər isə tamam başqa bir aləmdir. Burada ancaq bir dilin xəzinəsinə, mənəvi sərvətinə müraciət olunur. Bu lüğətlərdə xalqa əsrlər boyu xidmət edən sözlər və ifadələr (köhnə və təzə) məskən sahr. Həmin söz və ifadələr əsrlərlə orada qalır, yaşayır, əbədiləşir, o, xalqın mənəvi sərvətini yaşadan canlı kitaba bənzəyir. Burada sözlər hərtərəfli, bütün incəlikləri ilə verilir, təsvir olunur. İzahlı lüğət söz və ifadələrin universal normativ arayışıdır, kütləvi tədris səciyyəli dərs vəsaitidir [177].

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin 4 cildə çapdan buraxılması dilimizdə və kitab mədəniyyətində böyük hadisədir.

Araşdırmalar göstərir ki, lüğətin hazırlıq işlərinə 1950-ci illərdən başlanmışdır. On altı il keçəndən sonra birinci cildi (1964), qalan üç cildi isə 1980-ci illərdə (II c. – 1980; III c. – 1983; IV c. – 1987) çapdan buraxılmışdır.

Dilimizin söz ehtiyatını, onun qədimliyini, zənginliyini, sözün əsas mənasını və mənə çalarlarını ancaq və ancaq izahlı lüğətlərlə müəyyənləşdirmək mümkündür. O bu cəhətdən əvəzsizdir. Buna

görə də «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin 4 cildə nəşri Azərbaycan lüğətçiliyində böyük hadisədir. Bu, yalnız azərbaycanlılar üçün yox, Azərbaycan dili ilə maraqlanan hər bir şəxs üçün də əhəmiyyətli və faydalıdır.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin müqəddiməsindən aydın olur ki, tərtibçilər izahlı lüğətin akademik tipini yaratmaq niyyətində olmuşlar. Belə ki, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin tərtibçiləri Azərbaycan ədəbi dilində geniş miqyasda işlənən bütün sözləri (Nəsimidən başlayaraq bu günə qədər) əhatə etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar.

Çap edilmiş cildlərdən məlum olur ki, tərtibçilər çətin və məsuliyyətli işin öhdəsindən gəlməyə böyük səy göstərmişlər və məqsədlərinə əsasən nail olmuşlar. Hər cildə xeyli miqdarda baş söz və ifadə öz əksini tapmışdır. Məsələn, ikinci cildə 11100 baş söz və 1500 ifadə, üçüncü cildin sonunda isə 11000 baş söz və 1200 ifadə, ümumiyyətlə bütün dördcildlikdə cəmi 43200 baş söz və 7100 ifadə verilmişdir [23, 24, 25, 26].

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin cildləri Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, prof. Ə.Ə.Orucovun redaktəsi altında çap edilmişdir. Cildlərin redaksiya heyətinə ölkəmizin görkəmli dilçi alimləri daxil olmuşdur. Məsələn, ikinci cildin redaksiya heyətinə Azərbaycan SSR EA-nın akad. M.A.Dadaşzadə, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, prof. Ə.Ə.Orucov, yazıçı M.M.Rzaquluzadə, filologiya elmləri doktoru R.Ə.Rüstəmov, Azərbaycan SSR EA-nın akad. M.Ş.Şirəliyev, üçüncü cildin redaksiya heyətinə bu qeyd etdiyimiz ziyalılarla bərabər filologiya elmləri doktoru V.İ.Aslanov da daxil edilmişdir. Əlbəttə, bu əhəmiyyətli nəşrin cildləri qeyd etdiyimiz kimi zəngin baş söz və ifadələrlə doludur. Amma 40 ilə qədərki dövr ərzində dilimizin lüğət tərkibində nələr baş verdiyini, lüğət tərkibinin nə qədər zənginləşdiyini lüğət qeydə ala bilməmişdir. Əlbəttə, bu sanballı nəşrin çap tarixinin uzun çəkməsi bu qeyd etdiyimiz və etmədiyimiz qüsurların baş verməsinə səbəb olmuşdur.

Bu izahlı lüğətin meydana gəlməsi, yəni nəşrinin başa çatması bir sıra sahə izahlı lüğətlərinin tərtibinə və nəşr edilib yayılmasına müsbət təsir göstərmişdir. M.A.Axundov və başqalarının tərtib etdiyi «Məktəblilərin izahlı biologiya lüğəti» (1983), T.Bağırovun «Ədəbiyyat dərslərində təsadüf olunan çətin sözlərin izahlı lüğəti» (1983), H.Nəbiyevin «Məktəblinin izahlı riyaziyyat lüğəti» (1983),

B.Abdullayevin «Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti» (1985) və s. izahlı lüğətlərin çapdan buraxılması bu mənada diqqəti cəlb edir.

1980-ci illərdə çap edilmiş bir sıra sanballı lüğətlərin, xüsusilə «Rusca-azərbaycanca lüğət»in düzəldilmiş və tamamlanmış dördüncü nəşrinin; X.Ə.Əzizbəyovun tərtib etdiyi «Azərbaycanca-rusca lüğət»in; dörd cildə «Azərbaycanca-rusca lüğət»in və s. böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etməliyik.

X.Ə.Əzizbəyovun tərtib etdiyi «Azərbaycanca-rusca lüğət» 1985-ci ildə Azərnəşr tərəfindən 100.000 nüsxə ilə, Həsərət Həsənovun «Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti» (1985) 20.000 nüsxə ilə nəşr edilmişdir. 4 cildə nəşr edilməyə başlanan sanballı «Azərbaycanca-rusca lüğət»in birinci cildi də (A – P) 1986-cı ildə «Elm» nəşriyyatında çapdan buraxıldı.

Bu faktlar bir daha təsdiq edirdi ki, respublikamızda lüğətçilik inkişaf edir və nəticədə əhəmiyyətli soraq-məlumat nəşrləri buraxılırdı.

Bu dövrdə ayrı-ayrı sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin nəşri də artmışdır: M.Ə.Məmmədovun «Rusca-azərbaycanca hidrologiya və hidrometriya terminləri lüğəti» (1983); Ş.X.Cəbrayılbaşova, A.N.Salayeva, M.M.Abdullayev və b. «İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti» (1983); Z.Abdullayevin «Qısa siyasi lüğət»i (1983); Ə.Əfəndizadənin «Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti» (1983); B.Tahirbəyov və Ə.Hüseynzadənin «Müxtəsər rusca-azərbaycanca atalar sözü lüğəti» (1983); H.Həsənovun «Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti» (1985) və s. [95, 96, 97, 98].

1980-ci illərin ikinci yarısında da bir sıra maraqlı lüğətlər: «Rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğəti» (1988); Y.Xəlilov və M.Cavadovun «Almanca-azərbaycanca-rusca ictimai fənlər lüğəti» (1988) və s. çap edilmişdir.

Zəruri ehtiyacdən meydana gələn və nəşr edilib yayılan lüğətlər məqsəd və oxucu təyinatına görə də inkişaf edir, zənginləşir. Bu mənada Lətif Kərimov, Məsud Mahmudov və Cəmaləddin Rəhmanov tərəfindən tərtib edilmiş «Bitişik, yoxsa ayrı?» adlı lüğət daha çox diqqəti cəlb edir. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında filologiya elmləri doktoru, prof. Əziz Əfəndizadənin elmi redaktorluğu ilə 1987-ci ildə 252 səhifə həcmində çapdan buraxılmış «Bitişik, yoxsa ayrı?» adlı lüğət müasir Azərbaycan orfoqrafiyasının ən az işlənmiş və mübahisəli problemlərindən birinə həsr edilmişdir. Bu lüğətin «Ön söz»ündə yazılmışdır: «Mürəkkəb sözlərin bitişik, defislə və ayrı yazılışı müasir Azərbaycan orfoqrafiyasının ən az işlənmiş və mübahisəli problemlərindən biridir. Yazı təcrübəsində bu problemlə əlaqədar orfoqrafik çətinliklər tez-tez qarşıya çıxır. Bunun başlıca səbəblərindən biri Azərbaycan dilçiliyində indiyədək həmin sahəyə aid xüsusi sorğu kitablarının olmaması ilə əlaqədardır. Tərtibçilər bu lüğətlə belə sorğu vasitəsinin hazırlanmasına ilk təşəbbüs göstərmişlər» [156, 3].

Lüğətdə həm ümumi ədəbi dilimizdə işlənən, həm də terminoloji xarakter daşıyan mürəkkəb sözlər öz əksini tapmışdır. Mütəxəssis rəyində göstərilir ki, «Lüğət... ilk təşəbbüs olsa da, o tərtibçilərin uzunmüddətli axtarırlarının və gərgin əməyinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Kütləvi istifadə baxımından belə bir sorğu vəsaitinə çoxdan və ciddi ehtiyac olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Lüğət istər mətbuat işçilərinin, ayrı-ayrı ixtisas sahələri üzrə mütəxəssislərin, məktəblilərin və tələbələrin, istərsə də ümumən bu və ya digər peşə sahibi olan oxucunun stolüstü kitabı kimi çox qiymətlidir» [177].

Nəşrin quruluşu, tərtibatı da təqdir olunmağa layiqdir. «Ön söz»dən sonra gələn «Lüğətin quruluşu» adlı giriş məqaləsi lüğətin quruluşunu yığcam şəkildə aydınlaşdırır.

Lüğətin sözlüyü çox zəngindir. Burada 24 mindən çox mürəkkəb söz əhatə edilmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, bu lüğət indiyədək oxuculara təqdim edilən, kütləvi şəkildə istifadə olunan lüğətlərin hamısından əhatəlidir və onları tamamilə geridə buraxır.. tərtibçilərin lüğətin tələbləri ilə əlaqədar olaraq ən yeni sözləri də əhatə edib lüğətə salmaları təqdir olunmalıdır. Filologiya elmləri namizədi Ə.Ağayev yazır ki, «Müəlliflər yalnız müasir ədəbi dilimiz baxımından səciyyəvi mürəkkəb leksik vahidləri deyil, bir çox beynəlxalq elementli, eləcə də inkar hissəciyi ilə işlənən, habelə ümumişlək sözləri də lüğətdə verməklə doğru yol tutmuşlar. Elə mürəkkəb sözlər vardır ki, onların yazılışı heç bir çətinlik törətmir və mübahisə doğurmur. Yəqin ki, tərtibçilər ümumən lüğətçilik ənənəsinə sadıq qalaraq lüğətin sözlüyünün sistemliliyini və tamlığını təmin etmək məqsədi ilə bu qəbil dil vahidlərini də lüğətə salmağı məqsəduyğun saymışlar ki, bu da tamamilə doğru və təbii» [177].

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, kütləvi istifadə olunan lüğətlər hamının və hər kəsin stolüstü kitabı olur. Bunu da unutmamaq lazımdır ki, hamı filoloq da deyildir. Digər ixtisas sahələrinin sahibləri, o cümlədən də şagirdlər, tələbələr və hətta bir çox filoloqlar da

ümumi-kütləvi istifadədə olan vəsaitlərə, deməli, lüğətlərə də ehtiyac kimi baxırlar və onlarda yazılanları, bir növ qanun kimi qəbul edir, əsas tuturlar. Məhz buna görə də lüğətlərə çox ciddi yanaşmaq, imkan daxilində onlarda heç bir səhvə yol verməmək lazımdır.

Halbuki haqqında danışdığımız lüğətdə orfoqrafiya lüğətindəki mürəkkəb sözlər başdan-başa əhatə olunmuş, işə yaradıcılıqla yanaşılmamışdır, habelə əlifba sırası pozulmuş, orfoqrafik səhvlərə yol verilmiş, düzəltmə sözlər mürəkkəb söz kimi getmiş, qondarma sözlər özünə yer tapmışdır.

Bu dövrdə maraqlı terminoloji lüğətlər də çap edilmişdir. Məlumdur ki, elmin inkişafında konkret olaraq spesifik terminlərin sistemləşdirilməsi az rol oynamır. Məhz buna görə də elmin müxtəlif sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin tərtibi və nəşri çox əhəmiyyətlidir. Bu mənada Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən buraxılan «Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti» diqqətəlayiqdir. Tərtibçilərin (M.Qasımov, H.Quliyev, İ.Məmmədov, S.Novruzova) əsas məqsədi ilk dəfə olaraq Azərbaycan etnoqrafiyasına aid terminlərin rus dilindəki konkret qarşılığını müəyyənləşdirməklə bərabər, hər bir terminin ifadə etdiyi mənam «semantik sahə nəzəriyyəsi»nin prinsipləri baxımından rus dilində izah etməkdir [60, 72].

Maraqlıdır ki, müəlliflər lüğətin tərtibi zamanı ikidilli lüğətlərin tərtibi prinsiplərindən kənara çıxmış, Azərbaycan dilinə məxsus etnoqrafik sözlüyü rus dilində daha da mükəmməl canlandırmaq üçün, hər bir milli, spesifik termin haqqında rus dilində daha da geniş təsəvvür yaratmaq üçün izahlı lüğətlərdə olduğu kimi semantik qruplaşmalar aparmışlar. «Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti»nin praktik əhəmiyyəti də böyükdür. Bu nəşrin oxucu auditoriyası da genişdir: etnoqraflar, tarixçilər, arxeoloqlar, dilçilər, ədəbiyyatçılar (xüsusilə folklorşünaslar), sənətşünaslar, tərcüməçilər və b. [120, 25].

Bu dövrdə mövzu soraq-məlumat kitablarının nəşri də artmışdır. Məsələn, B.Məmmədov «İnşaatçının cib dəftəri» (1983), «Orta pillə rəhbərləri üçün soraq kitabı: əkinçilik, bitkiçilik» (1983), «Kənd əməkçisinin təqvimi» (1984), «Ustanın məlumat kitabçası» (1984), Q.Cavadov «Azərbaycanda əkinçilik təqvimi və xalq meteorologiyası» (1984), «Heyvandarlıq məhsullarının keyfiyyətinə dair soraq kitabı» (1984), «Fikrin karvanı: görkəmli Azərbaycan

tənqidçi və ədəbiyyatşünasları» (1984), M.Laslo və P.E.Peterno «Ananın məlumat kitabı» (1984), «Baytarlıq parazitologiyası (məlumat kitabı)» (1986) və s. nəşrlər mövzu soraq-məlumat kitabları kimi diqqətəlayiqdir.

Mövzu soraq-məlumat nəşrlərindən söhbət gedərkən «Azərbaycan sovet yazıçıları: ədəbi sorğu kitabı»nın əhəmiyyətini xüsusi qeyd etməliyik [57, 704]. Bu maraqlı və qiymətli nəşrin tərtibçisi tanınmış ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Əhmədovdur. Ədəbi sorğu kitabına akademik Məmməd Cəfər Cəfərov rəy vermiş, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov müqəddimə yazmışdır. 44 çap vərəqi həcmində (704 s.) çap olunmuş ədəbi sorğu kitabı bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Hər şeydən əvvəl xatırladaq ki, ensiklopedik səpkidə tərtib edilmiş bu qiymətli biblioqrafik mənbədə Azərbaycan sovet yazıçılarının yaradıcılıq birliyi olan Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (indi Azərbaycan Yazıçılar Birliyi) (1934) ilk üzvlərindən tutmuş bütün yazıçılarımız haqqında 564 məqalə və bədii əsərlərin siyahısı toplanmışdır. Məqalələrin hamısı universal səciyyə daşıyır. Belə ki, hər bir yazıçının şəkli, tərcümeyi-halı, ictimai-ədəbi fəaliyyəti haqqında müxtəsər və yığcam məlumat, əsərlərinin və tərcümələrinin biblioqrafiyası verilmişdir. Bütün bu məlumatlar kitabsevərlərdən tutmuş, tədqiqatçıya qədər hamıya lazımdır. Hər bir məqalə və məlumat elə hazırlanmışdır ki, burada ədiblər haqqında oxucuda tam təsəvvür yarada bilər [18, 23]. Ədəbi sorğu kitabının axırında hazırda yazıb yaranan yazıçıların ədəbi təxəllüsləri və ünvanları da verilmişdir ki, bu da bütövlükdə kitabın əhəmiyyətini xeyli artırır. Mütəxəssislər bu cür qiymətli soraq-məlumat kitabının ingilis və rus dillərinə tərcümə edərək çap olunmasını da tövsiyə edirlər [18, 24].

Əlbəttə, çap edilmiş müxtəlif növlü və mövzulu soraq-məlumat nəşrlərinin hamısının təhlilini aparmaq, inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək imkan xaricindədir. Yuxarıda qısa təhlilini verdiyimiz soraq-məlumat nəşrləri və aşağıda onun inkişaf dinamikasını göstərən cədvəl bir daha göstərir ki, XX əsrin 60-80-ci illərində ölkəmizdə soraq-məlumat kitabları: miqdar, məzmun, həcm, tərtibat və s. cəhətdən zənginləşmiş, inkişaf etmiş, oxucuların rəğbətini qazanaraq geniş yayılmış və istifadə olunmuşdur.

**1970-1985-ci illərdə Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin
inkişaf dinamikasını göstərən cədvəl***

İllər	Ad	Tirajı – min nüsxə ilə
1970	88	311,9
1971	69	354,2
1972	65	348,2
1973	67	336,3
1974	66	338,4
1975	45	265,2
1976	43	125,0
1977	58	313,5
1978	28	363,2
1979	28	363,2
1980	44	320,2
1981	39	306,2
1982	18	353,9
1983	75	1.304
1984	65	437,6
1985	16	560,6
Cəmi:	814	6461,6

* Cədvəl 1970-1985-ci illərdə çap edilmiş «Birillik Azərbaycan kitabı» əsasında tərtib edilmişdir [82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98].

II FƏSİL

SORAQ-MƏLUMAT NƏŞRLƏRİNİN SAHƏ, MÖVZU, MƏZMUN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məlumatın axtarışı, toplanması, saxlanması və yayılmasını həyata keçirən elmi-informasiya fəaliyyətində soraq-məlumat nəşrlərinin rolu şəxsizdir.

Elmi, texniki, idraki problemlərə dəqiq və yığcam cavab əldə etmək üçün soraq-məlumat nəşrləri yaradılır. Bəşəriyyətin yaratdığı və yaratmaqda olduğu biliyin nəhəng akkumulyatoru olan soraq-məlumat nəşrləri, onlardan istifadə edənləri hərtərəfli təmin edir [298, 126].

Soraq-məlumat nəşrlərinin hər hansı növü özünün praktiki istiqamətilə fərqlənir. O, oxucunun fəaliyyəti və çox hallarda şəxsi təhsili vəzifəsinin həyata keçirməsinə kömək edir. Soraq-məlumat nəşrlərində materialların yığcam formada və müəyyən prinsipə, qaydaya əsasən düzülməsi oxucunu maraqlandıran məlumatın tez tapılmasına imkan verir [298, 127].

Soraq-məlumat nəşrlərinin bu xüsusiyyəti bütün dünya ölkələrində, o cümlədən ölkəmizdə belə məlumat kitablarının yaradılmasını, inkişaf etdirilməsini, nəşr edilib yayılmasını və istifadə olunmasını zərurətə çevirmişdir.

Azərbaycanda kitab nəşri, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin hazırlanması və çapdan buraxılması üçün sovet hakimiyyəti dövründə əlverişli şərait yaranmışdı. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərindən hökumət xalqın mədəni, maarif, təhsil, elm və s. inkişafına kömək edən bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Geniş zəhmətkeş kütlələrini savadlandırmaq, şəxsi təhsilə kömək etmək, yeni ziyalı nəslini yetişdirmək ən mühüm vəzifə və tədbirlərdən idi. Qarşıya çıxan bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün kitab və mətbuatın nəşrini təşkil etmək lazım idi. Şərait elmin, texnikanın müxtəlif sahələrinə dair müxtəlif tiplərdə kitabların nəşrini, təbliği və yayılmasını tələb edirdi. Təbiidir ki, həmin dövrdə bu işlərin həyata keçirilməsi çətin və mürəkkəb idi. Nəşriyyatların, mətbəələrin yenidən təşkili, maddi-texniki bazanın, poliqrafiya işinin zəif olması, ixtisaslı mütəxəssislərin (çapçı, mürəttib,

tərcüməçi və s.) olmaması, elmi, texniki istilahları düzəltməkdə olan problemlər kitab nəşri işindəki çətinliklərdən idi [128, 65-66].

Kitab nəşrində mövcud olan bu çətinliklərin hər biri bu və ya digər dərəcədə soraq-məlumat kitablarının tərtibi və nəşri ilə də əlaqədar idi. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda kitab nəşrində olan bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında Azərbaycan hökuməti və elmi ictimaiyyəti sovet hakimiyyətinin ilk illərindən ciddi mübarizəyə başlamışdı.

Ölkəmizdə sovet dövründə elm və texnikanın, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin müxtəlif sahələri üzrə terminologiya yaradılmaqla bərabər, terminologiyanın nəzəri və praktiki məsələlərinin öyrənilməsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Hələ 1920-ci illərdə «Kommunist» qəzetində, «Maarif və mədəniyyət», «Maarif işçisi» jurnallarında Azərbaycan dilində terminlər yaradılması mənbələri və üsullarının, başqa dillərdə terminlərin alınıb işlənməsi prinsiplərinin müəyyənəşdirilməsi ilə əlaqədar bir sıra məqalələr dərc olunmuşdur [251, 5].

Termin yaradıcılığı, ümumiyyətlə terminologiyanın inkişaf etdirilməsini soraq-məlumat nəşrlərinin, müxtəlif lüğətlərin, xüsusilə sahəvi xarakterli terminologiya lüğətlərinin yaradılması və nəşr edilib yayılmasını da çox ciddi şəkildə tələb edirdi.

Elmi istilahlər, o cümlədən məktəb istilahları düzəltmək məqsədilə hələ 1922-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti nəzdində Elmi-istilah Komissiyası təşkil olunmuşdu. Bu Komissiya sonralar öz fəaliyyətini Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində davam edirdi. 1922-ci ildən 1927-ci ilə kimi həmin Komissiyanın tərkibində biologiya, fizika-riyaziyyat və humanitar fənlər üzrə 3 mütəxəssislər qrupu çalışaraq bir sıra elmlər üzrə istilahlər lüğəti düzəltmiş və 1926-cı ildən çap etməyə başlamışdır.

Hazırlanmış bu istilah lüğətləri məktəbdə keçilən bütün fənləri əhatə etməsə də, bir çox nöqsanlara malik olsa da dərslər kitablarının dilini xeyli yaxşılaşdırmaqla bərabər, ölkədə sahə terminləri lüğətlərinin yaradılması və nəşrində də müəyyən əhəmiyyət kəsb etdi. 1922-ci ildən 1929-cu ilə qədər bir neçə lüğət nəşr edilmişdir: R.Qafurun «Təfsirli xalq lüğəti» (1921), Ə.Şıxlınskinin «Ruscadan türkcəyə qısa döyüş sözlüyü» (1926), «Hüquq lüğəti» (1926), «Nəbatat istilahları» (1926), «Kimya istilahları» (1927) və s. [192, 5].

Göründüyü kimi, artıq 1920-ci illərdə ölkəmizdə sahəvi məzmunlu, mövzulu terminləri özündə əks edən soraq-məlumat nəşrləri

ri meydana gəlmişdir. Bunların ilk tərtibçiləri Azərbaycanın görkəmli maarifçiləri, pedaqoqları, ziyalıları olmuşlar. S.Qənizadə, R.Qafur, S.Kamal və Ə.Şıxlınskinin fəaliyyəti təqdir olunmağa layiqdir. Sami Kamalın tərtib etdiyi «Sayı bil sözləri» (1922) adlı nəşrdə hesab terminlərinin rusca-azərbaycanca-ərəbcə lüğəti verilmişdir. Rəşad Qafur Mirzəzadənin tərtib etdiyi «Təfsirli xalq lüğəti» kitabında qeyd edilirdi ki, məcmuə, qəzet mütaliəsində lazım olan sözlər üçün havidir [30, 519].

Sahə soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafına güclü təsir göstərən əsas amil sahələrin inkişaf etməsidir. Təsadüfi deyildir ki, inkişaf etmiş elm, bilik, texnika, kənd təsərrüfatı və s. sahələr üzrə daha çox soraq-məlumat nəşrləri yaradılmış və çapdan buraxılmışdır. Buna görə də soraq-məlumat nəşrlərinin təsnifatında sahəvi xarakterli məlumat kitabları xüsusi yer tutur.

Materialın verilmə formasına və məzmun müxtəlifliyinə görə soraq-məlumat əsərləri və vasitələri iki qrupa ayrılır: 1) ayrı-ayrı bilik sahələri üzrə soraq-məlumat kitabları; 2) bütün bilik sahələri və praktiki fəaliyyət sahələri üzrə universal soraq nəşrləri, habelə kompleks problemləri, yaxud problemlər sikllərini işıqlandıran nəşrlər. Soraq-məlumat ədəbiyyatının müxtəlif növləri həcminə görə də fərqlənir, məsələn, kiçik həcmli yaddaşlardan çoxcildli ensiklopediyalara qədər. Böyük ensiklopediyaların illikləri, statistik və siyasi-iqtisadi illiklər, ali təhsil müəssisələrinə daxil olanlar üçün soraq-məlumat nəşrləri və s. ikinci qrup məlumat kitablarına aiddir.

Ümumiyyətlə, soraq-məlumat nəşrlərinin növləri aşağıdakılardır:

- a) ümumi (yaxud universal); sahə (yaxud xüsusi) ensiklopediyalar, habelə ensiklopedik lüğətlər;
- b) lingvistik və terminoloji lüğətlər;
- c) ümumi soraq kitabları (siyasi, iqtisadi, coğrafi, statistik və i.a.);
- ç) müxtəlif xarakterli soraq-informasiya ədəbiyyatı: ədəbiyyat göstəriciləri, izahlı biblioqrafik toplular, müxtəlif sahələr üzrə soraq kitabları və s. [298, 127-128].

Sorag-məlumat nəşrlərinin təsnifatı haqqında bu qısa icmal verməkdə məqsədimiz budur ki, bu fəsildə əsasən ölkəmizdə nəşr edilən, müəyyən inkişafa malik olan sahə xarakterli soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafı xüsusiyyətlərini aydınlaşdıraraq, mövzu baxımından təhlil edək.

2.1. Lüğətlərin nəşrə hazırlanması, quruluşu və tərtibatı məsələləri. Soraq-məlumat nəşrlərinin çapa hazırlanması kitabçılıq işinin ən vacib elmi və praktiki problemlərindən hesab edilir. Soraq-məlumat nəşrləri sistemində özünə xüsusi yer tutan hər bir növün nəşrə hazırlanmasının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu nəşrlər sistemində əsas yer tutan lüğətlər və ensiklopediyalar (ümumi və sahəvi), onların nəşr xüsusiyyətləri, nəşrə hazırlanması daha mürəkkəb və çoxcəhətli spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cür soraq-məlumat nəşrlərinin hazırlanması və tərtibinin iki cəhəti vardır: elmi-nəzəri və əməli.

Özünəməxsus spesifikasiya olan lüğətlər tərtibçidən ilk növbədə hər iki dili mükəmməl bilməyi, bir-biri ilə qarşılaşan dillərin qrammatik quruluşlarını lüğətdə əks etdirməyi bacarmağı, tərcümə olunacaq sözlərin qarşılığını ana dilində tapmağı və bu işdə orijinala əsaslanmaqla kifayətlənməyi tələb edirsə, izahlı lüğət qarşısında bir sıra çox spesifik və mürəkkəb nəzəri və əməli məsələlər durur [225, 15].

Lüğətlərin tərtibində əsas prinsiplər: lüğət vahidlərinin təsviri, ənənəvilik, standartlıq (sözlərin eyni formada leksikoqrafik təsviri), təsvirin qısalığı, sadəlik (aydınlıq, kütləvilik) təsvirin tamlığı və effektivliyi diqqət mərkəzində olmalıdır. Lüğətçiliyin əsas vəzifəsi bu və ya digər bir dilin söz və ifadələrini yığib sistemə salmaqdan, sözlərin xüsusiyyətlərinə, leksik-qrammatik mənalарını izah etməkdən ibarətdir. Milli ədəbi dilin formalaşması və inkişafı, elm və texnikanın inkişafı və s. ilə əlaqədar olaraq şəraitin, dövrün yaratdığı mədəni, elmi, mədəni tələbatı ödəmək üçün müxtəlif tipli lüğətlərin yaradılması və nəşri lazımdır. Lüğətlər vasitəsilə dilin, habelə dillərin zənginliyini, tarixini, mədəniyyətini öyrənmək mümkündür. Bu əməl də lüğətlərin yaradılmasını, nəşrini və inkişafını şərtləndirir.

Hər bir lüğətin yaradılması milli dildə böyük mədəni hadisə kimi qiymətləndirilir. Çünki lüğət xalqın mədəniyyətinin əvəzsiz xəzinəsidir. Milli şüurun inkişafı, millət, xalqın təşəkkülü, ədəbi dilin və onun normalarının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Burada deyilənlər təsdiq edir ki, lüğət tərtibi, nəşri çox mürəkkəb, məsuliyyətli və şərəflidir. O, böyük zəhmətin, elmi fəaliyyətin, elmi axtarışların məhsuludur. Bu, tərtibçidən, müəllif kollektivindən iş ciddi yanaşmaq, fədakarlıq tələb edir. Lüğətin başa gəlməsi uzun prosesdir. Məsələn, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ni tərtib etmək üçün hazırlıq işinə 1945-1946-cı illərdə başlan-

mışdır. Lüğətin ilk layihəsi də bu illərdə hazırlanmışdır. Həmin layihə o zaman Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının keçmiş Dil İnstitutunun Elmi Şurasının, həmçinin Akademiyanın İctimai Elmlər Bölməsinin geniş iclaslarında müzakirə edilmişdir. Amma lüğətin birinci cildi 1964-cü ildə çapdan buraxılmışdır [23].

Lüğətçilikdə əsas məsələ, başqa sözlə, lüğətlərin nəşrə hazırlanması üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalı və əsas götürülməlidir: hazırlanan lüğətlərin tipinin dəqiqləşdirilməsi, lüğətlər üçün sözlərin seçilməsi və onların yerləşdirilməsi, lüğətlərin əsas mətni hesab edilən lüğət məqalələrinin hazırlanması və sözlüyün müəyyənləşdirilməsi.

Lüğət üçün sözlük daha əsasdır. Lüğətin məzmunu sözlüklə bağlıdır, yəni lüğətlərin həcmi sözlük əsasında müəyyənləşir. Sözlüyün tərkibi və həcmi lüğətlərin məqsədinə və növünə görə müəyyən edilir. Sözlük termini dilçilikdə iki mənada işlədilir: 1. Lüğət istilahının sinonimi, sözlərin əlifba sırası ilə düzülərək izah edilməsi; 2. Lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı.

Sözlük üçün norma, ədəbi dil əsas əlamətlərdir. Lüğət üçün müasir ədəbi dil əsas ölçüdür. Sözlərin müəyyən edilməsi, sözlərin seçilməsi, norma, lüğətin həcmi, məqsədi, vəzifəsi və başqa amillərlə bağlıdır [130, 160].

Sözlük dedikdə hər hansı bir lüğətə daxil olan söz və ifadələrin siyahısı nəzərdə tutulur. Yalnız izahlı lüğətə deyil, hər cür lüğətə hansı sözlərin daxil edilib, hansıların daxil edilməməsi məsələsi lüğətçilik işində həmişə qızgın mübahisələrə səbəb olur [225, 31].

Sözlər lüğətlərdə sadəcə olaraq sadalanmır. Onların mənalарı izah olunmalı, məzmunları açılmalı, maraqlı cəhətlər qeyd olunmalıdır. Lüğətlər hazırlanarkən sözün mənası, işlənməsi, qrammatik və fonetik səciyyəsi ilə yanaşı, onların tərtib texnikası və sairəni də bilmək vacibdir.

Lüğətin tərtibində materialın təşkili və yerləşdirilməsi əsas məsələdir. Materialın interpretasiyasına izah, definisiya, qloslar, tərcümə ekvivalentləri daxildir. İşarələr nəzəriyyəsi baxımından lüğətlərdə materialın yerləşdirilməsi əsasən iki yolla mümkündür: 1. Semasioloji (əlifba, sözyaratma); 2. Onomosoloji (əşyavi-semantik) quruluş. Birinci dil işarələrinin çoxmənalılıq sistemi ilə, ikinci isə onların mənalарının bir-birinə yaxınlıq dərəcəsinə görə əks olunması ilə əlaqədardır. Semantika qrammatika nəzəriyyəsi və lüğətlərin quruluşu üçün əsasdır.

Lüğətlərin tərtibinə qədər müəyyən hazırlıq işləri həyata keçirilməlidir: 1) həcm; 2) mənbə; 3) linqvistik baxış. Deməli, lüğətlərin hazırlanmasının iki tərəfi var. Belə ki, onun bir tərəfi dil materialının seçilməsi, digər tərəfi maliyyələşdirilməsi. Lüğətlərin tərtibinin texniki tərəfi də var. İşin texniki həllinə aşağıdakılar daxildir: 1. Müəllif kollektivinin vəzifə bölgüsü; 2. Nəşriyyatla danışıq; 3. Maliyyələşdirmə; 4. Materialın yazılması; 5. Tənqiddə reaksiya vermə; 6. Yenidən nəşrə hazırlayarkən verilən düzəliş, əlavə və dərinləşdirmə [130, 144].

Lüğətin tərtibi sözlüyə əsaslanır. Lüğətin tərtibində seçilmə, tərkib və struktur kimi cəhətlər əsas götürülməlidir.

Hər bir lüğət tərtib ediləndə müəyyən bir mənbəyə əsaslanır. Əlbəttə, mənbələr müxtəlifdir: 1. Mövcud lüğətlər; 2. Yazılı mənbələr; 3. Müəyyən bilik sahəsi; 4. Müəlliflərin nitq üzrə xüsusi fərdi müşahidəsi və təcrübəsi; 5. Şifahi xalq yaradıcılığı; 6. Kartoteka.

Yeni tərtib edilən hər bir lüğət üçün Azərbaycan dilinə və başqa dillərə aid olan mövcud lüğətlər əsas götürülür. Onların iş təcrübəsinə, sözlərin izah üsuluna, səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, hazırlanma qaydalarına və s. cəhətlərinə diqqət yetirilir [130, 148].

Misallar lüğətin məzmununu daha da canlandırır və ona rəngarənglik gətirir. Lüğətlərin bir qisminə ayəni misallardan, materiallardan çox, bəzilərində az, bir qisminə isə heç istifadə edilmir. Məsələn, tərcümə lüğətlərində az, izahlı lüğətlərdə çox işlədilir. İzahlı lüğətlərdə məqsəd sözün bütün mənalərini açmaqdır. Ona görə də misallara çox yer verilir. Bu fikri aşağıdakı nümunələr təsdiq edir.

Əsrarəngiz, sif. [ər.əsrar və fars....əngiz]. Sirli, əsrarlı, sirr ilə dolu; anlaşılmaz. Bu qızın fitnəli və əsrarəngiz gözləri var idi. M.S.Ordubadi. Həyatə girdikdə əsrarəngiz və heyvətəməz sükut insanı vahiməyə salırdı. M.İbrahimov.

Əsrarəngizlik, is., sirlilik, sirlə dolu olma, anlaşılmazlıq. Qəhrəman təbiətin bu əsrarəngizliyi içində düşünür. S.Rəhimov.

Əsrarlı, sif., sirli, sehrli, əsrarlı bu həyat nədir? Həm gülünç, həm qorxunc bir əfsanədir. A.Şaiq. Əsrarlı və boğucu sükut yenə məhbəsi bürümüşdü. M.İbrahimov. [Əhməd] Cəmilin öz iş otağına çəkildiyini görüb ayağa durdu, hərləndi, yavaşca yenə həmin əsrarlı künc otağına keçdi. S.Rəhimov [24, 297].

Lüğətin quruluşu, başaqq sözlə tərtibatı işində müxtəlif sistemlər tətbiq olunur. Bunların arasında ən çox əlifba sırası və lüğətçilikdə

«yuva» üsulu deyilən quruluş sistemləri yayılmışdır. Bu üsulda tərtib olunan lüğətlərdə ümumi kökdən olan, düzələn sözlər «yuva»larda (fəqərələrdə) qruplaşdırılır və hər bir lüğət maddəsinin başlığı bu və ya digər kök sözəndən ibarət olur. Lüğətdə sözlər bu cür yerləşdirildikdə, onların bir-birilə əlaqəsi və yaxınlığı daha çox hiss olunur. Lakin «yuva» üsulunun ən böyük nöqsanlarından biri odur ki, bu üsulda tərtib olunmuş lüğətdən istifadə işi xeyli çətinləşir, bəzən lazım olan söz lüğət maddəsinin içərilərində elə itib-batır ki, hətta yaxşı filoloji hazırlığı olan adam belə onu tapmaqda çətinlik çəkir [225, 109].

«Yuva» üsulunun bu çətinliyinə, nöqsanına görə ki, respublikamızda tərtib edilmiş lüğətlərin əksəriyyətində əlifba prinsipindən (üsulundan) istifadə olunmuşdur.

Sözlər lüğətlərdə müəyyən qayda üzrə əlifba sırası ilə düzülüb izah edilməyə, yazılışı və tələffüz forması göstərilməyə, qarmaqarışıqlıq yaranar, sistem pozular, ardıcılıq prinsipi gözlənilməz. Ümumiyyətlə, lüğətçilikdə əsasən üç üsuldən istifadə edilmişdir: söz yaratma və ya etimoloji, yuva və əlifba.

Lüğətçilik tarixindən məlum olur ki, lüğət tərtibində tematik və qafiyə üsulundan da istifadə edilmişdir.

Müasir dövrdə lüğətlər əsasən əlifba sırası üsulu ilə tərtib olunur. Əlifba sırası üsulu lüğətlərin tərtibi üçün ən sərfəli üsuldur. Lüğətlərdə sözlərin hamısı əlifba sırası ilə düzülür. Bu qayda ilə sözlərin lüğətdə yerləşdirilməsi lüğət məqalələrinin bir tipli, aydın, tam və bütün suallara bitkin məlumat verən tərzdə qurulmasını tələb edir. Başqa sözlə, bu üsulla tərtib olunan lüğətlərdə lüğət məqaləsi bir formada qurulur. Əlifba sırası ilə düzülmüş sözlərin əvvəl leksik mənalrı izah edilir, sonra o sözlərin qrammatik xüsusiyyətləri haqqında məlumat, daha sonra üslubi əhəmiyyəti verilir. Sözün leksik mənası misallarla əyaniləşdirilir. Lüğət məqaləsinin sonunda, əsas sözlərin mənalrı sabit birləşmələr içərisində izah edilir. Lüğətdə izah edilən sözlər əlifba sırası ilə düzülərkən onların baş hərflərinə fikir verilir. Eyni formalı, eyni hərflə başlayan sözlərin əvvəlcə birinci, sonra ikinci, üçüncü və s. hərflərinə diqqət yetirilir. Məsələn, Adamsatan, is. Xain, xəbərçi, Adamsevməz, sif. Və is. Adamları sevməyən, adamlardan xoşu gəlməyən, adamlardan qaçan, mərdümgiriz, Adamsevməzlik, is. Adamsevməz adamın xasiyyəti, Adamsit, xüs. is. (kim.). Burun və boğazın selikli qışasına təsir edən zəhərləyici maddə [130, 193].

Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri məsələlərinin işlənməsi, lüğətlərin yaradılmasının nəzəri və əməli məsələlərinin araşdırılması, onların tərtibinin elmi əsaslarla həyata keçirilməsi (A.M.Qurbanov. «Azərbaycan lüğətçiliyi», 1962), lüğətçiliyin elmi, nəzəri və praktiki məsələlərinin əlaqələndirilməsi (Ə.Ə.Orucov. «Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları», 1965), termin yaradıcılığının elmi-nəzəri problemlərinin tədqiqi (M.Ş.Qasimov. «Azəri dilində terminlər necə yaranır», 1967), «Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» (1973), H.Həsənov. «Lüğətlər necə yaranır» (1974) əsasən 1960-cı illərdən başlanmışdır.

Bu vacib elmi-nəzəri və praktiki işlərin, tədqiqatların meydana gəlməsi, digər tərəfdən elmi-texniki tərəqqi, respublikamızın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında əsaslı dəyişikliklər dilimizin leksik sisteminin kəmiyyət və keyfiyyətə zənginləşməsi və termin yaradıcılığı sahəsində nailiyyətlər soraq-məlumat nəşrləri sisteminə xüsusi yer tutan müxtəlif lüğətlərin: tərcümə, terminoloji, semantik, onomastik, orfoqrafik, orfoepik, frazeoloji, dialektoloji, izahlı, ensiklopedik və s. yaradılmasına, nəşrinə geniş təkan verdi. Nəşr edilmiş lüğətləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: birdilli lüğətlər (izahlı, dialektoloji, cənəbi sözlər və orfoqrafiya lüğəti və s.), ikidilli lüğətlər (azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-İngiliscə, fransızca-azərbaycanca, almanca-azərbaycanca, ermənicə-azərbaycanca, azərbaycanca-ermənicə, gürcücə-azərbaycanca və s. lüğətlər). Çoxcildli lüğətlər («Rusca-farsca-azərbaycanca lüğət», «Müxtəsər farsca-rusca-azərbaycanca lüğət» və s.); terminoloji lüğətlər (orfoqrafik, tərcümə və izahlı tipləri); semantik lüğətlər (omonimlər, antonimlər, sinonimlər lüğəti və s.); onomastik lüğətlər («Coğrafi adlar lüğəti», «Azərbaycan dilinin şəxs adlarının izahlı lüğəti», «Adlarımız» və s.), Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, sahə ensiklopediyaları.

Nəşr edilmiş lüğətlərin miqdarının, həcmnin artması və lüğətlərdən istifadə edən oxucuların lüğətlərə, onlar haqqındakı məlumatlara tələbatlarının ödənilməsinə yaranan ehtiyac lüğətlərin bibliografiyasının yaradılmasını zərurətə çevirmişdir. Odur ki, lüğət ədəbiyyatını və lüğətləri özündə əks edən iki bibliografik göstərici: «Lüğətlərin bibliografiyası» (tərtib edənlər: Ş.M.Sədiyev və Ş.R.Paşayeva. – 1970); «Terminologiyaya aid ədəbiyyatın və terminoloji lüğətlərin bibliografiyası» (1983) çap edilmişdir.

Dilçilik İnstitutu tərəfindən çapa hazırlanmış və «Elm» nəşriyyatında nəşr olunmuş «Lüğətlərin bibliografiyası»nda 1921-1970-ci illərdə çap edilmiş 194 müxtəlif növlü və tipli lüğət və 46 adda Azərbaycan leksikoqrafiyasına aid əsər və məqalələr (Azərbaycan və rus dillərində) haqqında bibliografik məlumatlar öz əksini tapmışdır [192].

Azərbaycanca-rusca iri həcmli lüğətlər 1939-cu ildən nəşr olunmağa başlamışdır. İlk belə lüğət H.Hüseynovun redaktorluğu ilə 1939-cu ildə SSRİ EA Azərbaycan Filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutunda hazırlanmış və həmin ildə SSRİ EA Azərbaycan Filialının nəşriyyatında 428 səhifə həcmində çap edilmişdir. Kiçik formatlı cib lüğəti kimi nəşr edilmiş həmin lüğətlə bərabər H.Hüseynovun redaktorluğu ilə eyni adda lüğət 320 səhifə həcmində SSRİ EA Azərbaycan Filialının nəşriyyatında buraxılmışdır. Ən əhəmiyyətli «Azərbaycanca-rusca lüğət»i (frazeologiya ilə birlikdə) Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutunun briqadası düzəltmişdir. Bu lüğət H.Hüseynovun redaktəsi ilə 880 səhifə həcmində 1939-cu ildə çap olunmuşdur. 1941-ci ildə də eyni adda lüğət H.Hüseynovun redaktorluğu ilə Lüğətlər İnstitutu tərəfindən hazırlanmış və çap edilmişdir. H.Hüseynovun redaktorluğu ilə buraxılmış lüğətdə 17 min baş söz verilmişdir.

M.Ş.Şirəliyevin və Ə.H.Orucovun redaktorluğu ilə də «Azərbaycanca-rusca lüğət»i (1951) və Ə.H.Orucovun redaktorluğu ilə düzəldilmiş və təkmilləşdirilmiş «Azərbaycanca-rusca lüğət»in ikinci nəşri 1962-ci ildə buraxılmışdır.

Lüğətlər İnstitutunun ən görkəmli və böyük əsəri 1940-1946-cı illərdə prof. H.Hüseynovun redaktəsi altında çıxmış dördcildlik «Rusca- azərbaycanca lüğət»dir. Lüğət əsasən 1935-1940-cı illərdə çıxmış Uşakov lüğəti əsasında tərtib edildiyindən, təbii ki, rus dilinin 1932-ci ilə qədər olan vəziyyətini əks etdirirdi. Lüğətin bütün nöqsan və çatışmazlığına (filoloji [dilçilik] nöqtəyindən) baxmayaraq o, SSRİ xalqlarının dillərində o zaman olan bu tipli lüğətlərdən, ümumiyyətlə, ən böyüyü idi və bizim ikidilli lüğətçiliyimizin inkişafında yeni və yüksək bir mərhələ olmuşdur [192, 6].

«Rusca- azərbaycanca lüğət»in yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri 1956-1959-cu illərdə buraxılmışdır. 732 səhifədən ibarət olan birinci cildin (A – N hərfləri) Ə.H.Orucov, S.D.Məlikov və A.Ə.Əfəndiyevin redaktorluğu ilə 1956-cı ildə, II cildi isə (O – Ə hərfləri) Ə.H.Orucov, A.Ə.Əfəndiyev, C.Ə.Əzimov və

S.D.Məlikovun redaktəsi altında 932 səhifədə 1959-cu ildə Azərbaycan SSR EA nəşriyyatında nəşr edilmişdir.

Rusca-azərbaycanca lüğətlər 1928-1929-cu, 1940-1946-cı, 1941-1955-ci, 1956-1959-cu, 1970-1980-ci, 1982-1984-cü illərdə nəşr olunmuşdur.

M.Ş.Şirəliyev və Ə.H.Orucovun redaktorluğu ilə orta məktəb şagirdləri üçün «Rusca-azərbaycanca lüğət» 1951-ci ildə çap olunmuşdur. Bu lüğətin ikinci yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş nəşri Ə.H.Orucovun redaktorluğu ilə 471 səhifədə Azərnəşrdə çapdan buraxılıb.

Rusca-azərbaycanca lüğətlərin buraxılması sonrakı illərdə də həyata keçirilmişdir. Bu lüğətlərin zənginləşdirilməsinə, yenidən təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin ilk layihəsi 1949-cu ildə Ə.H.Orucov tərəfindən tərtib edilmiş və Azərbaycan SSR EA Dilçilik İnstitutunun əsərlərinin ikinci cildində (səh.17-55) dərc edilmişdir. Bu layihənin davamı Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun əsərlərinin üçüncü cildində (səh.53-86) 1950-ci ildə (Ə.H.Orucovun tərtibi ilə) çap olunub. Nəhayət, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin birinci cildi (A – Q hərfləri) Ə.H.Orucovun tərtibi, Əkrəm Cəfərin redaktəsi ilə 1964-cü ildə 596 səhifə həcmində Azərbaycan SSR EA nəşriyyatında çap edilib. Cildin redaksiya heyətinə o dövrün görkəmli ədəbiyyatşünas və dilçi alimləri: Azərbaycan SSR EA akademikləri M.A.Dadaşzadə, M.Ş.Şirəliyev, filologiya elmləri doktoru Ə.Ə.Orucov, filologiya elmləri namizədi R.Ə.Rüstəmov daxil edildilər. Birinci cildin redaktoru filologiya elmləri namizədi Əkrəm Cəfər olmuşdur. Cildin «Redaksiya heyətindən» adlı ilk yazısında izahlı lüğətin nəşrinin əhəmiyyəti şərh edilmişdir.

Əlbəttə, Azərbaycan dilinin ilk filoloji izahlı lüğətini yaratmaq dilçiliyimiz qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri idi. Respublikamızda iqtisadiyyatın, elm və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində dilimiz həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə xeyli dəyişmiş, onun əvvəlki lüğət tərkibinə külli miqdarda yeni söz daxil olmuş, dildə olan sözlərin bir çoxunda yeni mənalar və mənə inciləri əmələ gəlmiş, bir sıra sözlər isə dildən ya tamamilə çıxmış, ya da onun passiv fonduna keçmişdir.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin bir vəzifəsi də ədəbi dilimizin lüğət tərkibində əmələ gəlmiş bu irəliləyişi özündə əks etdirməkdən ibarətdir [23, 5].

Respublikamızda həyata keçirilən ümumi təhsil, ali və orta məktəblərimizdə dərslərin ana dilində keçilməsi və bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində müxtəlif fənlərə dair dərslilər, terminologiya, tədris vəsaiti yaradılması, müxtəlif sahələr üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanması, tərcümə işlərinin genişlənməsi, radio-televiziya verilişlərinə, aktyor və diktör nitqinə olan tələbin artması və sairə ana dilini yaxşı bilməyi, öz fikrini dürüst və aydın ifadə etmək bacarığına malik olmağı tələb edir.

Bu lüğət xalqımızın ən qiymətli və ən böyük sərvəti olan söz ehtiyatının ilk dəfə toplanılıb sistemə salınması və həmişəlik olaraq təsbit edilməsi sahəsində ilk təşəbbüsdür. Nəhayət, bu lüğət gələcəkdə dilimizin daha mükəmməl, daha böyük akademik lüğətini yaratmaq üçün mühüm bir özl təşkil edəcəkdir [23, 5].

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin quruluşuna, tərtibatına xüsusi diqqətlə yanaşılmışdır. Lüğətin birinci cildində giriş məqaləsindən (səh.8-11) əlavə I. Sözlüyün tərkibi (sözlərin seçilməsi); II. Lüğətin quruluşu; III. Sözlərin mənaca xarakteristikası; IV. Sözlərin qrammatik xarakteristikası; V. Sözlərin üslubi xarakteristikası; VI. Frazologiya (səh.8-19) başlıqlı yazılardan sonra əsas mənbələr, əsərlərdən sitat gətirilmiş başlıqların siyahısı, lüğətdə gedən ixtisarlər, şərti işarələr verilmişdir.

Zəngin söz ehtiyatını özündə əks edən «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin 2-ci cildi 1980-ci ildə, üçüncü cildi 1983, dördüncü cildi isə 1987-ci ildə çap edilmişdir.

1960-1970-ci illərdə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya, dialektoloji lüğətləri, Azərbaycan ədəbi dilində işlənen ərəb və fars sözlərinin lüğətləri, azərbaycanca-ingiliscə və ingiliscə-azərbaycanca lüğətlərin nəşri də artmışdır. Ə.Abbasov və Ə.Əfəndizadə «Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti» (1964; 2-ci nəşr – 1966), «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» (1960), «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» (1975. – 3-cü nəşri), «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» (1964), «Ərəb və fars sözləri lüğəti» (1966, 1967, 1985) və s. mühüm nəşrlər kimi diqqətəlayiqdir. Lakin mütəxəssislər tərəfindən lüğətlərin dövrün tələblərinə cavab verməməsi də diqqətə çatdırılır. Məsələn, prof. H.Həsənov yazır: «Hal-hazırda tədris ocaqlarında, xüsusən məktəblərdə, əsasən, üç orfoqrafiya lüğətindən istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır: «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» (B., 1975); «Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti» (B., 1983);

«Orfoqrafiya lüğəti (I-III siniflər üçün)» (B., 1981). Bunlardan heç biri bugünün tələbləri səviyyəsində deyildir [130, 248].

Müasir dövrdə ikidillilik probleminə üstünlük verilir. İkidillilik ictimai-siyasi, elmi-texniki, ədəbi-mədəni əməkdaşlıq, istehsal proseslərində birgə fəaliyyət və s. ikidilli lüğətçiliyin inkişafına və nəşr edilib yayılmasına güclü təkan verir.

Ölkəmizdə indi rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca, azərbaycanca-ingiliscə, fransızca-azərbaycanca və s. lüğətlər nəşr edilmişdir.

«Azərbaycanca-ingiliscə lüğət» 1956-cı ildə nəşr edilmişdir. Lüğət İ.Rəhimovun redaktəsi altında buraxılmışdır. Lüğətdə 4500 söz öz əksini tapmışdır. Burada əsasən tədrislə əlaqədar sözlər verilmişdir. Burada danışığ dilində işlənən ifadə və cümlələrin də tərcüməsi müəyyən qədər əhatə edilmişdir. Lüğət ingilis dilini öyrənməyə kömək məqsədini güdür.

1965-ci ildə nəşr edilmiş «Fransızca-azərbaycanca lüğət»də təxminən 2500 söz və ifadə verilmişdir. Lüğətdə fransız sözlərinin Azərbaycanca müvafiq qarşılığı, qarşılığı olmayanda isə izahlı tərcüməsi verilmişdir. Lüğətin sonunda coğrafi adlar, təsərif edilməyən fəllərin cədvəli və siyahısı dərc edilmişdir. Lüğət 496 səhifə həcmində «Maarif» nəşriyyatında çap edilmişdir. Lüğətin tərtibçiləri: X.Ağayeva, F.Ağayeva, S.Ağamoğlanova, L.Adıgözəlova, R.Avanesova, M.Axundov, X.Əzizadə, R.Hüseynova, M.Mahmudova, X.Mütəllibova və S.Seyidzadə olmuşdur. Lüğətin redaktoru M.Quliyevdir.

«Almanca-azərbaycanca lüğət» 1971-ci ildə çapdan buraxılıb. Lüğətin redaktoru C.M.Cəfərovdur. Lüğətdə 30000-ə yaxın söz və ifadə öz əksini tapmışdır. Burada müxtəlif elm sahələrinə aid sözlər əhatə edilmişdir. Xeyli miqdarda azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca, farsca-azərbaycanca, azərbaycanca-farsca, azərbaycanca-ərəbcə, ərəbcə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə, ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-türkcə və s. danışığ kitabçaları buraxılmışdır.

Terminlərin yaranması terminoloji lüğətlərin yaranmasına əsas olmuşdur. Terminologiya məfhumu, ümumiyyətlə çox genişdir. Terminologiya dedikdə, yalnız elm və texnikanın müxtəlif sahələrində işlənən spesifik sözlər deyil, ümumiyyətlə, insanların zehni və fiziki fəaliyyəti, əməyi ilə bağlı olan termin mahiyyətli sözlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Bu da bir həqiqətdir ki, terminologiya hər bir inkişaf etmiş milli dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edərək onun inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan, onu zənginləşdirən mənbələrdən biridir. Dil quruculuğunun ən mühüm sahələrindən biri olan terminologiya ölkəmizin ümumi yüksəlişi, elmi fikrin inkişafı ilə yanaşı inkişaf edir. Dilin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətə dəyişməsi və zənginləşməsi prosesi ən çox terminoloji leksika sahəsində özünü göstərir. Dilin lüğət tərkibi onun öz ehtiyatları və vasitələri köməyi ilə yaranan yeni terminlər hesabına gündən-günə zənginləşməkdədir.

Son illərdə Azərbaycan dilində elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə, məsələn, kimya, geologiya, fizika, kənd təsərrüfatı, tibb, astronomiya, riyaziyyat, incəsənət, ictimai elmlər və sairəyə dair çoxlu miqdarda orijinal əsərlərin yazılması ilə əlaqədar olaraq say-sız-hesabsız terminlər yaradılmışdır. Dilimizdə işlənən terminlərin bir qismi xalqların çoxunun dilində işlənən beynəlmiləl, digər qismi isə öz dilimizin söz ehtiyatı hesabına, onun öz qrammatik qayda və qanunlarına uyğun olaraq yaradılmış terminlərdir.

Ayrı-ayrı elm və texnika sahələri üzrə tərtib edilən və çapdan buraxılan terminoloji lüğətlərin ildən-ilə artması ölkəmizdə soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafını göstərməklə bərabər, onun mövzusunun, əhatə dairəsinin genişlənməsini də təsdiq edir. 1983-cü ildə «Elm» nəşriyyatında çap edilmiş «Terminologiyaya aid ədəbiyyatın və terminoloji lüğətlərin bibliografiyası» (tərtib edənlər: Ş.M.Qasımov, S.M.Quliyeva, X.V.Quliyeva, N.C.Quliyeva, X.Məmmədova) adlı nəşrdə – fizika-riyaziyyat və texnika üzrə 23 adda, astronomiyaya aid 3, kimyaya 5, neft sənayesinə 5, geologiyaya 5, coğrafiyaya 8, biologiyaya 7, zoologiyaya 3, heyvandarlığa 3, kənd təsərrüfatı texnikasına 3, tibb 21, torpaqsüənəslilik və aqro-kimyaya 3, ədəbiyyatşünaslığa 6, iqtisadiyyata 2, incəsənət, memarlıq və inşaat 5, pedaqogika və psixologiyaya 5, ictimai-siyasi və fəlsəfəyə aid 5, tarixə 2, hərbi iş 3, hüquqsüənəslilik 3, bədən tərbiyəsi və idmana 4, meşəçiliyə 2, nəqliyyat və rabitəyə 6, kitabxana-bibliografiyaya 1, müxtəlif sahələr üzrə 15 adda; bütün elm və texnika sahələrinə dair cəmi 147 adda ikidilli, çoxdilli və izahlı terminologiya lüğətləri buraxılmışdır [251]. Bu bibliografik göstəricidə terminologiyaya aid Azərbaycan və rus dillərində 201 adda kitab, kitabça, jurnal və qəzet məqaləsi haqqında bibliografik məlumat da öz əksini tapmışdır [251, 7-24].

Terminoloji lüğətlər birdilli, ikidilli və çoxdilli formada tərtib edilir və çapdan buraxılır. Əlbəttə, birdilli, ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlərin tərtibçilərinin qarşısına kompleks vəzifələr qoyulur. Terminoloji avadanlığın lüğətdə verilməsində normativlik, tamlıq, törəmə sözlərin seçilməsi, qrammatik, üslubi, semantik səciyyəsi nəzərə alınmalıdır. Birdilli nəzəri lüğətçilik üçün bir dilin termin sistemini qaydaya salmaq prinsiplərini hazırlamaq tələb olunur.

Birdilli terminoloji lüğətlər bir elm sahəsində işlədilən terminləri əhatə edir. Sözlüyü birtiplidir.

Birdilli terminoloji lüğətlərdən fərqli olaraq ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər iki və daha çox sözlükdən ibarətdir. Bu lüğətlərdə bir neçə dilin terminologiyası tutuşdurulur, düzgün qarşılığı verilir. Bu lüğətlər tərcümə səciyyəlidir. Terminlərin müəyyənləşdirilməsi sahələr terminologiyasının sistemləşdirilməsi, sözlüyün yaradılması kimi nəzəri məsələlər elə ikidilli və çoxdilli lüğətlər üçün də aktualdır [130, 282].

«İzahlı neft geologiyası» (1959), «Meşə terminləri lüğəti» (1959), «Hüquq terminləri lüğəti» (1961), «Rabitə terminləri lüğəti» (1966), «Rusca-azərbaycanca texniki mexanika terminləri lüğəti» (1959), «Botanika terminləri lüğəti» (1963), «Qısa tibb terminləri lüğəti (Azərbaycanca-rusca-latinca)» (1969), «İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti» (1969), «Elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti» (1966), «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti» (1965), «İzahlı coğrafiya lüğəti» (1966), «Kimya və neft emalına dair ingiliscə-azərbaycanca lüğət» (1967), «Avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti (rusca-ingiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə)» (1977), «Hidravlika və hidravlik maşınlar üzrə terminlər lüğəti» (1979) və s. yüzlərlə müxtəlif elm sahələri üzrə terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir. Bu lüğətlər birdilli, ikidilli və çoxdilli lüğətlər kimi oxucuların rəngarəng sorğularına müəyyən qədər cavab verir. Bunu dövrü mətbuat səhifələrində dərc edilən rəylər, tənqidi yazı və məqalələr təsdiq edir (məsələn, Şəmistan M. «Ədəbiyyatşünaslıq terminlərinin ikinci nəşri», «Bakı», 1966, 4 may; Əliyev Ə. «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti», «Azərbaycan müəllimi» qəz., 1966, 4 sentyabr; Quliyev M. «İzahlı coğrafiya lüğəti», «Elm və həyat», 1966, №11, s. 23; «İzahlı musiqi lüğəti», «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1970, 31 yanvar və s.).

Xarakterik terminoloji lüğətlərdən bəzilərini təhlil etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Ə.Bədəldəylinin «İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti» 1969-cu ildə 445 səhifə həcmində «Elm» nəşriyyatında nəşr edilmişdir. Lüğətin vəzifəsi və məqsədini izah edən «Müəllifdən» yazısından sonra tərtibçi «Lüğətin quruluşu», «şərti ixtisarlar», «Azərbaycan musiqi terminləri», «Musiqi terminləri», «Musiqi ədəbiyyatında işlənən xarici söz və terminlər», «Qeydlər», «Şərhlər» və «Monoqrafik məlumat» adlı sərlövhələrdə lüğətin tərtibi prinsipləri, quruluşu, elmi, praktiki əhəmiyyəti, istifadə edilməsi və s. problemlər şərh edilmişdir.

Bu lüğət haqqında «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 1970-ci il 31 yanvar tarixli sayında «İzahlı musiqi lüğəti» adlı yazı dərc edilmişdir. Buradan aydın olur ki, müəllifin Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin tapşırığı ilə ilk dəfə tərtib etdiyi «Musiqi terminləri lüğəti» 1956-cı ildə çap edilmişdir. Həmin nəşr əlyazması hüququnda olmuşdur. Lüğət uzun müddət görkəmli mütəxəssislər tərəfindən musiqi ocaqlarımızda müzakirə edilmiş və mübahisəli terminlər Terminologiya Komitəsində dəqiqləşdirilmişdir. Göründüyü kimi 1969-cu ildə çap edilən lüğət gərgin axtarışların və böyük zəhmətin nəticəsində meydana gəlmişdir. Lüğətin əvvəlində müəllifin giriş məqaləsində oxuyuruq: «Musiqi sənətinin tarixinə və nəzəriyyəsinə aid Azərbaycan dilində ədəbiyyatın azlığı, mövcud musiqi dərslərlərində terminlərin işlədilməsindəki qarışıqlıq, mətbuat səhifələrində eyni musiqi məfhumunun ifadəsindəki müxtəliflik, çap olunan not kitablarındakı mətnin yazılışında formal tərcüməçilik halları musiqi terminlərinin unifikasiyası işinin sahmanlanmasını, qaydaya salınmasını, musiqi həyatımızın və musiqi praktikamızın ən zəruri və təxirəsalınmaz vəzifəsi kimi irəli sürür» («Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1970, 31 yanvar).

Ə.Bədəldəylinin musiqi lüğəti üç bölmədən ibarətdir: «Azərbaycan musiqi terminləri», «Musiqi terminləri», «Musiqi ədəbiyyatında işlənən xarici söz və terminlər». Birinci bölmədə musiqi sənətimizin tarixi və nəzəriyyəsi ilə bağlı terminlər izah olunur. Muğamatın janrı və formaları, tərkibi və quruluşu, aşiq yaradıcılığı – bütün bunlar birinci bölmədə öz əksini tapıb. İkinci bölmədə rusca işlənən musiqi terminlərindən, onların qarşılığı, hərfi mənası, məxəzi, semasioloji mövqeyindən danışılır. Üçüncü bölmə isə xarici

dillərdən götürülmüş və latın əlifbası ilə yazılan terminlərin şərhinə həsr olunub.

Kitabda lüğətin quruluşu haqqında məlumat və şərti ixtisarlər, qeydlər, şərhlər və monoqrafik məlumat da dərc edilmişdir. Lüğətin monoqrafik məlumat bölməsində oxucular Üzeyir Hacıbəyovun «Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları» kitabında adları çəkilən klassik musiqi alimlərinin, eləcə də lüğət məqalələrində adları qeyd olunan Azərbaycan musiqi sənəti ustalarının yaradıcılıqları haqqında da zəruri və maraqlı məlumatlar əldə edə bilərlər.

Təbiət elmlərinə və texnika sahələrinə aid daha çox terminoloji lüğətlər tərtib edilirdi. Bu lüğətlərdə külli miqdarda terminlər öz əksini tapırdı. Məsələn, L.Ş.Zülfüqarovanın müəllifliyi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatında 1967-ci ildə çap edilmiş (371 səhifə) «Kimya və neft emalına dair ingiliscə-azərbaycanca-rusca lüğət»də 10000 söz əhatə edilmişdir [274, 371].

Diqqəti cəlb edən digər lüğətlərdən biri «Coğrafiya terminləri lüğəti» hesab edilir. Ə.A.Mədətzadə, S.H.Rüstəmov, M.A.Abbasov, M.İ.Zeynalov, Ş.C.Əliyev və H.Ə.Nəbiyev tərəfindən tərtib edilmiş «Coğrafiya terminləri lüğəti» O.Osmanovun redaktorluğu ilə 1957-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatında 64 səhifə həcmində çap olunub. Coğrafiya elminin, ümumiyyətlə, onun ayrı-ayrı sahələrinin – geomorfologiya, iqlimşünaslıq, hidrologiya, landşaftşünaslığın inkişafı təbii olaraq coğrafi prosesləri və hadisələri ifadə edən bir sıra yeni coğrafi terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də Coğrafiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış yeni «Coğrafiya terminləri lüğəti» üçüncü coğrafiya terminləri lüğətidir. İlk belə lüğət hələ 1923-cü ildə məşhur Azərbaycan coğrafiyaşünası Qafur Rəşad Mirzəzadə tərəfindən hazırlanmışdır. Həmin lüğətdə cəmi 250-dək coğrafiya termini verilmişdi. Birinci lüğətdən fərqli olaraq ikincidə (1957-ci il) daha çox termin verilmişdir. Coğrafiya İnstitutunun müəlliflər kollektivi tərəfindən tərtib edilmiş bu lüğətdə 650 söz əhatə edilib. Bu lüğətin nəşrindən sonra keçən 15-16 il müddətində coğrafiya elmində yaranmış bir sıra yeni terminlərin tədqiqinə ehtiyac artmışdır. Məhz buna görə Coğrafiya İnstitutunun əməkdaşları geniş, əhatəli, dolğun yeni «Coğrafiya terminləri lüğəti»ni (1972) tərtib etmişlər. Lüğətdə 4000-ə yaxın termin verilmişdir. Yeni lüğətin qiymətli cəhətlərindən başlıcası budur ki, burada yalnız sırf coğrafiya terminləri deyil, bir sıra digər elmlərə – geologi-

yaya, astronomiyaya, torpaqşünaslığa və nəbatata aid «müştərik» terminlər də toplanmışdır.

Lüğətdə bir sıra Azərbaycan xalq coğrafiya terminlərinin («çınqıl», «güney», «quzey», «ağ yel» və s.) daxil edilməsi müsbət cəhətdir. «Coğrafiya terminləri lüğəti»nin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bir sıra nöqsan və çatışmayan cəhətləri də vardır. Bəzi terminlərin ruscadan tərcüməsi düzgün verilməmişdir.

Lüğətdə bir sıra Azərbaycan xalq coğrafiya terminlərinin verilməməsi, coğrafiyaşünaslarla nəşriyyat işçiləri arasında anlaşılmaqlığa və mübahisəyə səbəb olur. İzahlı coğrafiya terminləri lüğətinə ehtiyac vardır.

Çox əhəmiyyətli, xarakterik və çoxdilli lüğətlərdən söhbət gəldikən «Avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti (rusca-ingiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə)» adlı lüğətin adını çəkməliyik. «Elm» nəşriyyatında 642 səhifə həcmində buraxılmış (1977) bu lüğət Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademik A.A.Əfəndizadənin ümumi redaktəsi altında hazırlanmışdır. Mütəxəssis-alimlər tərəfindən (K.A.Alimkulov, A.A.Berdiyev, Z.İ.Kazımzadə, S.M.Məcidov, A.S.Seyidov, M.Z.Xamudxanov, A.A.Əfəndizadə) tərtib edilmiş bu lüğətin «Ön söz»ünün müəllifi Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti (keçmiş), SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü H.B.Abdullayevdir. «Altı dilli lüğətin nəşrinə dair» adlı «Ön söz»də görkəmli alim yazır: «Avtomatikanın inkişafı ilə yanaşı idarəetmə nəzəriyyəsi də təkmilləşir, yeni elm sahələri inkişaf tapır. Avtomatika nəzəriyyəsi və texnikası ilə bağlı anlayışlar-terminlər yaranır. Aydındır ki, həmin terminlər elmi əsaslar üzərində qurulmalı və idarəetmə nəzəriyyəsinin inkişafına uyğunlaşmalıdır. Bu baxımdan SSRİ-dəki türk dillərində avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya yaradılması və terminoloji lüğət tərtib edilməsi diqqətəlayiq hadisədir. Şübhəsiz ki, bu lüğət azərbaycanca, özbək, xüsusilə qırğız və türkmən dillərində nəşr edilən ədəbiyyatdan istifadə olunmasını asanlaşdıracaq» [20, 7].

İndi ali texniki məktəblərdə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, müasir hesablama texnikası, robotların işlədilməsi, elektrotexnikanı müxtəlif sahələrə tətbiq edən mütəxəssislər hazırlanır.

Elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar respublikamızın istehsalat sahələrində yeni texnoloji proseslər gedir, elektrotexnika sənayesi meydana gəlmişdir. Ali texniki məktəblərdə, xüsusilə Politeknik, İnşaat Mühəndisləri Universitetlərində, Neft-Kimya Akademiya-

sında, İqtisadiyyat Universitetində və s. texniki və elektrotexniki fənlərin ana dilində tədris edilməsi Azərbaycan ədəbi dilinin texniki və elektrotexniki terminoloji leksikasının zənginləşməsi və inkişafı üçün imkan yaratmışdır. Təsadüfi deyildir ki, 1930-40-cı illərdən bu istiqamətdə terminoloji lüğətlərin tərtibi və nəşri həyata keçirilməyə başlanmışdır. 1929-1944-cü illərdə «Nəzəri mexanikanın istilah lüğəti» və «Elektrotexnika istilahları» (1931) meydana gəlmişdir. 1960-cı illərdən bir-birinin ardınca «Rusca-azərbaycanca maşınqayırma texnologiyası terminləri lüğəti» (1958), «Rusca-azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti» (1958), «Rusca-azərbaycanca texniki mexanika terminləri lüğəti», «Hidravlika və hidravlik maşın terminləri lüğəti» və s. nəşr edilmişdir [192, 251].

Texnikanın, elmin nailiyyətləri həmişə sahənin oxucularını maraqlandırmış, onların sorğularının artmasına təkan vermişdir. Bu öz növbəsində dünya ölkələrində əldə edilən elmi-texniki nailiyyətləri öyrənməyi, izləməyi qarşıya qoyur. Belə bir şəraitdə əcnəbi dillərdə yaranan yeni terminlərin mənimsənilməsi də vacib amilə çevrilir. Bu işə kömək etmək məqsədi ilə terminoloji lüğətlərin nəşri həyata keçirilir. Bu mənada, 1966-cı ildə Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatında çap edilmiş «Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti» adlı üçdillli texniki terminoloji lüğətinin rolu xüsusilə diqqətləyiqdir. Həmin lüğət 1977-ci ildə avtomatik idarəetmə üzrə Ümumdünya Federasiyası Terminologiya və Standartlaşdırma Komitəsinin, Avtomatik idarəetmə üzrə keçmiş SSRİ Milli Komitəsinin təklifi ilə altı dildə yenidən nəşr edilmişdir. Bu lüğətə elmi-texniki ədəbiyyatda, dərsliklərdə, mətbuatda işlənərək sabitləşmiş terminlər daxil edilmişdir. Burada terminlər rus əlifbası ilə düzülmüş, sonra onların ingiliscə, azərbaycanca, qırğızca, türkməncə və özbəkçə müvafiq qarşılığı göstərilmişdir.

1987-ci ildə üçdillli «İngiliscə-rusca-azərbaycanca elektromexanika terminləri lüğəti» çap edilmişdir. Tərtibçilər lüğətdə texniki ədəbiyyatda istifadə edilən əsas elektromexanika terminlərini əhatə etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Burada terminlər üç dildə verilir: əvvəlcə ingiliscə, sonra rusca və azərbaycanca (elektromexanikaya aid) qeyd edilmişdir. Lüğətdə hər üç dildə 1160 termin verilmişdir. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissəsi lüğətdir, ikinci hissəsi isə lüğət göstəricisidir. Oxucuların ingilis, rus və azərbaycanca elektrotexnikaya aid əsərləri oxumaları üçün çox lazımlı

vəsaitdir. Kitabı adına əsasən xüsusi yox, tərcümə tipli üçdillli lüğət adlandırmaq olar. Bu adi tərcümə lüğətindən əslə fərqlənir [130, 308].

Lüğətin nöqsanları və çatışmayan cəhətləri də qeyd edilir. Kitabın lüğət və lüğət göstəriciləri hissələrindən aydın olur ki, tərtibçilər adi tərcümə lüğəti ilə tərcümə tipli terminoloji lüğətlər arasında fərq qoya bilməmişlər, onları bir-birilə qarışdırmışlar. Belə ki, elektromexanika termini Azərbaycan dilində terminlə yox, adi sözlə verilmişdir. Bir sıra terminlər dilimizdə felin məsdər formasında qeyd edilmişdir. Məsələn, ağıllı olmaq, azad etmək, azad olmaq, ayrılmaq, almaq, bağlamaq, qabaqlamaq, vermək və s. Adi sözlər bir neçə terminin qarşılığı kimi verilmişdir. Məsələn, almaq – 68, 245, 433, 563, 797; bağlamaq – 384, 580, 1064 və s. [130, 308].

1937-ci ildə dilimizin terminologiyasındakı ərəb-fars mənşəli terminləri təmizləmək məqsədi ilə «Terminlər nümunəsi» bülleteni buraxılmışdır. Bu bülletəndə verilən terminlər daha da mürəkkəbləşdirilmişdir. 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yanında Terminologiya Komitəsi yaradılmışdır. 1952-ci ildə Terminologiya Komitəsi yenidən təşkil olunmuşdur. İndi bu Komitə Azərbaycan MEA-nın Rəyasət Heyətinin yanında fəaliyyət göstərir.

1940-cı ilə qədər respublikamızda termin yaradıcılığı və terminoloji lüğətlərin buraxılması sahəsində çox kiçik, zəif irəliləyiş baş vermişdir. 1930-1940-cı illərdə 30-dan çox, 1940-1942-ci illərdə 4 terminoloji lüğət buraxılmışdır.

Ölkəmizdə terminoloji lüğətlərin nəşri və inkişafı sahəsindəki nailiyyətlər 1950-ci ildən sonrakı dövrə aiddir. Bu dövrdə elmlərin inkişafı, texniki tərəqqi, müxtəlif elm sahələri üzrə görkəmli alimlərin, mütəxəssislərin yetişməsi və artması termin yaradıcılığına və terminoloji lüğətlərin elmi, nəzəri və praktiki cəhətdən inkişafına və terminoloji lüğətlərin buraxılmasının genişlənməsinə və tərtibatının yaxşılaşmasına güclü təkan vermişdir. 1952-1960-cı illərdə 10, 1960-1990-cı illərdə 160-a qədər terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. Ümumiyyətlə, 1920-1990-cı illər arasında 200-dən artıq müxtəlif elm və texnika sahələri üzrə terminoloji lüğət nəşr edilmişdir [192, 251].

1960-70-ci illərdə siyasi, elmi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi rus dilini daha mükəmməl öyrənməyi tələb edirdi. Elmi, texniki, siyasi və bədii əsərlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə, eləcə də Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə olunmasına maraq artmışdır.

Elmi-texniki tərəqqi respublikamızın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında əsaslı dəyişmələr dilimizin leksik sisteminin kəmiyyət və keyfiyyətə zənginləşməsinə səbəb oldu. Elm, təhsil və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin elmi terminologiyasını toplu şəkildə əks edən terminoloji lüğətlər çap edilmişdir. Artıq 70-80-ci illərdə tərcümə, terminoloji, semantik, onomastik, orfoqrafik, frazeoloji, dialektoloji, izahlı, ensiklopedik və s. lüğətlərimiz vardır. Lakin bunlar müasir elmi-texniki tərəqqi, cəmiyyətimizin indiki sosial-siyasi, sosial-iqtisadi inkişafı baxımından yanaşsaq, müasir oxucuların, tədqiqatçıların, lüğətçiliklə maraqlananların ehtiyacını ödəmir [130, 117].

Azərbaycan lüğətçiliyində mükəmməl «Azərbaycanca-rusca lüğət», orfoqrafiya, orfoepiya, onomastik, terminoloji lüğətlər, tədris, görkəmli yazıçıların əsərlərinin lüğəti yoxdur.

2.2. Sahə, mövzu sorag-məlumat nəşrlərinin yaranması, quruluşu, tərtibi və inkişafı xüsusiyyətləri. Ayrı-ayrı elm və texnika sahələrinin inkişafı sahə və mövzu xarakterli sorag-məlumat kitablarına tələbatı zəruri edir. Məsələn, 1920-1930-cu illərdə respublikamızda neft elmi və texnikasının inkişafı bu sahə üzrə mütəxəssislərin informasiya tələbatı, ixtisas və peşələrin öyrənilməsinə diqqətin artması sahə üzrə sorag-məlumat nəşrlərinin buraxılmasında həlledici rol oynamışdır. Bu dövrdə istehsalat və məişət xarakterli sorag-məlumat kitabları yaranır və nəşr edilir. Bunlar sorag-məlumat nəşrlərinin bir qrupunu təşkil edir. Məsələn, «Спутник нефтяного работника: справочная книга для лиц технического персонала нефтяных промыслов» (1925), «Краткий справочник трудового кустаря» (1925) və s. [8, 9].

Bu dövrdə digər sahələr və mövzular üzrə də sorag-məlumat nəşrləri buraxılmışdır. Məsələn, «Коммуна təsərrüfatına aid məlumat kitabı» (1927), «İnşaat işçisinin məlumat kitabçası (əmək müdafiəsi, təhlükəsizlik texnikası, peşə hifzüssəhhəsi haqqında)» (1932), «Kolxozçunun baytarlıqdan sorag kitabçası» (1936), «Vəlosipedçinin məlumat kitabçası» (1937), «Sudan xilas etmə. Üzücü-xilasedici üçün məlumat kitabı» (1939), Avdeyev M. «Göygöl və onun ətrafı: səyahətçilər üçün yol göstəricisi» (1940) və s.

1930-cu illərdə neft sahəsi daha çox inkişaf etdiyinə görə sahəvi və mövzu xarakterli sorag-məlumat kitabları bu sahə üzrə daha çox nəşr edilmişdir. Məsələn, «Эксплуатационный справочник» (1933), «Справочник по естественному газу» (1934), В.А.Купрен-

ков «Предельные нагрузки для передвижных поделников при работах по эксплуатации нефтяных скважин (справочник)» (1934), Д.Славински «Ректификационные калпачные колонны трубчатых установок (справочник)» (1933), П.М.Абугов «Справочник по буровому оборудованию и инструменту» (1935) və s.

Göründüyü kimi, neft və qaz sahəsi üzrə buraxılmış sorag-məlumat kitabları əsasən rus dilində olmuşdur. Ümumiyyətlə, 1920-1940-cı illərdə texnika və sənaye sahələrində çalışan alimlərin, mütəxəssislərin əksəriyyətini ruslar təşkil edirdi. Bu da texniki kitab nəşrində, o cümlədən sorag-məlumat nəşrlərinin yaradılması, tərtibi, tərcüməsi və nəşrində özünü göstərirdi. Bu da 1930-1940-cı illərdə respublikamızda kitab nəşrində, o cümlədən sorag-məlumat nəşrlərinin hazırlanması, redaktəsi və nəşrindəki xarakterik xüsusiyyətlərdən biri hesab edilir. Bu illərdə çap edilən sorag-məlumat kitablarının tirajı (hər birinin) ən azı 1000-1500, 2000 nüsxə, ən çoxu isə 20000 nüsxə olmuşdur.

1930-cu illərdə bu kitablar əsasən Azərnəşr, Azərneftneşr tərəfindən çap edilmişdir.

1920-1940-cı illərdə respublikamızda buraxılan sahə, mövzu xarakterli sorag-məlumat kitabları bütün elm və texnika sahələrini əhatə etməmişdir. Sahə ensiklopediyaları və ensiklopedik lüğətlər buraxılmamışdır. Amma çapdan buraxılan nəşrlər respublikamızda sorag-məlumat nəşrlərinin yaranması və formalaşmasını göstərirdi.

Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, yalnız 1930-cu ildə 96 adda 193350 nüsxə elmi, 106 adda 1042500 nüsxə tədris, 140 adda 391300 nüsxə praktiki rəhbərlik və sorag-məlumat ədəbiyyatı, 88 adda 360650 nüsxə sorag-informasiya ədəbiyyatı nəşr edilmişdir [207, 6].

Böyük Vətən müharibəsi və müharibədən sonrakı illərdə nəşr olunmuş məlumat ədəbiyyatı içərisində əsas yeri istehsalat-texniki xarakterli məlumat nəşrləri tutur. Bu dövrdə həmçinin sorag-məlumat xarakterli çoxlu miqdarda terminologiya lüğətləri, sahəvi məzmunlu nəşrlər çapdan buraxılmışdır.

Elmin, texnikanın inkişafı, ümumiyyətlə, texniki tərəqqi sorğuların müxtəlifliyinə və artmasına, beləliklə də nəticədə müxtəlif növlü və tipli sorag-məlumat nəşrlərinin miqdarca artmasına və nəşr edilməsinə səbəb olurdu. Kitabşünas alim, prof. B.V.Allahverdiyevin qeyd etdiyi kimi, 1940-1950-ci illərdə çap edilmiş sorag-

məlumat nəşrlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) ümumi-texniki məlumat kitabları; 2) sahəvi məlumat vəsaitləri; 3) müəyyən sahələr üzrə təlimat və yaddaşlar; 4) ikidilli lüğətlər [11, 40].

Göründüyü kimi, bu cür qruplaşdırmanın əsasında texniki nəşrlər durur. Əlbəttə, texnika ilə bərabər digər elm və bilik sahələrində də bu qruplaşdırılmış növlərə və tiplərə uyğun soraq-məlumat nəşrləri buraxılmışdır.

Məlum olduğu kimi, ümumi-texniki məlumat kitabları iri həcmli olub texnikanın bir çox sahələrini əhatə edir. Məsələn, N.Məmmədovun redaktorluğu ilə 1941-ci ildə nəşr olunmuş «Справочник-ценник на основные строительные, технические и вспомогательные материалы производственно-технического назначения» (668 səh.) və müəlliflər kollektivi: K.A.Apresov, R.İ.Arenson və b. tərəfindən tərtib olunmuş «Справочник по эксплуатационному оборудованию» (1941) məlumat nəşrləri bu mənada diqqətəlayiqdir [181, 82]. Hər iki soraq-məlumat nəşri illüstrasiyalar, cizgi və sxemlərlə zəngindir. Bu dövrdə texnikanın və sənayenin müxtəlif sahələrində, neftin çıxarılmasına, emalına, xüsusilə neft sənayesinin müxtəlif istehsal sahələrinə aid müəyyən elmi-texniki məlumatları oxuculara, xüsusilə istehsalatçılara çatdırmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edən sahəvi məlumat vəsaitləri, təlimatlar və yaddaşlar da çap edilmişdir.

Sahəvi məlumat nəşrlərindən: «Тарифно-квалификационный справочник» (1943); вып. I, «Бурение, добыча нефти и газа, добыча озокерита и геолого-разведочные работы»; вып. II, «Нефтеперерабатывающая промышленность»; вып. III, «Машиностроительные, ремонтно-механические цехи нефтеперерабатывающих заводов»; вып. IV, «Подсобные предприятия и подсобные цехи основных предприятий», «Справочник укрупненных показателей по капитальному ремонту нефтяных и газовых скважин» (1942), Y.A.Şvarsin «Справочник по бурению» (1941), L.İvanovun «Путеводитель по кабинету техники нефтепереработки треста «Азнефтезаводы» (1941) adlı nəşrləri qeyd etmək olar.

Ümumi və sahəvi xarakterli soraq-məlumat kitablarının nəşri İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə artmışdı. Məsələn, «Справочник-ценник на основные строительные материалы производственно-технического назначения, инструменты и автозапчасти в ценах 1949 года» adlı iri həcmli, ümumi xarakterli məlu-

mat kitabının birinci cildi 1949-cu ildə çap edilmişdi. Eyni adda ümumi xarakterli, texnika sahəsi üzrə məlumat kitabının ikinci cildi iki hissədən ibarət (I hissə. – 623 səh. – II hissə. – 489 səh. həcmində) 1950-ci ildə çapdan buraxılıb.

Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatının 1948-ci ildə 580 səhifə həcmində nəşr etdiyi «Gənclər üçün məlumat kitabı» da ümumi xarakterli məlumat kitabı kimi böyük əhəmiyyətə malikdir [15, 47].

Bu dövrdə bir neçə adda qiymətli və xarakterik sahəvi soraq-məlumat nəşrləri də çap edilib oxucuların istifadəsinə verilmişdir. «Справочная книга бурового мастера» (1952. – 544 c.); «Справочник мастера по добыче нефти» (1952. – 424 s.); С.Е.Морозов. «Практический справочник механика конторы бурения» (1953. – 96 s.); М.Ə. Lifşis və S.M. Polyakovun «Материалы, применяемые в нефтяной промышленности: Краткое справочное пособие для работников материально-технического снабжения» (1953. – 250 s.); М.Е.Ефенди. «Справочник по природным строительным материалам для нефтяных районов Азербайджана» (1954. – 216 s.) və s. nəşrlər yuxarıda qeyd etdiyimiz mənada diqqətəlayiqdir.

1950-ci illərin ortalarından ölkəmizdə soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafı genişlənmişdi. Elm, texnika, sənaye, kənd təsərrüfatı, tibb və s. sahələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq soraq-məlumat nəşrlərinin mövzusu genişlənmiş, məzmunu zənginləşmiş, tərtibatı yaxşılaşmış, miqdarı və tirajı artmışdır.

Dağ-mədən və inşaat işi, energetika, maşınqayırma və s. sahələr üzrə soraq-məlumat kitabları: B.Məmmədov. «İnşaatçının cib dəftərcəsi» (1958); F.Ə. Abbasov, Ə.Ə. Qasimov. «İnşaatçının uyiğma dəmir-betona dair məlumat kitabı» (1960); «Справочник бурового мастера» (1960. – 2-ci nəşri. – 784 s.); Quliyev Q.B. «Справочник по технике безопасности в нефтедобывающей промышленности» (1960. – II hissə. – 2001 s.) və s. nəşr edilmişdir.

1940-1950-ci illərdə çap edilən bütün soraq-məlumat nəşrləri cizgilər, illüstrasiyalar, sxemlərlə (xüsusilə texnika sahələri) təchiz edilmişdir. Bu nəşrlərin texniki redaktəsinin, tərtibatının yaxşılaşdığını göstərməklə bərabər, onların oxucular tərəfindən istifadəsini də asanlaşdırmış və əlverişli etmişdir.

1940-1960-cı illərdə çap edilən sahəvi soraq-məlumat nəşrlərinin tirajı da nəzərə cərpacaq dərəcədə artmışdır. Belə ki, 1920-

1940-cı illərdə sahəvi soraq-məlumat nəşrlərinin tirajı (hər birinin) 1000-2000 nüsxə olurdusa, 1940-60-cı illərdə onların hər birinin tirajı 3000-8000 nüsxə, bəzən daha çox olurdu. Məsələn, «Практический справочник механика конторы бурения» - 3000, Quliyev Q.B. «Справочник по технике безопасности в нефтедобывающей промышленности» - 3000, «Справочник мастера по добыче нефти» - 8000, «Справочник бурового мастера» - 10000 nüsxə ilə çap edilmişdir.

Bütün bu qeyd etdiyimiz nailiyyətlərə baxmayaraq, 1960-cı illərə qədərki dövrdə respublikamızda çap edilən soraq-məlumat nəşrləri müxtəlif və ümumiyyətlə geniş oxucu qruplarının tələbatını ödəməmiş, ondan geri qalmışdı. Bir çox elm, texnika, sənaye və istehsalatın kompleks məsələlərinə, mühüm mövzulara aid soraq-məlumat kitablarının və sahəvi xarakterli ensiklopediyaların, ensiklopedik xarakterli lüğətlərin nəşrinə böyük ehtiyac duyulurdu [181, 83].

XX əsrin 60-70-ci illəri respublikamızın xalq təsərrüfatının və iqtisadiyyatının, elmin, təhsilin, mədəniyyətin, o cümlədən kitabçılıq işinin inkişafında mürəkkəb və ziddiyyətli dövr hesab olunur. Dövrün xüsusiyyəti Azərbaycanda bütün növ təhsil sisteminin inkişafını, ixtisaslı kadrların hazırlanmasını çox əsaslı şəkildə qarşıya qoyurdu. Bu dövrün digər bir xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, elmi-texniki tərəqqi sürətlənir, elmi-texniki məlumatın həcmi artır, oxucuların elmi-texniki məlumatı əldə etməyə tələbatları güclənirdi.

Belə bir şərait kitab nəşrinin ümumi inkişafını, sahəvi kitab nəşrinin və tiplər, seriyalar üzrə kitab çapını da irəli sürürdü. Doğrudur, bəzi sahələrdə, məsələn, ümumi kitab nəşrində, kitabın tipologiyasında, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin buraxılmasında müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir [128, 172-188].

Amma bu nailiyyət müxtəlif oxucu qruplarının tələbatından geri qalırdı. Belə ki, bütün oxucu qruplarının, xüsusilə ayrı-ayrı sahələrin mütəxəssislərinin soraq-məlumat ədəbiyyatlarına tələbatları çox artmış və genişlənmişdi.

Bu dövrdə müxtəlif oxucu qruplarının soraq-məlumat nəşrlərinə artan tələbatları respublikamızın Azərnəşr, Azərneftnəşr, Maarif, Elm və Gənclik nəşriyyatlarının çapdan buraxdıqları ümumi, sahəvi, mövzu, təqvim və s. soraq-məlumat nəşrləri vasitəsilə müəyyən qədər ödənilmişdir. Məsələn, yalnız 1969-cu ildə respublikamızda 94 adda 391,4 min nüsxə ümumi tirajla məlumat ədəbiyyatı buraxılmışdı [82, 235-238].

Texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə çap edilmiş bir sıra soraq-məlumat nəşrləri oxucuların rəğbətini qazanmış, geniş yayılmış və istifadə edilmişdir. A.Əliyev, M.İbadov, Q.Məmmədov və b. «Mülki və sənaye tikintisinə dair məlumat kitabı» (1961. – I h.); S.Hüseynov və Ə.Məmmədov. «Çilingərin soraq kitabı» (1963); F.Fərzəliyev və V.İ.Timofeyev. «Elektrik qaynaqçısının sorğu kitabı» (1964); A.H.Bədəlov. «Suvaqçının soraq kitabçası» (1963); M.İbadov. «Bənnanın soraq kitabçası» (1963); «Azərbaycan kənd təsərrüfatı bitkilərinin ziyanvericiləri və xəstəlikləri: soraq kitabı» (1965); Ə.İsmayilov. «Qazçının məlumat kitabçası» (1966); M.Bağirov. «Kənd inşaatçısının məlumat kitabı» (1966); Z.Möhsümov. «Aqrokimyaya dair qısa məlumat kitabı» (1966) və s. nəşrlər qeyd etdiyimiz mənada diqqətəlayiqdir.

Sahəvi soraq-məlumat nəşrlərinin bir qismini tədris xarakterli məlumat kitabları təşkil edir. Bu cür soraq-məlumat nəşrləri əsasən rus dilində Rusiyada buraxılmış nəşrlərin Azərbaycan dilində ölkəmizdə buraxılmış nümunələri idi.

Belə nəşrlərə nümunə olaraq – N.İ.Koşkin və M.Q.Şirkeviç. «Elementar fizikadan məlumat kitabı» (1965); M.Y.Viqodski. «Elementar riyaziyyatdan məlumat kitabı» (1965) və s. soraq-məlumat kitablarını göstərə bilərik.

Sorag-məlumat ədəbiyyatının bir qismini ümumi, ümumi-sahəvi məlumat kitabları təşkil edirdi. Bu cür məlumat kitablarından – «Kim, nə vaxt, nə üçün?» (1962); M.Mahmudov. «Dənli bitki toxumlarının keyfiyyəti və səpin normasını müəyyən etmək üçün məlumat kitabı» (1962); M.M.Гусейнов и А.Г.Егизаров. «Краткий справочник по курортам Азербайджана» (1964); А.Барякин, А.Махмудбекова и И.Бабаев. «Краткий справочник озеленителя Апшерона» (1964); «Xalq nəzarətçisinin məlumat kitabı» (1965); «Картотека азербайджанских нефтей (справочная книга)» (1966); «Бытовое обслуживание в Баку» (1966); М.Б.Гинзбург. «Справочник по вредным веществам, применяемым на производстве и в лабораториях нефтеперерабатывающего завода» (1967) və s. nəşrləri qeyd edə bilərik.

1970-ci illər Azərbaycanda elmin, təhsilin və mədəniyyətin yüksəlişi ilə səciyyələnən dövr kimi diqqətə cəlb edir. Elmin, texnikanın və sənayenin inkişafı, bu sahələrdə baş verən integrasiya və diferensiasiya prosesini xeyli sürətləndirmiş, elmi-texniki məlumatın

həcmnin artmasına və bu müxtəlif növlü məlumatın insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tətbiqinə və istifadə edilməsinə tələbatı xeyli dərəcədə artırmışdır. Bununla əlaqədar olaraq oxucuların, daha geniş mənada insanların maraq dairəsi, ixtisas və peşələri müxtəlif növlü və tipli soraq-məlumat nəşrlərinin də inkişafını və istifadə olunmasını zərurətə çevirmişdir. Bu şərait 70-ci illərdə müxtəlif növlü soraq-məlumat nəşrləri sistemində mühüm yer tutan ümumi və sahəvi xarakterli ensiklopediyaların, mövzu soraq-kitablarının, izahlı, terminoloji, frazeoloji lüğətlərin, təqvimlərin və s. inkişafını və nəşr edilib yayılmasını tələb edirdi.

Soraq-məlumat nəşrləri müxtəlif quruluşlu, çox sayda məlumat kitablarını əhatə edir. Onların hamısı ümumi bir məqsədə – oxucuların işgüzar biliklərə olan, yaranan və daim artan tələbatlarını, sorğularını ödəməyə xidmət edir. Mövzular, terminlər və s. bilgilərin sistemli şəkildə düzümü və təqdimi istənilən informasiyanın qısa müddətdə əldə olunmasına imkan verir. Digər tərəfdən soraq-məlumat kitablarının müxtəlifliyi və çoxluğu nəşrlər sistemini yaradır. Bu sistemdə daim inkişaf edən sahəvi məzmunlu soraq-məlumat nəşrləri mühüm yer tutur.

XX əsrin 70-80-ci illərində ölkəmizdə çapdan buraxılan sahə, mövzu xarakterli soraq-məlumat nəşrləri fikrimizin təsdiqi üçün əsasdır. Belə ki, hər il 14-15 adda sahəvi məzmunlu və mövzulu soraq-məlumat nəşrləri buraxılırdı.

Buraxılan nəşrlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, 1960-70-ci illərə nisbətən 1970-80-ci illərdə nəşr olunan sahəvi xarakterli soraq kitabları məzmun, həcm, quruluş baxımından çox yaxşı hazırlanmış, gözəl texniki tərtibatla nəşr edilmişdir. Apardığımız təhlil göstərdi ki, nəşrlərin, xüsusi ilə texniki məzmunlu soraq kitablarının əksəriyyəti sahənin alim-mütəxəssisləri tərəfindən nəşrə hazırlanmış, onlar çoxlu cizgilər, diaqramlar, riyazi düsturlar, illüstrasiyalarla təchiz edilmişdir. Məsələn, S.B.Hüseynov və Ə.Ə.Məmmədov tərəfindən hazırlanmış «Çilingərin soraq kitabçası» 1963-cü ildə Azərbaycanı çap edilmişdir. 143 səhifə həcmində olan soraq-məlumat nəşri ən maraqlı və əhəmiyyətli bir mövzuya həsr edilmişdir. Digər tərəfdən bu soraq-məlumat nəşri istehsalat xarakterli nəşrdir. Yəni istehsalatda çalışan çilingərlərin soraq-məlumat tələbatlarını ödəmək məqsədilə nəşr edilmişdir. Deməli, «Çilingərin soraq kitabçası» soraq-məlumat nəşrlərinin qrupuna, yəni istehsalat tipinə aiddir. Bu ən vacib və əhəmiyyətli kitab tipi hesab edilir.

Məlumdur ki, çilingərlik ümumi metal emalında ən geniş yayılan sahələrdən biridir. Çilingərlik əməliyyatlarına zavodda, fabrikdə, təmir və yığma sexlərində və digər mexaniki emalatxanalarda hər vaxt rast gəlmək olur. Müəlliflərin qeyd etdikləri kimi, «ölkəmizdə çilingərlər əsasən texniki peşə məktəblərində hazırlanırlar. Peşə məktəblərini qurtarıb istehsalata gələn gənc çilingərlər soraq materialına çox ehtiyac hiss edirlər.

Oxuculara təqdim edilən bu kitabça məhz gənc çilingərlərə kömək məqsədilə yazılmışdır» [138, 2].

Oxucuların zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə yazılmış və 1963-cü ildə Azərbaycanı tərəfindən çap edilmiş bu soraq kitabçasının çox maraqlı quruluşu vardır. Belə ki, kitabın aşağıdakı bölmələri materialların əlverişli şəkildə sistemləşdirilməsinə imkan vermişdir: «Riyaziyyatdan bəzi məlumat» adlanan bölmədə: «Sahələr hesabmaq üçün düsturlar»; «Səth və həcmi hesabmaq üçün düsturlar»; «Metrik ölçü sistemi»; «Bəzi ingilis ölçülərinin metrik ölçü sistemi ilə ifadə olunması» adlı yarım bölmələr, «Materiallar və onların xassələri» bölməsində – «Materialların bərkliyinə təyin edilməsi»; «Poladlar» (a) konstruksiya poladları, (b) alət poladları; «Metal-keramik bərk xəlitələr»; «Mineral-keramik xəlitələr»; «Çuqunlar və tuncalar»; «Babıtlar və lehimlər» - yarım bölmələr; «Müsaidə və oturmalar» bölməsində: «Ümumi məlumat»; «Üzlərin təmizliyi» yarım bölmələri; «Ölçü alətləri» bölməsində – «Uzunluq ölçü alətlərinin əsas növləri» (a) universal alətlər; b) vallar üçün kalıbrlar; c) dəşiklər üçün kalıbrlar yarım bölməsi; «Bucaqları və konusluğu ölçmək üçün alətlər» bölməsində – (a) universal alətlər; b) kalıbrlar; «Yivləri ölçmək üçün alətlər» bölməsində – (a) universal alətlər; yiv kalıbrları; «Nişanlama» bölməsində – «Nişanlama alətləri və tərtibatları»; (a) nişanlama alətləri; b) nişanlamada köməkçi tərtibatlar; «Nişanlamada hazırlıq əməliyyatları»; «Çevrənin bərabər hissələrə bölünməsi» yarım bölmələri; «Çapma, pərçimləmə və qadaqlama»; «Yeyələmə»; «Dəşmə»; «Dəşmə, rayberləmə, zengərləmə»; «Yiv açma»; «Ümumi məlumat» bölmələrinin hər biri bir neçə yarım bölmədə materialları əks edir [138, 143].

Göründüyü kimi, kitabın bölmələri və bölmələrin hər bir yarım bölməsi çilingərlərin mühüm sorğularına hərtərəfli və tam şəkildə cavab verməyə istiqamətlənmişdir. Bu cür məzmunu, gözəl quruluşa malik olan soraq-məlumat nəşri, əlbəttə, sahənin oxucuları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və geniş istifadə edilmişdir.

A.H.Bədəlovun müəllifliyi ilə 1963-cü ildə Azərneşr tərəfindən çap olunmuş «Suvaqçının soraq kitabçası» da diqqəti cəlb edən nəşrlərdən biridir. «Suvaqçının soraq kitabçası» adlı məlumat nəşrinin aşağıdakı fəsiləri vardır:

I fəsil – «Suvaq haqqında ümumi məlumat. Ölçü vahidləri, Həndəsi fiqurların qurulması»; II fəsil – «Suvaq işləri üçün materiallar»; III fəsil – «Suvaq məhlulları»; IV fəsil – «Suvaq işlərində tətbiq olunan ayaqaltı və taxtabəndlər»; V fəsil – «Adi suvaq işlərinin görülməsi»; VI fəsil – «Suvaq işlərində tətbiq olunan maşınlar və avadanlıq»; VII fəsil – «Dekorativ suvaq işlərinin görülməsi»; VIII fəsil – «Arxitektura hissələrinin suvanması»; IX fəsil – «Səthlərə örtmə vərəqlərindən üz çəkilməsi»; X fəsil – «Suvaq işlərində təhlükəsizlik texnikası»; XI fəsil – «Tikinti işlərini normalaşdırma və əmək haqqı». Bu fəsillərin hər biri bir neçə yarımbölmədən ibarətdir. Məsələn, birinci fəslin aşağıdakı yarımbaşlıqları vardır: «Suvaq və onun növləri»; «Ölçü vahidləri»; «Suvaq işlərində tətbiq olunan əsas materialların çəkisi»; «Miqyas və həndəsi fiqurların qurulması». Və yaxud VI fəslin aşağıdakı yarımsərlövhələri – «Məhlul nasosları»; «Məhlul kəmərləri»; «Tozlandırıcı forsunkalar» – vardır.

Fəsillərin (yəni XI fəslin) hər birində verilmiş çox sayda sərlövhələr, hər sərlövhədə verilən zəngin materiallar (düsturlar, cizgilər və s.) suvaqçı peşəsinə aid sorğuları tam əhatə edir, başqa sözlə, suvaqçı bu soraq-məlumat nəşrində öz peşəsinə aid bütün sorğularına düzgün, dəqiq və yığcam cavab əldə edə bilər [72, 149].

Müəllifi Məmməd Rəhimov olan «Elektrikin sorğu kitabı» (1983) daha maraqlı quruluşa və məzmunu malikdir. Bu kitabın nəşriyyat annotasiyasında yazılmışdır: «Sorgu kitabında geniş oxucu kütləsi üçün sadə və anlaşıqlı bir tərzdə sual-cavab şəklində elektromexanika izah edilir, kabel və hava elektrik xətlərinə, güc transformatorlarına, elektirk mühərriklərinə, kondensator qurğularına, elektrik paylaşıdırıcı quruluşlara, elektrik ölçü cihazlarına təhlükəsiz texniki qulluq edilməsi qaydaları göstərilir» [231, 2].

Bu soraq-məlumat kitabı ilə 1960-cı illərdə çap edilmiş sorğu nəşrlərini müqayisə edərkən aydın olur ki, 1980-ci illərdəki sahə sorğu kitabları çox gözəl quruluşa, məzmunu və texniki tərtibata malikdir. Elə M.Rəhimovun müəllifliyi ilə 1983-cü ildə çap edilmiş kitab fikrimizi təsdiq edir. Bu kitabda bütün mətnin müxtəlif bölmə və yarımbölmələrdən, sərlövhələrdən ibarət olmasına baxmayaraq,

nəşrin bütün mətni sual-cavab şəklindədir. Yəni sual verilir, sonra onun cavabı şərh edilir.

Məsələn, Sual 1. Təbiətdə hansı enerji növləri vardır? Cavab. Təbiətdə istilik, şüa, mexaniki, kimyəvi, elektrik, atom və s. enerji növləri vardır. Sual 2. Ən çox yayılmış enerji növü hansıdır? Cavab. Ən çox yayılmış enerji elektrik enerjisidir [231, 5].

Sual 4. Elektrotexnika elmi nədən bəhs edir? Cavab. Başqa enerji növlərinin elektrik enerjisinə çevrilməsindən, elektrik enerjisinin məsafəyə nəql edilməsindən və onun işlədilməsindən bəhs edən elmə elektrotexnika deyilir.

Sual 7. Təbiətdə cisimlər hansı quruluşa malikdir? Cavab. Təbiətdəki bütün cisimlər ən xırda hissəciklərdən – molekulardan ibarətdir. Bunlar da maddələrin kimyəvi xüsusiyyətlərini özündə saxlayır.

Sual 8. Molekullar nədən əmələ gəlmişdir? Cavab. Molekullar atomlardan əmələ gəlmişdir.

Sual 9. Atomlar nədən təşkil olunmuşdur? Cavab. Atomlar elektron, proton və neytronlardan təşkil olunmuşdur.

Əlbəttə, bu sual-cavabların sayını artırmaq da olar. Amma bir problem aydındır ki, bu soraq-məlumat kitabının çox nadir quruluşu vardır və sahənin mütəxəssisləri, geniş oxucu kütləsi üçün çox zəngin, dəqiq və yığcam məlumatı əks edir. Giriş, 16 bölmə və çoxsaylı sərlövhələrdən ibarət olan bu məlumat nəşri 10000 nüsxə ilə buraxılmışdır.

XX əsrin 80-ci illərində buraxılan sahəvi soraq-məlumat nəşrlərinin (hər birinin) tirajı da artmışdır. Əgər 1960-cı illərdə sahə soraq-məlumat kitabları 3-4 min nüsxə ilə buraxılırdısa, onlar 80-ci illərdə 8-10 min nüsxə ilə çap edilirdi.

«Azərbaycanın çayları, gölləri və su anbarları» (1973), «Kənd əməkçisinin təqvimi» (1978), «Orta pillə rəhbərləri üçün soraq kitabı: əkinçilik, bitkiçilik» (1983), B.Məmmədov «İnşaatçının cib dəftəri» (1983), Q.Cavadov. «Azərbaycanda əkinçilik təqvimi və xalq meteorologiyası» (1984), «Heyvandarlıq məhsullarının keyfiyyətinə dair soraq kitabı» (1984), F.Movçan. «Gənc rəngsazın məlumat kitabı» (1983), M.İbadov. «Bənnanın soraq kitabı» (1983), Laslo M., Petero P.E. «Ananın məlumat kitabı» (1984), «Baytarlıq parazitologiyası» (1986), A.K.Maçenqo, N.A.Tilkunov. «Elektrik təhlükəsizliyinə dair məlumat kitabı» (1986), «Bilirsinizmi?» (Toplayanı və işləyəni Ə.Ə.Əsgərov) (1986) və s. soraq-

məlumat kitabları bir daha təsdiq edir ki, 1970-1980-ci illərdə müxtəlif sahələr üzrə müxtəlif mövzulu və məzmunlu soraq nəşrləri nəzərə cəpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə soraq-məlumat kitabları Azərbaycan və rus dillərində çap edilmişdir. Soraq-məlumat nəşrləri müxtəlif sahələr, müxtəlif növlər və tiplərdə buraxılmışdır. Ən çox istehsalat və tədris tipli sahəvi soraq kitabları buraxılmışdır. XX əsrin 80-ci illərində ölkəmizdə buraxılan sahəvi xarakterli soraq kitablarının bəziləri 30000-40000, nadir hallarda 50000 nüsxə ilə nəşr edilmişdir.

1980-ci illərin axırlarından sahəvi xarakterli iri həcmli ensiklopedik lüğətlərin, soraq-məlumat nəşrlərinin buraxılmasına diqqət yetirilməyə başlanmışdır. A.Xələfov, R.Kazımov və E.Bədəlov tərəfindən tərtib edilmiş «Kitabxana işçisinin məlumat kitabı» bu dövrün maraqlı və əhəmiyyətli sahəvi məzmunlu nəşrlərindən biridir. Bu məlumat kitabı 1986-cı ildə Azərnəşr tərəfindən 287 səhifə həcmində çapdan buraxılıb. «Kitabxana işçisinin məlumat kitabı»nda səkkiz bölmə vardır: I V.İ.Lenin və kitabxana işi; II «Kitabxana işinin inkişafında Sov. İKP-nin rəhbər rolu»; III SSRİ-də vahid kitabxana sistemi; IV Oxucularla iş; V Biblioqrafiya. Kitabxanalarda biblioqrafiya işi; VI Kitabxana işinin təşkili və idarəedilməsi. Sahənin bütün mövzuları üzrə çox yığcam məlumat verilir. Məlumat kitabı kitabxana işçiləri, ali və orta ixtisaslı kitabxançı kadrları hazırlayan tədris müəssisələrinin tələbə və müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu əhəmiyyətli məlumat kitabı 10 000 nüsxə tirajla nəşr olunmuşdur [143, 3-282].

Mövzu soraq-məlumat nəşrlərindən söhbət gedərkən «Azərbaycan sovet yazıçıları: ədəbi sorğu kitabı»nın əhəmiyyətini xüsusi qeyd etməliyik [57, 704]. Bu maraqlı nəşrin tərtibçisi tanınmış ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Əhmədovdur. Ədəbi sorğu kitabına akademik Məmməd Cəfər Cəfərov rəy vermiş, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov müqəddimə yazmışdır. 44 çap vərəqi həcmində 1987-ci ildə (704 səh.) nəşr olunmuş ədəbi sorğu kitabı bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Hər şeydən əvvəl xatırladaq ki, ensiklopedik səpkidə tərtib edilmiş bu qiymətli biblioqrafik mənbədə Azərbaycan sovet yazıçılarının yaradıcılıq birliyi olan Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (indi Azərbaycan Yazıçılar Birliyi) (1934) ilk üzvlərindən tutmuş bütün yazıçılarımız haqqında 564 məqalə və bədii əsərin siyahısı toplanmışdır. Məqalələrin hamısı universal

səciyyə daşıyır. Belə ki, hər bir yazıçının şəkli, tərcümeyi-halı, ictimai-ədəbi fəaliyyəti haqqında müxtəsər və yığcam məlumat, əsərlərinin və tərcümələrinin biblioqrafiyası verilmişdir. Bütün bu məlumatlar kitabsevərlərdən tutmuş, tədqiqatçılara qədər hamıya lazımdır. Hər bir məqalə və məlumat elə hazırlanmışdır ki, burada ədiblər haqqında oxucuda tam təsəvvür yarada bilər [18, 23].

Ədəbi sorğu kitabının axırında həmçinin hazırda yazıb-yaradan yazıçıların ədəbi təxəllüsləri və ünvanları da verilmişdir ki, bu da bütünlükdə kitabın əhəmiyyətini xeyli artırır. Filologiya elmləri doktoru Vaqif Arzumanov «Lazımlı kitab» adlı resenziyasında çox haqlı olaraq qeyd edir ki: «...hazırkı ədəbi sorğu kitabı gələcəkdə yenidən nəşr ediləcəkdir. Əvvəla, ona görə ki, indiki nəşrin tirajı yeddi mindir. Bu, zənnimizcə azdır... Digər tərəfdən kitabın az müddət ərzində satılıb qurtarması və oxucuların dönə-dönə bu kitabla əlaqədar kitab mağazalarına müraciət etməsi, onun geniş oxucu kütləsi tərəfindən rəğbətlə qarşılandığını göstərir. Və yəqin ki, yaxın vaxtlarda belə bir mənəvi tələbat ödəniləcək» [18, 24].

Belə də oldu. 1995-ci ildə «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi və «Önər» nəşriyyatı professor Teymur Əhmədovun «Azərbaycan yazıçıları: ensiklopedik məlumat kitabı»nı nəşr etdi. Bu yuxarıda təhlilini verdiyimiz ədəbi sorğu kitabının yeni materiallarla təkmilləşdirilmiş və zənginləşdirilmiş yeni nəşridir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi üzvlərinin həyatı və yaradıcılığı haqqında ensiklopedik məlumatı əks edən bu yeni nəşrdə son illər Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə qəbul edilən, xaricdə yaşayıb-yaradan soydaşlarımızın ədəbi fəaliyyəti və əsərləri haqqında da məlumat öz əksini tapıb. 637 səhifə həcmində olan bu məlumat kitabında 887 yazıçının həyatı və əsərləri haqqında zəngin məlumat verilir. Bu nəşrin ən əhəmiyyətli cəhətlərindən biri ölkəmizdə yaşayıb-yaradan ədiblərlə bərabər, xarici ölkələrdə – Rusiyada, İranda, Türkiyədə, İraqda və Avropa ölkələrində yaşayıb-yaradan ədib soydaşlarımızın tərcümeyi-halları və əsərləri haqqında məlumatın əks olunmasıdır, digəri isə şəxsiyyətə pərəstiş illərində mənəvi repressiyaya məruz qalmış, vətəndən uzaqlarda mühacirət həyatı yaşamış, milli ədəbi-ictimai fikrin inkişafında müəyyən xidmətləri olan görkəmli ədiblərin həyatı və fəaliyyətlərinə dair məlumatları əks etməsidir.

Mütəxəssislər bu cür qiymətli soraq-məlumat kitablarının ingilis və rus dillərinə tərcümə edilməsini və nəşrini də tövsiyə edirlər [18, 24].

Əlbəttə, ölkəmizdə çap edilmiş müxtəlif növlü və tipli, mövzulu mövzu soraq-məlumat nəşrlərinin hamısının təhlilini, quruluşunu, əhəmiyyətini, tərtibi xüsusiyyətlərini və s. aparmaq imkan xaricindədir. Yuxarıda qısa təhlilini verdikimiz soraq-məlumat nəşrləri, o cümlədən «Azərbaycan yazıçıları: ensiklopedik məlumat kitabı» bir daha göstərir ki, ölkəmizdə soraq-məlumat nəşrləri, o cümlədən mövzu-məlumat kitabları həcm, tərtibat və s. cəhətdən zənginləşmiş, inkişaf etmiş, oxucuların rəğbətini qazanaraq geniş yayılmış və istifadə edilmişdir.

2.3. Sahə, mövzu ensiklopediyalarının və ensiklopedik lüğətlərin nəşri və inkişafı məsələləri. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının on cildlik nəşri (1976-1987-ci illər) başa çatdıqdan sonra sahə, mövzu ensiklopediyalarının hazırlanması və nəşri işinə başlanmışdır. Belə ki, 1987-1988-ci illərdən bircildlik «Azərbaycan Respublikası», «Kütləvi tibb ensiklopediyası», «Ədəbiyyat və incəsənət ensiklopediyası», «Politexnik lüğəti», «İnformatika və hesablama texnikası», «Gənc fizikin ensiklopediyası» və başqa kitablar üzərində işə başlanmış və xeyli iş görülmüşdür. Sonrakı illərdə maliyyə çətinlikləri bu vacib və çox əhəmiyyətli soraq-məlumat kitablarının hazırlanmasına və nəşrinə ciddi mənfi təsir göstərmiş və bəzi nəşrlər üzərində iş demək olar ki, tamamilə dayandırılmışdı [260, 208].

XX əsrin 80-90-cı illərində elm, texnika və sənaye sahələrində integrasiya və diferensiasiya prosesinin daha da geniş vüsət alması, informasiya tələbatçıların sorğularının ödənilməsində xüsusi yer tutan sahə, mövzu ensiklopediyalarının, ensiklopedik lüğətlərin nəşrini daha da ciddi məsələ kimi zəruri etmişdir. Lakin oxucuların bu vacib ehtiyaclarını ödəmək çətinliyi də danılmazdır. Oxucu sorğularının öyrənilməsinin nəticələri göstərir ki, «müxtəlif növlərdə və tiplərdə ədəbiyyatın nəşrinə daha çox tələbat olduğu sorğudan aydın olmuşdur. Belə ki, oxucuların 47,84 faizi elmi-texniki jurnalları, 43,00 faizi soraq-məlumat ədəbiyyatını, 31,92 faizi elmi ədəbiyyatı, 29,30 faizi ümumtexniki ədəbiyyatı, 26,00 faizi istehsalat-texniki ədəbiyyatı, 24,61 faizi tədris-metodik ədəbiyyatı... mütaliə edirlər» [14, 158-159].

Soraq-məlumat nəşrlərinin nəşrə hazırlanması və buraxılmasının təkmilləşdirilməsi, onların səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi 1980-ci illərdə daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. Respublikamızda dövlət elmi-texniki məlumat sisteminin qarşısında qoyulan vəzifələr xalq təsərrüfatının idarəedilməsinin mühüm

vasitələrinin, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin nəşrə hazırlanmasını və buraxılmasını vacib problem kimi irəli sürürdü. Belə ki, bu dövrdə soraq-məlumat nəşrləri xalq təsərrüfatının idarəedilməsinin və cəmiyyətin fəaliyyətinin təşkilinin mühüm vasitəsinə çevrilirdi. Təsədüfi deyildir ki, «idarəetmə və informasiya» tədqiq etdiyimiz dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb etmiş və kibernetikada, semiotika, informatika və digər sahələrdə fəal öyrənilməyə başlanmışdı [279, 3].

Deməli, 1980-ci illərdə elmi-texniki informasiyanın, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin rolu və əhəmiyyəti daha da artmışdı. Bunu eyni zamanda ölkənin xalq təsərrüfatının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi də tələb edirdi. Belə bir şəraitdə respublikamızda kitabçılıq işinin inkişaf etdirilməsinə dövlətin qayğısı da artırdı. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin və respublika hökumətinin qəbul etdiyi bir sıra qərar və göstərişlərdə kitab nəşrinin, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirilirdi. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin «Respublikada tərcümə işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» qəbul etdiyi qərarla deyilirdi: «Azərbaycan SSR Dövlətneşrkomu, Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, Maarif Nazirliyi, Elmlər Akademiyası, Azərinform iqtisadiyyatın, elm və mədəniyyətin konkret sahələri üzrə ikidilli və çoxdilli lüğətlər, vəsaitlər və məlumat kitabları, siyasi və texniki lüğətlər, ədəbiyyat və frazeologiya lüğətləri, tematik lüğətlər, terminologiya lüğətləri, minimum lüğətlər, xarici söz lüğətləri, şifahi danışq kitabçaları, dili müstəqil öyrənmək üçün dərs kitabları və digər məlumat ədəbiyyatı nəşrinə dair XI-XII beşilliklər üçün perspektiv plan işləyib hazırlamalıdır» [232].

Nəşr (kitab), o cümlədən soraq-məlumat nəşrləri sosial və elmi kommunikasiya üsullarından biri olduğuna görə problemin elmi və informasiya dəyəri daha da artır. Bu da öz növbəsində soraq-məlumat nəşrlərinin nəşriyyat fəaliyyətinin ayrılmaz və spesifik hissəsi olduğunu göstərir. Deməli, cəmiyyətdə informasiyanın yayılması prosesinin idarəedilməsi və istifadə edilməsi soraq-məlumat nəşrlərinin spesifikasiyası ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, bu soraq-informasiya nəşrlərinin özünəməxsus cəhəti hesab edilir. Bu spesifikasiya cəhət isə bu sistemə daxil olan bütün məlumat nəşrlərinin inkişafını və istifadə olunmasını zəruri edir.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Mətbuat Komitəsi hələ 1991-ci ilin mayında «Elmi-texniki soruq ədəbiyyatı nəşrini yaxşılaşdırmaq haqqında» qərar qəbul etmişdi. Qərarın önəmi aydındır və bu məsələyə diqqət yetirilməsi sevindirici haldır. Nəşri çox çətin başa gələn bu ədəbiyyat növünün tirajının yüksək olması tələbi də çox yaxşıdır. Əks halda, bu kitab özünün xərcini ödəyə bilmir. Ancaq çox təəssüf ki, nə elmi araşdırma müəssisələrimiz, nə Xalq təhsili Nazirliyi, nə başqa nazirlər bu barədə düşünmürlər. Həç kəs kitab nəşri üçün pul, vəsait xərcləmək istəmir [260, 226].

Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi sahəsinin mütəxəssislərinin fikri belədir ki, soruq ədəbiyyatı bədii kitab nəşri demək deyildir. İş prosesində ciddi düzəlişlər aparmaq gərəkdir. Çox təəssüf ki, bəzən bunu düzgün dərk etmirlər. Kitab nəşrində ən perspektivli sahə məhz lüğət və soruq kitabları olacaqdır. Sosioloji araşdırmalar göstərir ki, bu cür kitablara tələbat getdikcə artır [260, 226].

Azərbaycanın sivil dünya qarşısında milli və mədəni özünü təsdiqi çoxcildli milli ensiklopedik nəşrləri, o cümlədən sahə ensiklopediyalarının və ensiklopedik lüğətlərin çapını daha geniş şəkildə həyata keçirməyi tələb edirdi.

Lakin 1990-cı illərin əvvəllərində kitab nəşrində, o cümlədən soruq-məlumat nəşrlərinin buraxılmasında bir sıra obyektiv və subyektiv çətinliklər mövcud olmuşdu. Respublika poliqrafiya sənayesinin olduqca geriliyi, ensiklopedik nəşrlərin çapı ilə əsasən məşğul olan Azərbaycan Ensiklopediyası Baş redaksiyasının 1989-cu ildən tam təsərrüfat hesablı müəssisəyə çevrilməsi, milli, elmi əhəmiyyətli bir müəssisənin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməməsi, ümumiyyətlə, siyasi, iqtisadi, ideoloji və mədəni geriləmələr, böhranlı vəziyyət və s. kitab nəşrinə və inkişafına çox ciddi təsir göstərdi. Kitab nəşrində baş verən böhranlı vəziyyət kitabın sahə quruluşuna, tipologiyasına da mənfi təsir göstərdi.

Ensiklopedik nəşrlərin, o cümlədən sahə ensiklopediyalarının, ensiklopedik lüğətlərin inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdən biri də kitabın yayılması sahəsindəki geriləmədir. Kitab ticarətindəki nöqsanlar: kitab ticarəti müəssisələrinin profil üzrə özəlləşdirilməsi; əhəlinin iqtisadi, sosial vəziyyətinin ağır olması; ixtisaslı kitabşünas kadrların çatışmaması və yaxud profil üzrə işləməməsi və s. kitabın nəşrinə və yayılmasına mənfi təsir göstərirdi. Mütəxəssislər də Azərbaycanda kitab ticarətində ciddi problemlər olduğunu göstərirlər: «Uşaq Ensiklopediyası 5000 nüsxə çap olunub,

150 nüsxə ancaq satılıb. «Dünya dövlətləri», «Dünya xalqları» kimi ensiklopedik nəşrləri qəzet redaksiyaları maraq göstərər almırlar, elə ona görədir ki, mətbuatda dünya ölkələri və xalqları barədə çoxlu yanlış məlumatlar gedir, bütövlükdə KİV-də «savad problemi» bütün çılpalığı ilə üzədir» [254, 158].

Ensiklopediyaçı kadrlarla bağlı durum da acınacaqlı vəziyyətdədir. «Son dərəcə spesifik bir iş olan ensiklopedik nəşrlər əməkdaşlardan hərtərəfli elmi hazırlıq, nəşirlik baxımından yüksək peşəkarlıq tələb edir. Həm müəlliflər, həm müəlliflərlə bir yerdə işləyən və məsuliyyət daşıyan redaktorlar üçün bu belədir. Bəlli olduğu kimi, ASE oncildliyinin hazırlandığı dövrdə redaksiya ətrafında böyük bir elmi potensial toplanmışdı. Bəs indi necə, nəşriyyat işi sahəsində 90-cı illərin əvvəlindən başlayan böhran hər sahədə olduğu kimi bu sahədə də kadr potensialına ağır zərbələr vurmuşdur...» [254, 158].

Deməli, nəşriyyat, poliqrafiya işçilərinin durumunun çətinləşməsi bütövlükdə kitabçılıq işini ləngidirdi. Mətbəə və nəşriyyatlarda işçi axını güclənir, kadr çatışmazlığı ciddi problemə çevrilirdi.

Kitab nəşri, o cümlədən soruq-məlumat kitablarının çapı, yayılması sahəsində olan bu problemlər, çətinliklər tədricən azalmağa başladı. Bu, hər şeydən əvvəl, tədricən ölkədə siyasi, iqtisadi və sosial sahədə müəyyən dönüşün yaranması ilə əlaqədar olmuşdur.

Azərbaycan xalqı öz müqəddəratını əlinə aldıqdan sonra bütün sahələr üzrə ensiklopediyalara, ensiklopedik sözlüklərə, kütləvi, adi soruq kitablarına, tədris, elmi, istehsalat tipli məlumat nəşrlərinə, ikidilli, yaxud izahlı sözlüklərə və lüğətlərə və başqa kitablara tələbat daha da artırdı. Lakin mövcud nəşriyyatlar sadəcə olaraq bu ehtiyacı ödəmək üçün hazır deyildilər.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq ölkəmizin bir sıra iri nəşriyyatları: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Azərnəşr, «Azərbaycan», «Maarif» və başqa nəşriyyatlar oxucuların soruq-məlumat nəşrləri ilə təmin edilməsinə səy göstərmişlər.

1990-cı illərdə respublikamızda çap edilmiş bir sıra iri həcmli sahə ensiklopediyaları, ensiklopedik lüğətləri sahə oxucularının tələbat və sorğularını müəyyən qədər ödəmək məqsədilə buraxılmışdır.

1991-ci ildə Azərbaycan Ensiklopediyası Baş redaksiyası tərəfindən «Hüquq ensiklopedik lüğəti» nəşr olunmuşdur. 544 səhifədən ibarət olan «Hüquq ensiklopedik lüğəti»ndə 1000-dən çox məqalə verilmişdir. Bu ensiklopedik lüğət hüququn kompleks prob-

lemlərini yığcam və dəqiq əhatə edən ilk qiymətli ensiklopedik nəşrdir. Bu əsər dünyada və ölkədə bir sıra qanunların və hüquqi sənədlərin yeniləşdirilməsi ilə bağlı, demək olar, tamamilə yenidən işləndiyinə görə nəşri bir qədər ləngimişdi.

«Hüquq ensiklopedik lüğəti»nin nəşrinin meydana gəlməsi dövrün tələbi idi. Belə ki, son vaxtlar respublikamızda dərin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi dəyişikliklər baş verir. Milli şüurun formalaşması, insanların siyasi cəhətdən fəallaşması, ictimai-siyasi hərəkətin genişlənməsi və bir çox digər amillər cəmiyyətin tərəqqisində yeni vəzifələr irəli sürür. Zaman ictimai həyatın bütün sahələrinin yeniləşdirilməsi, ümumbəşəri sərvətlərin bərpa edilməsi, siyasi və hüquqi təsisatların fəaliyyətinin köhnəlmiş prinsiplərdən imtina edilməsi, həmin təsisatların yenidən qurulması zərurətini qarşıya qoyur. Ümumi mədəniyyətin mühüm tərkib hissələrindən biri olan hüquqi cəmiyyət də ictimai proseslərdən kənarda qalmır, baş verən dəyişiklikləri sadəcə əks etdirmir, fəal mövqe tutur və özü də bu prosesdə təkmilləşir, zənginləşir, inkişaf edir, xalqın ümumi tərəqqisində başlıca amillərdən birinə çevrilir. Digər tərəfdən hüquqi dövlətin yaradılması obyektiv zərurətdən irəli gəlmişdir.

Eyni zamanda cəmiyyətin gələcəyi olan gənclərin maarifləndirilməsi, kadrların tərbiyə edilməsi, biliklərin təkmilləşdirilməsi, mütəxəssislərin formalaşdırılması kimi vacib problemlər «Hüquq ensiklopedik lüğəti»nin yaranmasına və nəşr edilməsinə əsas olmuşdur.

Bu cür əsaslı nəşrin hazırlanmasını həyata keçirən redaksiya işçi qrupunun gərgin əməyi təqdirəlayiqdir. F.S.Süleymanova qrupun rəhbəri, A.B.Bəhramlı, H.M.Dayıyev, M.R.Kərimov üzvləri olmuşlar. «Hüquq ensiklopedik lüğəti»nin baş redaktorları: A.M.Daşaşzadə və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü M.F.Məlikova lüğətin əsaslı elmi nəşrə çevrilməsinə xüsusi səy göstərmişlər.

Oxuculara təqdim edilən lüğətdə bütün məsələlər dövlət həyatının və ictimai həyatın bütün sahələrində respublikanın qanunvericiliyinin təhlili əsasında verilmişdir. Lüğətdə terminoloji xarakterli, yəni müxtəlif hüquqi anlayışları şərh edən məqalələr də vardır [135, 6].

Ensiklopedik nəşrlərin nəşrə hazırlanması və buraxılması sahəsində zəngin təcrübəsi olan «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyinin 1997-ci ildə çap etdiyi «Şəfa ensiklo-

pediyası» bu fikrimizi bir daha təsdiq edir. Bu sahə ensiklopediyasının müəllifi Şaiq Qədimov, baş redaktoru İsmayıl Vəliyevdir. Nəşrin elmi redaktoru tibb elmləri doktoru, prof., Əməkdar elm xadimi D.Y.Hüseynovdur.

Əlverişli quruluşa və gözəl bədii və texniki tərtibata malik olan bu nəşrin nəşriyyat annotasiyası kitabın məzmununu və əhəmiyyətini müəyyən qədər açıqlayır: «...tibb elmləri namizədi Şaiq Qədimovun hazırladığı bu kitab xəstəliklərin müalicəsinin ən geniş aspektlərini özündə birləşdirir, bitki ilə müalicənin kimyəvi dərmanlarla müalicədən üstünlüklərini çox sadə, anlaşıqlı dildə açıb göstərir. Bu məqsədlə təbabətin ən qədim dövrlərindən məlum olan təcrübələri ümumiləşdirir, Azərbaycan florasının nümunələrindən rəngli illüstrasiyalar verilir. Kitabı diqqətlə oxuyan hər kəs özünün həkiminə çevrilir, bitkilər aləminə – çiçəklərə, otlara, meyvələrə, tərəvəzə yeni gözlə baxır, onları özünə xeyirxah dost sayır» [169, 4].

Ş.R.Qədimovun «Şəfa ensiklopediyası»na yazdığı «Ön söz» nəşrin elmi dəyərini və məqsədini aydınlaşdırır: «...Son illər xəstəliklərin kəskin və xroniki formaları öz yerlərini dəyişmişlər. Belə ki, əgər yüzilliyin əvvəllərində (XX yüzilliyin əvvəlləri nəzərdə tutulur – S.Q.) yoluxucu xəstəliklərin (və ümumiyyətlə, xəstəliklərin) əksəriyyəti kəskin şəkildə keçirdisə, son 30-50 ildə xəstəliklər daha çox xroniki şəkildə müşahidə olunurlar. Belə yerdəyişmənin əsas səbəbini son illər kimyəvi dərman preparatlarının həddən çox və həttə lüzumsuz tətbiq olunması, orqanizmin və xəstəlik törədicilərinin bu dərman maddələrinə adət etmələri, onlara qarşı davamlılıq qazanmaları ilə izah etmək olar.

Son illər tibb elmi öz nəzərlərini yenə də nəbatat aləminə və özlərinin təcrübələrində əsasən nəbatatdan istifadə edən xalq təbabətinə çevirməli olmuşdur» [169, 5].

Azərbaycan florasına dair kitabın son hissəsində verilən 135 rəngli illüstrasiya nəşrin əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Burada, yeni nəşrdə kitabın aparatı üçün zəruri sayılan elementlərin əksəriyyəti verilmişdir. Nəşrdə müxtəlif xəstəliklər üzrə 3100 resept və 170 məsləhət öz əksini tapmışdır [169, 10-305].

Sahə ensiklopediyalarının, o cümlədən «Kütləvi tibb ensiklopediyası»nın hazırlanması işinə «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyində 1986-cı ildə başlansa da, bu mühüm soraq-məlumat nəşri 2000-ci ildə çap edilmişdir. 452 səhifə həcmində nəşr olunmuş «Kütləvi tibb ensiklopediyası» tibb sahəsi

üzrə ikinci nəşrdir. «Kütləvi tibb ensiklopediyası»nda 1000-ə yaxın məqalə və 120-dək illüstrasiya verilmişdir. Bu nəşrin baş redaktoru İ. Vəliyev, redaksiya heyətinin sədri isə akademik Ə. İnsanovdur. Bu mükəmməl sahə ensiklopediyasında xəstəliklər, onların qarşısının alınması, sağlamlığın qorunması, xalq təbabəti və s. haqqında yüksək ixtisaslı tibb sahəsinin mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış dərin məzmunlu elmi məqalələr öz əksini tapmışdır.

«Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti» də son dövrlərdə çap edilmiş sahə soraq-məlumat nəşrlərindən biridir. 1997-ci ildə 520 səhifə həcmində çap olunmuş bu ensiklopedik nəşri müəllif kollektivi çapa hazırlamışdır. Burada fəlsəfi fikir tarixindən, fəlsəfənin əsas kateqoriya və anlayışlarından, həmçinin dialektika problemlərindən, dünya filosoflarının həyatına, onların təlimlərinə aid materiallara da xeyli yer verilmişdir. Məqalələr mütəxəssislər tərəfindən yazıldığına görə öz elmiliyi, yığcamlığı və səlis dili ilə oxucuların rəğbətini qazanmış və geniş yayılmışdır.

Bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, incəsənət sahəsi üzrə də ensiklopedik nəşrlərin hazırlanmasına və nəşrinə təşəbbüslər hələ XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında başlansa da, bu sahə üzrə bir neçə ensiklopedik nəşr əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəllərində çap olundu. Bu nəşrlər sırasında, ilk növbədə müəllifi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, mərhum Əziz Mirəhmədov olan «Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti»nin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etməliyik. Bu ensiklopedik lüğət 1998-ci ildə «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi tərəfindən 240 səhifə həcmində çap edilmişdir.

Zəmanəmizdə bədii ədəbiyyatın mühüm mədəni qida mənbələrindən birinə çevrilməsi, istər orta, istərsə də ali məktəblərdə ədəbiyyat tədrisinin xeyli yer tutması, habelə ədəbiyyat dərsləklərinin yaranmasında və nəşrində yaranmış çətinlik «Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti» ikmi yardımçı və terminologiyaya aid əsərlərin, məlumat kitablarının və ixtisas lüğətlərinin Azərbaycan dilində nisbətən az nəşr edilməsi ölkəmizdə bu ehtiyacı daha da artırır. Bu yeni ensiklopedik lüğət əvvəlki ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu fərqi «Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti»nin müəllifi Əziz Mirəhmədov nəşrin «Bir neçə söz» adlı giriş məqaləsində aşağıdakı şəkildə şərh edir: «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti»nin birinci nəşri (1957) bu sahədə ilk addımlardan idi. Onun hazırlanmasında, elmi ədəbiyyatdan xeyli

istifadə edilməsinə baxmayaraq, görkəmli poetika mütəxəssisi, professor L.İ. Timofeyev və N. Vəngərovun «Краткий словарь литературоведческих терминов» kitabına (1952) birinci dərəcəli məxəz kimi əsaslanmışdıq.

Sözlüyü genişləndirmək barədə mətbuatda irəli sürülmüş arzu və təkliflər nəzərə alınmaqla buraxılan ikinci nəşrdə (1965) daha artıq termin verilmişdi. Dünya ədəbiyyatı üçün ümumi olan terminlərlə yanaşı, məhz Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatına, ümumiyyətlə, Yaxın və Orta şərq ədəbiyyatına aid terminlərin izahı əvvəlkinə nisbətən geniş yer tutmuşdu. Şərqşünaslıq məxəzlərinə və müəllifin müasir Azərbaycan ədəbi həyatındakı canlı müşahidələrinə əsasən verilən belə izahların müəyyən hissəsindən sonralar bir sıra ədəbiyyatşünaslıq lüğətlərində istifadə olunması bu işi davam etdirib genişləndirmək üçün yaxşı sınaq oldu. Oxucuların arzu və tələbləri, mətbuatın tənqid və məsləhətləri lüğətin əsaslı surətdə təkmilləşdirilmiş yeni nəşrini daha sanballı, ensiklopedik lüğət kimi hazırlamağı zəruri etdikdə, onun sözlüyü, ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslığa aid terminlər, xüsusən də Yaxın və Orta şərq poetikası terminləri hesabına genişləndirildi. Lüğətdə sabiq sovet xalqlarının ən çox işlənən ədəbiyyatşünaslıq terminlərindən nümunələr də daxil edildi» [209, 5].

Lüğətin 3-cü (1978) və nəhayət, daha da təkmilləşdirilmiş dördüncü nəşri (1988) çapdan buraxıldı.

Əlavə olunmuş terminlərin çoxu Azadə, Alqış, bəyan, bəlağət, Qarğış, Qissə, Əbcəd, Əlifləmə, Yetim beyt, Sinama, Haxışta, Cığa və başqaları kimi sırf Azərbaycan koloritli terminlər idi. Ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqid sahəsinə aid Aleksandr Şeiri, Antropomorfizm, Bədii uydurma, Dünya ədəbiyyatı, Ədəbi surətlər, Ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti və başqa bu kimi beynəlxalq səciyyəli terminlər də lüğətdə ilk dəfə izah olunmuşdu. Başqa xalqların ədəbiyyatlarına aid terminlərdən Buffo Nada, Dayna, Doyna, Kəşuk, Runa, Saqa, Tersina, Xokku, Xor və s. daha yeni idi.

Bütün bu əlavələr nəticəsində lüğətin dördüncü nəşrində çoxlu yeni terminlərin izahı vardı.

O zamandan keçən illər ərzində dünyanın mənzərəsində, xalqların həyatında və müqəddəratında baş vermiş ciddi, çox vaxt nəinki dramatik, hətta faciəli hadisələr bədii ədəbiyyat və folklor kimi, onlara əsaslanan lüğətin də həm sözlüyünü, həm də bu sözlə-

rin izahını təkmilləşdirib yeni, ensiklopedik redaksiyada vermək zərurəti yaratdı [209, 6].

Yeni «Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti»nin quruluşunun təhlili əsasında müəyyən edildi ki, əvvəlki kimi, bu nəşrdə də yenə yaradıcılıq metodlarından, ədəbi formalardan, janr və növlərdən bir çoxunun izahı tarixi ardıcılıqla verilir, onların müasir dünya ədəbiyyatında, xüsusilə onun qüvvətli qollarından biri olan Azərbaycan söz sənətində nə kimi mövqe tutduğu, məna və mahiyyətə dəyişilib dəyişmədiyi göstərilir [209, 6].

Nəsrin müsbət keyfiyyətlərindən biri də odur ki, nəşri hazırlayan müəllif Azərbaycan Respublikasının həyatındakı ictimai-mədəni yenilikləri, orta və ali məktəb proqramlarında ədəbiyyat tədrisi qarşısında qoyulan tələbləri, habelə dünya xalqlarının ədəbi təcrübəsindəki yeni meyil, cərəyan və təmayülləri, habelə E.Zolya, F.Nitsşe, F.Kafka, L.Andreyev, A.Axmatova, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, H.Cavid, Ə.Cavad, N.Hikmət kimi yazıçılara münasibətdəki yenilikləri də nəzərə almışdır.

Bu dəyərli nəşrdə, eyni zamanda, ədəbiyyatın bir sıra məsələləri ətrafında beynəlxalq miqyasda gedən elmi mübahisələrin, roman janrı, ədəbi ənənə və novatorluq, realizm, romantizm, müsbət qəhrəman, yazılı ədəbiyyat və folklor, milli forma, qarşılıqlı ədəbi əlaqə, ədəbi təsir və s. məsələlərin müzakirəsi də diqqətdən kənarda qalmamışdır.

Görkəmli kitabşünas alim Ə.Mirəhmədov «Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti»ni əvvəlki nəşrlərlə müqayisə edərək bu nəşrdəki yeniliklər və mətn redaktəsi haqqında aydın təsəvvür vermək üçün həmin işi aşağıdakı şəkildə əyaniləşdirməyi vacib saymışdır: «Lüğətdə coğrafi arealı daha geniş, milli ədəbiyyatları daha ətraflı əhatə etmək və səciyyələndirmək üçün əlavə olunan terminlər: Arqo, Barokko, Beytüs-səfa, Bədbinlik, Bədii obraz, Bibliografiya, Boy, Valpurgiya gecəsi, Dadaizm, Deklamasiya, Ədəbiyyat arxivi, «Əlifleyla», Əsatir, Əfsanə, Əxilik, Əhli-qələm, Jurnalistika, Zahid, Zövq, İlahə, Kitab, «Kos-kosa», Giriz, Lüğətnamə, Məktubat, Mətlə, Müqayisəli-tarixi ədəbiyyatşünaslıq, Növha, Renesans, Risalə, Ritmika, Fantastika, Filologiya, Xəzaniyyə, Xəlqilik, Xəttat, Həmasə, Həsətnamə, Hülulilik, Hürufilik, Cild, Şərh.

Bu terminlərsə izahı əsaslı surətdə işlənilib genişləndirilmiş, bir qisminə aid yeni çox əlamətdar misallar gətirilmişdir: Atalar sözü, Aşıq, Bayatı, Divan, Epitet, Əruz vəznə, Komediya, Ləqəb, Mənzərə, Məsnəvi, Müasirlik, Naimə, Rədif, Himn.

Lüğətin bundan əvvəlki nəşrində Vulqar sosiologizm, Prolet-kültuluş və Sosialist realizmi terminlərinə verilmiş izahın bir çox müddəə və faktları son illərin tarixi, ideoloji, elmi hadisələri fonunda köhnəliyindən həmin izahlar üzərində ciddi metodoloji redaktə işi aparılmışdır.

İzahı genişləndirib yeni faktlarla əyaniləşdirilmiş terminlər: Ağı, Antonim, Aforizm, Baxşı, Bəlağət, Qaravəlli, Qissə, Dastan, Deyişmə, İstiarə, Yumor, Gülüş, Lətifə, Maarifçilik, Macəra ədəbiyyatı, Miniatur, Mifologiya, Paleografiya, Pseudonomastika, Rədif, Rəman, Romantizm, Sentimentalizm, Simvolizm, Təzad, Təkrir, Təlim, Haxışta.

Bizim ədəbiyyatşünaslıqda və mədəniyyət tarixində axır vaxtlaradək əbəz yerə az yer verilən, bəzi əsərlərdə (məsələn, «Мифы народов мира» kimi ikicildlik sanballı ensiklopedik kitabda) isə az qala heçə endirilən Azərbaycan mifologiyası və dinşünaslığına aid bir neçə terminin lüğətə ilk dəfə salınması ayrıca qeyd edilməlidir: Dəccal, Əhrimən, Zöhd, İncil, İşraqilik, Yuq, rəvayət» [209, 7].

Bu nəşrdə dünya xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında müstəsna yer tutmuş bir neçə abidənin terminləşmiş adının izahı da ilk dəfə verilir: Don Kixot, «Əlifleyla», «Oğuznamə», «Roland nəğmələri». Görkəmli alimin bu müqayisəli təhlili nəsrin həqiqətən böyük elmi və informasiya dəyərinə malik olduğunu təsdiq etməklə bərabər, ölkəmizdə ensiklopedik sahə nəşrlərinin hazırlanması sahəsində zəngin təcrübənin və metodologiyanın olmasını təsdiq edir.

«Azərbaycanda kim kimdir?» ensiklopedik-məlumat kitabı 1999-cu ildə 544 səhifə həcmində çap edilmişdir. Burada respublikamızın ali dövlət aparatlarında rəhbər vəzifələrdə çalışan adamların, millət vəkillərinin, qəzet, nəşriyyat, birlik və şirkət rəhbərlərinin tərcümeyi-halları öz əksini tapmışdır.

Bu cür məlumat kitablarının nəşri müxtəlif nəşriyyatlar tərəfindən buraxılmağa başlanması və artması belə soraq-məlumat nəşrlərinin elmi-nəzəri məsələlərinin işlənməsini tələb edir. Belə ki, bu cür nəşrlərin tərtibi prinsiplərində ziddiyyətli cəhətlər çoxdur.

2000-ci ildə 598 səhifə həcmində çap olunmuş «Azərbaycan toponimləri» adlı nəşr də ensiklopedik nəşrlər sistemində mühüm yer tutur. Burada tariximiz, etnoqrafiyamız, dilimiz və coğrafiyamızla bağlı toponimlər verilmişdir. Lüğətdə təxminən 7 minə yaxın toponim – şəhər, kənd, dağ, çay, göl və s. haqqında izahlı məlumat

lar toplanmışdır. Mənalı tam açılmayan toponimlər də lüğətdə öz əksini tapıb [254, 171].

Etnoqrafik mövzuda nəşr olunan soraq-məlumat nəşrləri içəri-sində «Dünya xalqları: tarixi-etnoqrafik ensiklopedik məlumat kitabı» (1998) mühüm yer tutur.

Dünya əhalisinin öyrənilməsi, hər bir ölkədə milli münasibətlərin düzgün şərh edilməsi müasir dövr üçün mühüm problemlərdəndir. «Dünya xalqları: tarixi-etnoqrafik ensiklopedik məlumat kitabı» bu baxımdan böyük elmi, siyasi və praktik əhəmiyyətə malikdir. Kitabın nəşrinə sanbalı redaksiya heyəti (redaksiya heyətinin sədri – Ramiz Mehdiyev, üzvləri – Abdullayev Ə.Z.; Arzumanlı V.M.; Vəliyev İ.Ö.; Xəlilov İ.M.) tərəfindən xüsusi diqqət yetirilməsi, kitabı nəşrə hazırlayan redaksiya işçi qrupunun (rəhbəri – R.H.Zeynalova, böyük elmi redaktor – F.İ.Qoçəliyeva, korrektor – S.X.Məmmədova) gərgin zəhməti «Dünya xalqları: tarixi-etnoqrafik ensiklopedik məlumat kitabı»nın məzmun, elmi cəhətdən yüksək səviyyədə olmasına, bədii-texniki tərtibatının dövrün tələblərinə uyğun olmasına səbəb olmuşdur.

Nəşrin «Ön söz»ündə oxuyuruq: «Kitabda müxtəlif ölkələrdə məskunlaşmış etnik qrup, bir sıra tayfa, xalq və millətlər haqqında əlifba sırası ilə ensiklopedik məqalələr verilmişdir. Bu məqalələrdə müxtəlif millət və xalqın dili, irqi mənsubiyyətləri, dini etiqadları, adət və ənənələri, məişət xüsusiyyətləri, məşğuliyyətləri, yayılma arealı qısaca şərh olunmuşdur. Bəşəriyyəti düşündürən mühüm problemlərdən biri olan demoqrafik məlumatlar da burada müəyyən qədər öz əksini tapmışdır. Kitabda bu və ya digər xalqın etnik inkişaf səviyyəsi, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə baş vermiş dərin sosial və milli proseslər və s. işıqlandırılır» [109, 5].

Nəşrin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən, elmi səviyyəsindən söhbət edərkən onu da qeyd etməliyik ki, «kitabda dünya xalqları elmi cəhətdən səciyyələndirilir, onların ənənəvi məişəti, mədəniyyəti, sosial qurumları, bu və ya digər xalq üçün önəmli olan etnik proseslər haqqında yığcam məlumat verilir. Müasir sosial-iqtisadi münasibətlər, iqtisadi vəziyyət, sənayeləşmə və urbanizasiya problemləri, professional mədəniyyət və s. yalnız etnik problemləri başa düşmək üçün lazım olan səviyyədə işıqlandırılır» [109, 5].

Bu mövzu soraq-məlumat kitabının əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də odur ki, «Kitabın nəşrə hazırlandığı son dövrdə respublikamızda dərin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi dəyişikliklər baş

vermişdir. Milli şüurun formalaşması, insanların siyasi fəallığının artması, ictimai-siyasi hərəkətin genişlənməsi və digər amillər ictimai həyatın yeniləşməsi prosesi ilə yanaşı gedir. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etməsi və öz suverenliyini möhkəmləndirmək tədbirləri xalqımızın ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün ölüm-dirim mübarizəsinə qoşulduğu dövrə təsadüf edir. Uydurma «Dağlıq Qarabağ problemi»nin kəskinləşdiyi dövr Cənubi Qafqaz xalqlarının yayılma arealı, onlar haqqında dolğun tarixi-etnoqrafik məlumat verilməsini zəruri etmişdir. Kitabda ilk dəfə Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş tayfa və xalqlar haqqında məlumat verilmişdir. «Dünya xalqları və müasir etnik proseslər» adlı giriş məqaləsi nəşrin əhəmiyyətini daha da artırmışdır» [109, 7-13].

«Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyinin son illərdəki fəaliyyəti nəticəsində daha bir sıra qiymətli mövzu məlumat kitabları buraxılmışdı. Bunların sırasında «Dünya dövlətləri» (1999) (tərtibçi müəlliflər – İsmayıl Vəliyev və Kamil Muxtarov), «Dünya dinləri» (2003), «Gənc ailənin ensiklopediyası» seriyasında buraxılmış «Dadlı və ləzzətli xörəkləri sirri» (1995), Laslo Maqda və Peterne Pikler Emmi «Ananın məlumat kitabı» (1996) və s. qeyd edə bilərik.

216 səhifə həcmində buraxılmış «Dünya dövlətləri» adlı ensiklopedik soraq-məlumat kitabında dünyanın 193 dövlətinin sahəsi, əhalisinin sayı və milli tərkibi, dini mənsubiyyəti, dili, dövlət quruluşu, paytaxtı, inzibati-ərazi bölgüsü, pul vahidi, təbiəti, tarixi, iqtisadiyyatı və s. haqqında son məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Əhmədov Əhməd-Cabir İsmayıloğlunun «Dadlı və ləzzətli xörəklərin sirri» (1995) adlı soraq-məlumat kitabının əhəmiyyəti, dəyəri, məzmunu haqqında təsəvvür yaratmaq üçün «Ön söz»dəki aşağıdakı məlumat və mülahizələr kifayətdir. «Ön söz»də oxuyuruq: «...texnika elmləri namizədi, dosent Əhməd-Cabir İsmayıloğlunun yazdığı «Dadlı və ləzzətli xörəklərin sirri» kitabı istər yenicə ailə qurmuş, istərsə də evdar qadınlar üçün eyni dərəcədə maraqlı və olduqca lazımlı stolüstü kitabdır. Azərbaycanda ən çox yayılmış dadlı və məşhur xörəklər, şirniyyatlar və s. Məlumatların təmsil olunduğu bu kitabda milli xörəklərin hazırlanması qaydaları saxlanılmaqla, müasir kulinariyanın da xüsusiyyətləri özünü aydın surətdə göstərir. Burada 26 çeşiddə soyuq qəlyanaltı, 56 çeşiddə duru xörək, 100-dən çox çeşiddə quru xörək, 24 çeşiddə kabab,

19 çeşiddə dolma, 20 çeşiddə balıq xörəkləri, həmçinin şirniyyat, şərbətlər, konservləşdirilmiş məhsullar və s. Əhatə edilərək, ümumiyyətlə 520-dən artıq məhsulun hazırlanması haqda geniş məlumat və konkret reseptlər verilir» [115, 4].

«Dadlı və ləzzətli xörəklərin sirri» adlı soraq-məlumat nəşri «Ön söz»lə başlayır. Kitabın quruluşu, aparatı etiraz doğurmur. Kitabın annotasiyası, rəyçiləri (Kulinariya kombinatının direktoru C.M.Xəlifzadə, Azərbaycan Texnologiya İnstitutunun baş müəllimi N.M.Hüseynov), redaktoru və «Ön söz»ün müəllifi (Sabir Əliyev) vardır. Soraq-məlumat nəşrində materiallar və məlumatlar iki böyük bölmədə: «Yeyinti məhsulları haqqında əsas məlumatlar» və «Yeyinti məhsullarının emalı proseslərinin təsnifatı» sistemləşdirilib. Hər bölmədə çoxsayda yarım bölmələr, sərlövhələr vardır. Hər bölmənin və yarım bölmələrin sonunda «Faydalı məsləhətlər» başlıqlı yazılarda çox maraqlı və əhəmiyyətli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Nəşrin quruluşunun gözəl, texniki tərtibatının yaxşı olmasında kitabın texniki redaktörünün (Səlim Əhmədov) böyük xidməti vardır. Bu cür əhəmiyyətli soraq-məlumat nəşrinin nazik üzlükdə və keyfiyyətsiz kağızda buraxılması tədqiqatçıda və xüsusilə oxucuda təəssüf hissi doğurur.

Son illərdə qadın mövzusunda soraq-məlumat nəşrlərinin çapı genişlənmiş və artmışdır. Hələ 1996-cı ildə «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB Laslo Maqda və Petrna Pikler Emminin «Ananın məlumat kitabı»nın təkrar nəşrini buraxıb. «Gənc ailənin ensiklopediyası» seriyasında buraxılmış bu soraq-məlumat nəşrində uşağın çağa və südəmə dövrünün xüsusiyyətləri, onun inkişafı və südəmə uşağa qulluq qaydaları (uşağın qidalanması, rejimi, tərbiyəsi və s.) və s. haqqında zəruri, yığcam məlumatlar verilmişdir.

Qadın mövzusunda tərtib edilən ensiklopedik nəşrlərdən söhbət edərkən Sabir Gəncəlinin «Qadın, gözəllik və ülvyyə» (2001. – 336 s.) adlı məlumat kitabının adını çəkməliyik. Professor Zəhra Quliyevanın üç dildə ön sözü ilə nəşr olunmuş bu soraq-məlumat nəşri ensiklopedik nəşr deyil, publisistik, poetik bir dillə yazılmış məlumat kitabıdır. Nəşrdəki bioqrafik məqalələr peşələr, dövrlər və mövzular üzrə qruplaşdırılmışdır ki, bu ensiklopedik qayda və prinsiplərə əməl olunmadığını göstərir.

Vektor Beynəlxalq Elm Mərkəzinin beynəlxalq layihəsi əsasında Elçin İskəndərzadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış (tərtib edən və redaktoru da odur) «Azərbaycanın tanınmış xanımları» (ensiklo-

pedik nəşr) (Adiloğlu. – 2002. – 270 s.) adlı məlumat kitabında öl-kənin 263 tanınmış qadınının hər birinə bir səhifə ayrılmaqla iki dildə (azərbaycan və ingiliscə) bioqrafiyaları verilmişdir. Bu mövzuda ensiklopedik nəşr kimi dəyərləndirməli olduğumuz nəşr «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi tərəfindən buraxılmış «Azərbaycan qadını ensiklopediyası» bircildliyi (2002). Ensiklopediyalar üçün zəruri sayılan tərtib prinsiplərinə riayət olunmaqla çap edilmiş bu ensiklopedik nəşrə ön sözü fəlsəfə elmləri doktoru Ramiz Mehdiyev yazmışdır. Məqalələr qədimdən müasir dövrə qədər 1300 Azərbaycan qadını – hökmdarlar, ünlü şair və yazıçılar, ictimai-siyasi xadimlər, alimlər, şöhrətli rəssamlar, yüksək adlar almış müğənnilər, aktrisalar – haqqındadır. Azərbaycanca bioqrafik məqalələrə şəxs barədə ingiliscə çox yığcam bir əlavə (soyadı, adı, atasının adı, doğum tarixi, titulu və ya ən yüksək vəzifəsi) verilmişdir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycan qadınları mövzusunda son illərdə çap edilmiş sahə ensiklopedik nəşrlərin (əslində əksəriyyəti mövzu soraq-məlumat kitablarıdır) hamısının məzmunu eynidir, çox az fərqləri var, əksəriyyəti bu və ya digər şəkildə əsasən eyni qadınların bioqrafiyalarını əks edir. Belə eyni məzmunlu mövzu soraq-məlumat kitabları oxucuya yeni informasiya vermir, bu da nəticədə nəşrin geniş yayılmasına mənfi təsir göstərir. Bu cür nəşrlər ancaq əsasən ensiklopedik nəşrlərdə haqqında bəhs edilən qadınlar, başqa sözlə konkret alıcılar arasında yayıla bilər. Elə belə soraq-məlumat kitablarını çapdan buraxan nəşriyyatların məqsədi də budur. Nəşrlərdən bu yolla pul qazanan nəşriyyatlar və müəlliflər ümumən Azərbaycanda kitabçılıq işinin inkişafına müəyyən mənada zərbələr vururlar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan kitab mədəniyyəti bu yolla lazımi səviyyədə inkişaf edə bilməz. Fikrimizcə, istər sahə və istərsə də mövzu soraq-məlumat nəşrlərinin buraxılması da müxtəlif sahələr və mövzuların rəngarəngliyi əsas amillərdən biri və başlıcası olmalıdır. Soraq-məlumat nəşrlərinin geniş oxucu auditoriyasında yayılması və istifadə edilməsi üçün qeyd etdiyimiz amil əsas götürülməlidir. Soraq-məlumat nəşrlərinin müasir tarixinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, bu amilə böyük əhəmiyyət verən dünya nəşriyyatları vardır.

«Borçalı» mövzusunda iki soraq-məlumat kitabı: «Borçalı ensiklopediyası». 1999-2003-cü illərdə «Borçalı» nəşriyyatı tərəfindən 8 cildə buraxılmışdır. «Borçalı alimləri» (AME. – 2001. – 509 s.) məlumat kitabını M.Sarvan tərtib etmişdir.

Bu ensiklopedik nəşrlər istər quruluş, istərsə də materialların sistemləşdirilməsi, istərsə ensiklopedik nəşrlərin tərtibi prinsiplərinə riayət edilməməsi nöqteyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir [254, 171-172].

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, respublikamızda çap edilən sahə, mövzu ensiklopedik nəşrləri içərisində təqdir ediləsi nəşrlər də vardır. Belə nəşrlər sırasında «Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası» (1996) xüsusi qeyd olunmalıdır. «Azərbaycan» nəşriyyatında çap edilmiş bu şəxsiyyət ensiklopediyasının tərtibat prinsipləri qarşıya qoyulan tələblərə cavab verir.

«Üzeyir Hacıbəyov» ensiklopediyasına dahi bəstəkarın həyatı, yaradıcılığı, mühiti, əhatəsi, həmkarları, qohumları, tələbələri, ardıcılıarı, tədqiqatçıları, əsərlərinin əsas ifaçıları və başqaları haqqında 550-dən çox məqalə daxil edilmişdir. 50-dən artıq müəllifin qələminin məhsulu olan bu məqalələr öz elmi məzmunu, yığcamlığı, dilinin sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu ensiklopediya Azərbaycan dilində olanla müqayisədə nisbətən kiçik həcmdə, kiçik şriftlə rus dilində də buraxılmışdır.

Sahə və mövzu ensiklopedik nəşrlərinin buraxılması ilə məşğul olan nəşriyyatların sayının artması və fəaliyyətlərinin bu istiqamətə yönəlməsi, ümumiyyətlə soraq-məlumat kitablarının artmasına da müsbət təsir etdi. İndi «Milli Elmlər Akademiyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi ilə yanaşı soraq-məlumat nəşrlərini «Azərbaycan», «Qapp-Poliqraf», «XXI əsr Yeni Nəşrlər Evi», «Ayna mətbu Evi», «Minimaks Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi», «Qadın dünyası» redaksiyası, Vektor Beynəlxalq Elm Mərkəzi, «Araz», «Qanun», «Qismət» və s. Nəşriyyatlar çapdan buraxır.

Əlbəttə, bu nəşriyyatların son illərdə buraxdıqları sahə və mövzu xarakterli nəşrlərinin hamısının təhlilini: quruluş, məzmun, tərtibat, təklif və tələbat və s. vermək imkan xaricindədir. Təhlilə cəlb etdiyimiz nəşrlərdən əlavə son illərdə sahə və mövzu xarakterli xeyli soraq-məlumat kitabları: «Azərbaycanın gəncliyi – Azərbaycanın gələcəyi» (2003), «Paytaxt sakinləri» (1996), «Dədə Qorqud ensiklopediyası» (2000), «Naxçıvan» (2004), «Ayna Mətbu Evi»-nin indiyədək «Ayna uşaq ensiklopediyası» seriyasından müxtəlif mövzuları əhatə edən 20-dən çox toplusu: «İnsan» (1999), «İncəsənət» (1999), «Yer kürəsi» (1999), «Təbiət» (1999), «Ekologiya» (2000), «İdman» (2000), «Ulduzlar» (2001) və s.; «Şıxlı» (2000), «Azərbaycanda kim kimdir?», «Azərbaycan: musiqi dünyası» (2001),

«Dünya tarixçiləri» (1998), «Azərbaycan dünyası: sənət toplusu» (1998), «Müasir etiket ensiklopediyası» (2003), «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının məlumat kitabçası» (2001), Buzovnalı Rəhimağa İmaməliyev «Ensiklopediya: dünya nəşrləri, jurnalistləri, poliqrafçıları» (1999), «Türk mahnıları» (2001), «Min bir mahnı» (2002), «Azərbaycan toyu» (2003), M.Kərimov «Azərbaycan musiqi alətləri» (2003), A.Şükürov «Masallının təhsil fədailəri» (2003), İ.Rəhimli «Səhnəmizin fədailəri» (2002), «Naxçıvan ensiklopediyası» (2002), Aydın Tağıyev «Çıraqqala işığında» (2003), Rəhim Alxas «Xınalıq və xınalıqlılar» (2003), Musa Qasımlı, Elmira Hüseynova «Azərbaycanın xarici işlər nazirləri» (2003), İ.Qasımov, K.Qasıмова «Azərbaycan mətbəxində pəhriz» (2004), Nazim Məmmədbəyov «Azərbaycan rəsamları ilə tanışlıq» (2005) və «Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət ustaları» (2005), Arifə Əliyeva «Soraq kitabçası» (2004), Sabirə Dünyamaliyeva «Moda tarixi və dünya xalqlarının milli geyimləri» (2003), «Bitkilər müalicə mənbəyidir» (2004), Təriyel Cavanşir «Azərbaycanda kim kimdir?» (2001), Yaqub Abbasov «İslam dinini qəbul edən tanınmış şəxsiyyətlər» (2000) və s. çapdan buraxılmışdır.

2000-2005-ci illərdə sahə, mövzu xarakterli soraq-məlumat kitablarının nəşri olduqca artmışdır. Lakin onların böyük əksəriyyətinin, xüsusilə ensiklopedik xarakterli lüğətlərin və məlumat kitablarının məzmunu, tərtibatı, quruluşu, elmi səviyyəsi ensiklopedik nəşrlərin tərtibi prinsiplərinə qətiyyən cavab vermir.

III FƏSİL

SORAQ-MƏLUMAT ƏDƏBİYYATININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Müstəqillik şəraiti soraq-məlumat nəşrləri inkişafının təkan-verici amili kimi. Müstəqil dövlət quruculuğu hər bir xalqın tarixən can atdığı ali idealların gerçəkləşdirilməsi prosesidir. Azərbaycan xalqı azadlıq əldə etdikdən sonra bu mühüm nailiyyəti qoruyub saxlamaq və ölkədə həqiqi dövlətçilik şüurunun, milli idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasına nail olmaq zərurəti qarşıda dururdu. 1991-ci ildə qəbul edilən Müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktında (18 oktyabr) Azərbaycanın gələcək inkişafının əsas prinsipləri öz əksini tapmışdı və burada göstərilirdi ki, respublikamız müasir dünya sivilizasiyasının şərtlərinə uyğun olaraq demokratik ənənələrə, bazar iqtisadiyyatının qanunauyğunluqlarına, insan hüquqlarının qorunması prinsiplərinə istinad edən strateji inkişaf yolu seçmişdir. Lakin bu ideyaların elan edilməsi ilə hər şey bitmədi, onları reallaşdırmaq və Azərbaycanın həqiqətən dünyəvi, demokratik dövlət olduğuna beynəlxalq ictimaiyyəti inandırmaq lazım və vacib idi.

Hər bir xalqın ən böyük əsəri onun müstəqil dövlətidir – bu və ya digər dərəcədə müstəqil dövləti (və milli dövlətçilik təfəkkürü!) olmayan xalq özünün yaradıcılıq potensialını tam gücü ilə, bilavasitə ifadə etmək imkanından məhrumdur [103, 453].

1993-cü ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin xalqın istəyi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın tarixində yeni və əhəmiyyətli bir dövr başladı: milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması dövrü.

Heydər Əliyev ilk növbədə cəmiyyətə yeni inkişaf modelinin həqiqi ideoloji mahiyyətini aşılamağa çalışdı. Böyük rəhbər bütün çıxışlarında, nitqlərində, ayrı-ayrı görüşlərdə insanlara məhz bunu başa salırdı ki, yeni dövrün ən mühüm xüsusiyyəti milli dövlətçilik ənənələrinin formalaşdırılması zərurəti ilə ölüçülür. Yaranmış problemlərin yeganə həlli variantı dövlətçilik amalına xidmət etməkdən ibarətdir və bundan kənarda Azərbaycanın inkişafını, tərəqqisini təsəvvür etmək mümkün deyildir. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi gündən etibarən cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrini ictimai

statusundan, siyasi baxışlarından və dini dünyagörüşündən asılı olmayaraq hər bir Azərbaycan vətəndaşını dövlətçilik ideallarına sədaqət prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməyə çağırırdı. Çünki yaranmış siyasi-mənəvi, sosial-iqtisadi böhrandan çıxmağın yeganə yolu xalqın ideoloji birliyinin təmin olunmasından keçirdi. Bu, bütün millətlərin tarixində öz təsdiqini tapmış qanunauyğunluqdur və Azərbaycan onun dikte etdiyi şərtlərdən kənarda qala bilməzdi. Əlbəttə ki, yenidən müstəqillik qazanmış, müharibə vəziyyətində yaşayan, iqtisadi böhrandan qurtula bilməyən bir ölkədə yeni dəyərlər sisteminin formalaşmasına nail olmaq o qədər də asan məsələ deyildi.

Əsas Qanunumuz dövlətin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirən, onun ümumi inkişafının qanunverici bazasını tənzimləyən sənəddir. Ümummilli liderimizin müəllifi olduğu Konstitusiyaya Azərbaycanın hüquqi və siyasi, eyni zamanda iqtisadi baxımdan tərəqqisinin sürətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, müstəqillik şəraiti ölkəmizə sabitlik, demokratikləşmə, iqtisadi yüksəliş, sosial inkişaf gətirdi.

XX əsr, məlum olduğu kimi, inqilablar, müharibələr, dünya miqyasında siyasi və ideoloji sistemlərin mübarizəsi, qarşıdurması və nəhayət, ilk sosialist ölkəsi kimi meydana çıxmış SSRİ-nin dağılması əsridir. Belə bir cəhəti də xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, bu əsrin əsas bir dönəmi olan sovet dövründə Azərbaycan kitabı böyük, zəngin və bununla belə şübhəsiz ki, həm də mürəkkəb, ziddiyyətli bir yol keçmişdir və məhz buna görə də bu dövr kitabı, eləcə də bütün mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, o cümlədən soraq-məlumat kitablarımız siyasi, ideoloji təzyiqlərə, repressiyalara məruz qaldığı tarixi bir mərhələdir. Sovet dövrü soraq-məlumat kitabı zaman etibarını ilə ən böyük bir mərhələdir. Azərbaycan soraq-məlumat kitabının bu əsrdəki tarixi, onun inkişafı, bir çox yeni xüsusiyyətləri, təşəkkül qanunauyğunluqları ilə əlamətdardır. «Sovet kitabı, çoxmillətli sovet kitabı» anlayışları meydana gəlmişdir. Çoxmillətli sovet kitabının inkişaf kontekstində Azərbaycan soraq-məlumat nəşrləri qarşılıqlı, intensiv ədəbi-mədəni əlaqələr, yaradıcılıq təmasları və mübadilələri mühitində yeni keyfiyyətlər mənimsəmişdir, öz milli xüsusiyyətlərini saxlamaqla bu xüsusiyyətləri daha da zənginləşdirmişdir.

Unutmaq olmaz ki, yeni dövrün – müstəqillik dövrünün soraq-məlumat nəşrləri məhz bu soraq-məlumat kitablarından sonra yaranır, öz inkişaf istiqamətlərini axtarır, müəyyən edir.

Lakin bununla belə sovet kitab tarixini birmənalı da qiymətləndirmək olmaz..

Bu dövrün kitab tarixində, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin tarixində mürəkkəb, ziddiyyətli məqamlar da çoxdur, kitab mədəniyyətinə baxışda, ümumiyyətlə mənəvi sahələrdə əsas, aparıcı siyasi-ideoloji təfəkkürə elə meyillər olmuşdur ki, bunlar yaradıcılıq proseslərinə, ədəbiyyata, kitaba münasibətdə son dərəcə mənfi təsir göstərmişdir.

Sovet hakimiyyəti dövründə rəvac tapan siyasi repressiyaların ədəbiyyata, kitaba, xalqın bədii mədəniyyətinə qarşı çevrilmiş amansız hərəkət olduğunu xüsusi qeyd etməliyik. Tariximizin 30-50-ci illərini ümumiyyətlə repressiya illəri adlandırmaq daha dürüst olar. Repressiya sənətə, mədəniyyətə, sivilizasiyaya qarşı dəhşətli bir divan idi. Məhz bu illərdə Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinə divan tutulması ölkəmizdə Azərbaycan Şura Ensiklopediyasının buraxılmasına imkan verməmişdir. Hətta oncildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının çox çətinliklə buraxılması da sovet amiranəliyinin, təzyiqlərinin nəticəsində baş vermişdir.

Deməli, bütün bunlar ictimai fikir və kitab tariximizin acı nəticələridir və məhz müstəqillik şəraitində kitab nəşrinə, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin çapa hazırlanmasında, buraxılmasında bu acı nəticələr nəzərə alınmalı, kitab nəşrində yeni elmi baxış əsas götürülməli, tarixi materiallar, sənədlər və faktlar əsasında hərtərəfli, obyektiv, əsaslı kitab nəşri həyata keçirilməlidir.

Milli müstəqillik mərhələsində soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafı sahəsində əldə edilən nailiyyətlər bu istiqamətdə yeni fikir irəli sürməyə imkan verir.

Müstəqillik şəraiti dövlətçiliyimizin, ölkəmizin iqtisadi, siyasi, mənəvi və mədəni inkişafına geniş imkan yaratdı. Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi, onun istiqlaliyyəti və suveren ölkə olaraq mövcudluğu xalqımızın ən qiymətli və əvəzedilməz nailiyyətidir. İqtisadiyyatımızın inkişafı və möhkəmləndirilməsində, Azərbaycan dövlətinin inkişafı və gücləndirilməsində müstəqilliyimiz böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin güclənməsi, iqtisadiyyatın inkişafı öz növbəsində mədəniyyətin və mədəniyyətin inkişafına zəmin yaradır.

Bu qeyd etdiyimiz şərait kitabçılıq işinin müxtəlif aktual problemlərinin, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin tərtib edilməsinə, nəşr edilib yayılmasına da müsbət təsir edir.

Müstəqillik soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafını davamlı və dinamik etdi.

Kitabçılıq işi mürəkkəb sənətdir. Güclü informasiya axını ilə diqqəti çəkən çağdaş dövəmdə kitaba tələbat artır, kitab nəşri prosesi isə mürəkkəbləşir. Kitab nəşrinin mühüm hissəsini təşkil edən soraq-məlumat kitabları, xüsusilə kitab mədəniyyətinin ən yüksək səviyyəsinin göstəricisi isə ensiklopedik nəşrdir. İndi xalqımız öz universal ensiklopediyası olan xalqlardan biridir. Bu oncildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının (1976-1987) nəşri respublikanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm hadisədir. Burada Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və ekologiyası üzrə geniş məlumat sistemli şəkildə öz əksini tapmışdır. ASE-nin nəşrinin başa çatmasından sonra nəşriyyatın Baş redaksiyası öz fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Bir sıra sahə ensiklopediyaları və ensiklopedik lüğətlər buraxıldı. Bununla bərabər, cəmiyyətdə baş verən kardinal sosial-iqtisadi dəyişiklik, intensiv informasiya mübadiləsi, ölkələr arasında kommunikativ əlaqələrin güclənməsi, xaricdə yaşayan həmvətənlərlə əlaqələrin genişlənməsi, «ağ ləkələr»in obyektiv işıqlandırılması və ləğvi və s. təkmilləşdirilmiş və milli ensiklopediyanın hazırlanması və buraxılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Yeni nəşr son onilliklərdə yaranmış nailiyyətləri əks etdirmək, yeni informasiyanın həcmi sistemləşdirmək, Azərbaycan xalqının inkişafı tarixini konseptual şəkildə zənginləşdirməklə, onun dövlətçiliyini, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını tam və obyektiv əks etməlidir. Bu yeni nəşrin zəruriliyini nəzərə alan Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi 1991-ci il aprel ayının 2-də (protokol №12, §7) «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının yeni nəşri haqqında» qərar qəbul etmişdir. Qərarla yeni ensiklopediyanın əsas istiqaməti: elmi, siyasi konyukturadan azad olmaqla Azərbaycan xalqının milli tarixinin bütün vacib məsələlərini, mədəni inkişafını, sosial. Siyasi və iqtisadi inkişafını işıqlandırmaqdan ibarət olmalıdır. Burada eyni zamanda göstərilirdi ki, Elmlər Akademiyası, təhsil və Mədəniyyət Nazirliyi, Dövlət Mətbuat Komitəsi, ASE-nin Baş redaksiyası, Mədəniyyət Fondu, elmi ictimaiyyət, respublikanın yaradıcı ittifaqları yeni, təkmilləşdirilmiş, universal, milli ensiklopediyanın nəşri təklifini bəyənəməsi məqsəda uyğun olardı. Qərarla həmçinin yeni ensiklopediyanın nəşri üzrə hazırlıq mərhələsini və işin gedişinin kütləvi informasiya vasitə-

lərinin daim işıqlandırması, respublikanın maddi və intellektual potensialının bu işə cəlb edilməsi üçün mətbuatın imkanlarından geniş şəkildə istifadə edilməsi zəruri hesab edilirdi.

Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin bu qərarını əsas kimi qəbul edən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 1991-ci il sentyabrın 27-də (322 sayılı) «Yeni Azərbaycan Ensiklopediyasının hazırlanması və nəşri haqqında» xüsusi qərar qəbul etmişdir. Bu qərara əsasən 1992-2000-ci illərdə yeni, təkmilləşdirilmiş, universal, milli Azərbaycan Ensiklopediyası 15 cildə (1200 şərti çap vərəqinə qədər və hər cild 80 min nüsxə ilə) ibarət çap edilməli idi. Yeni ensiklopediyanın 3 cildlik rus dilində nəşri də nəzərdə tutulmuşdur.

Bu qərarın qəbul edilməsinin təşəbbüsçüsü ASE-nin Baş redaksiyası olmuşdur. Bu yeni təkmilləşdirilmiş nəşr 15 cildə buraxılmalı idi. Cildi hazırlamaq işlərinə başlandı. Ancaq gözlənilmədən respublikanın həyatında dəyişikliklər baş verdi, siyasi hadisələr bir-birini əvəz etdi. Ensiklopediyanın maliyyə vəziyyəti ağırlaşdı, onun rəhbərliyi bir neçə dəfə dəyişdirildi və belə bir böyük nəşri həyata keçirmək imkansız oldu. Mətbuat və İnformasiya Nazirliyinin qərarına əsasən, maliyyə çətinlikləri ilə bağlı, bu nəşrin həyata keçirilməsi dayandırıldı. O zaman qonşu dövlətlərlə ortaq iş görmək, əməkdaşlıq etmək barədə ciddi söhbətlər gedirdi. Qarşılıqlı əməkdaşlıq baş tutsa da, böyük vəsait tələb edən universal ensiklopediyanın nəşrinə girişmək istəyənlər belə bir cəsarəti göstərmədilər [260, 208-209].

Azərbaycanın müstəqillik qazanması onun mədəni, iqtisadi inkişafına daha geniş şərait yaratdı. Yaranmış bu yeni, əlverişli şərait kitab nəşrini yaxşılaşdırmağa və inkişaf etdirməyə də müsbət təsir göstərdi.

2004-cü il yanvar ayının 12-də «Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı oldu. Sərəncamda deyilir: «Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə yeni dövrün tələblərinə cavab verən, xalqımızın həyatında baş vermiş mühüm ictimai-siyasi, tarixi, elmi və mədəni hadisələri obyektiv şəkildə əks etdirən yeni ensiklopediyanın hazırlanması və nəşri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı elmi ictimaiyyətin böyük marağına səbəb olmuş, yaradıcı ziyalılar, geniş oxucu kütləsi tərəfindən razılıq hissilə qarşılanmışdır. Bu obyektiv münasibət mətbuat səhifələrində dərc edilmiş əksər yazılarda əks olunmuşdur. Bu kitab nəşri sahəsində əsl sensasiya və müstəsna hadisədir.

Bu müstəqil Azərbaycan dövlətinin kitab nəşri mədəniyyəti sahəsində siyasətinin davamıdır. Xalqın maariflənməsi, xüsusilə gənc nəslin mütaliə dairəsinin genişlənməsi, gələcək nəsillərin hərtərəfli və savadlı yetişməsi haqqında düşünərkən belə bir mülahizə irəli sürə bilərik ki, bu sərəncam şəraitlə əlaqədar yaranmış kitab nəşri çətinliklərindən birinin həllinə, yəni aradan qaldırılmasına əsas ola bilər. Artıq 14 ildir ki, ölkəmizdə latın qrafikasıdan istifadə edilir.

2. «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tabeliyinə verilsin.

3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti Mahmud Kərim oğlu Kərimov Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının baş redaktoru təyin edilsin [34]. Sərəncamda eyni zamanda üç ay ərzində Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının sözlük layihəsinin hazırlanması və geniş müzakirəyə çıxarılması redaksiya heyəti ilə birlikdə Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının yüksək elmi səviyyədə çapı hazırlanması; 2004-cü ilin sonuna qədər ensiklopediyanın «Azərbaycan Respublikası» adlanan birinci cildinin hazırlanması və latın qrafikası ilə nəşr edilməsi; onun mətninin elektron daşıyıcıları və internet vasitələri ilə yayılması; Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının hazırlanması işlərinin gedişi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə müntəzəm məlumat verilməsi vacib və zəruri vəzifə kimi irəli sürülmüşdür.

Fikrimizcə, bu yeni sərəncamın vaxtında yerinə yetirilməsi ən vacib sorğu-məlumat nəşrlərinin, xüsusilə ensiklopediyaların (universal və sahəvi) tezliklə və yüksək səviyyədə çap edilməsinə imkan verəcəkdir. Elə buna görə də respublikamızın yazıçıları, alimləri, publisistləri Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar belə bir sərəncamın çıxacağına xüsusi ehtiyac hiss edir və bu sərəncamı gözləyirdilər.

Yaradıcı ziyalıların, kitabşünasların, nəşrlərin, elm və mədəniyyət xadimlərinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin çap edilməsini zəruri hesab edirdilər. «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı elmi ictimaiyyətin böyük marağına səbəb olmuş, yaradıcı ziyalılar, geniş oxucu kütləsi tərəfindən razılıq hissilə qarşılanmışdır. Bu obyektiv münasibət mətbuat səhifələrində dərc edilmiş əksər yazılarda əks olunmuşdur. Bu kitab nəşri sahəsində əsl sensasiya və müstəsna hadisədir.

Bu müstəqil Azərbaycan dövlətinin kitab nəşri mədəniyyəti sahəsində siyasətinin davamıdır. Xalqın maariflənməsi, xüsusilə gənc nəslin mütaliə dairəsinin genişlənməsi, gələcək nəsillərin hərtərəfli və savadlı yetişməsi haqqında düşünərkən belə bir mülahizə irəli sürə bilərik ki, bu sərəncam şəraitlə əlaqədar yaranmış kitab nəşri çətinliklərindən birinin həllinə, yəni aradan qaldırılmasına əsas ola bilər. Artıq 14 ildir ki, ölkəmizdə latın qrafikasıdan istifadə edilir.

Məktəblərimizdə şagirdlər, universitetlərdə tələbələr latın qrafika-sıyla oxuyur, amma dərslərdən başqa bu yeni qrafika ilə nəşr olunmuş kitablar demək olar ki, yox dərəcəsinə idi. Yaxud çox cüzi tirajla – ən çoxu beş yüz nüsxəylə çıxırdı ki, geniş kütlələrin bu kitablardan istifadəsi imkansız olurdu. Deməli, ölkədə kitab qıtlığı yaranmışdı. Sərəncamla bu kitab qıtlığı müəyyən qədər aradan qaldırılır. Nəşr olunan kitabların böyük tirajlarla çıxması nəzərdə tutulurdu. Deməli, bütün dünyada, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həm bu kitablardan, həm də onların elektron ver-siyalarından istifadə edə biləcəklər. Bu sərəncamın müstəsna əhə-miyyəti vardır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2004-cü ildə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısında: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Azər-baycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti» ensiklopediyası, Azərbaycanca-İngiliscə lüğət, Azərbaycanca-rusca lüğət, «Ədəbiyyat və incəsənət» ensiklopediyası, İngiliscə-azərbay-canca lüğət, Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, Rusca-azərbaycanca lüğət də vardır [34].

Dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biri sayılan ana di-linə dövlət qayğısının daha da artmasını təmin etmək, Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elminin ən gözəl nümunələrini müasir dövrdə təbliğ etmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədilə Azər-baycan dilində əvvəllər kiril qrafikasında çap olunmuş əsərlərin kütləvi şəkildə latın qrafikası ilə çapının həyata keçirilməsini qar-şıya qoyan bu yeni sərəncamın müstəqillik illərində kitab nəşrinin, o cümlədən sorğu-məlumat kitablarının inkişafına, nəşr edilib ya-yılmasına köməyi şübhəsizdir. Çünki ensiklopediyalar, lüğətlər ən çox istifadə edilən kitablar olduğuna görə bu sərəncamda onların yenidən nəşri də diqqət mərkəzində olmuşdur.

Onu da qeyd etməliyik ki, müasir elmi-texniki şəraitdə lüğətlə-rin tərtibində və inkişafında xüsusi yer tutan termin yaradıcılığı, yeni hadisə və anlayışların dəqiq mənalandırılması böyük əhə-miyyətə malikdir. Bu sahədə respublikamızda ardıcıl iş aparılır, dilçilər, ayrı-ayrı elm sahələrinin mütəxəssisləri terminologiyanın inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün böyük səylər göstərirlər. Prob-lemin bütün cəhətləri hələ tam aydınlaşdırılmamışdır. Bu sahədə çətinliklər və nöqsanlar da az deyildir [14, 176-177].

Hələ müstəqilliyimizdən bir qədər əvvəl, 1985-ci il iyunun 7-də «Kommunist» qəzeti redaksiyasının və Azərbaycan SSR Elmlər

Akademiyası Terminologiya Komitəsinin birlikdə keçirdikləri «Dəyirmi stol» arxasında (keçirilmiş) söhbətdə məhz həmin nöq-sanlardan danışılmış, terminologiyamızın bir sıra aktual məsələləri müzakirə olunmuşdur. Burada Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik C.Quliyev, Azər-baycan Respublikası Elmlər Akademiyasının ədəbiyyat, dil və incəsə-nət bölməsinin akademik-katibi, akademik M.Cəfər, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının akademikləri M.Şirəliyev, A.Əfəndizadə, İ.Mustafayev, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının müxbir üzvləri Ə.Orucov, Ə.Mirəhmədov, fəlsəfə elmləri doktoru M.Ağamirov, iqtisad elmləri doktoru Q.Əbdülsə-limzadə, filologiya elmləri doktoru M.Qasımov, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş redaktorunun birinci müavini, filologiya elm-ləri doktoru A.Dadaşzadə, texnika elmləri namizədi B.Əhmədov və başqaları iştirak etmişlər [252].

Akademik C.Quliyev çox haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, «...son illərdə, xüsusən dilimizin lüğət tərkibinin mühüm qolunu təşkil edən terminologiyanın təkmilləşdirilməsi, sistemə salınması, uni-fikasiyası sahəsində faydalı işlər görülmüşdür...

Elm və texnikanın bəzi sahələrinə, o cümlədən ümumi mexani-kaya, hesablama texnikasına, kosmonavtikaya, biologiyaya aid sanballı terminoloji lüğətlərin olmaması nəşriyyat işçiləri, tərcümə-çilər, müəllim və tələbələr üçün xeyli çətinlik törədir. Belə bir cəhəti nəzərə alaraq əlaqədar mütəxəssisləri göstərilən sahələr üzrə lüğətlə-rin tərtibinə cəlb etmək lazımdır» [252].

Akademik M.Cəfərin fikri xüsusilə əhəmiyyətliyədir. O, qeyd edirdi ki, «...terminologiyanın müasir elm və texnikanın inkişafı səviyyəsi ilə ayaqlaşa bilməsi çox vacibdir» [252].

Göründüyü kimi müxtəlif elm və bilik sahələrinin tanınmış alimləri termin yaradıcılığına, lüğətlərin nəşrinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Çünki müasir elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq yalnız yeni sözlər yaranır. Onları münasib terminlərlə ifadə etmək, eyni zamanda, mövcud terminləri vaxtaşırı nəzərdən keçirib dəqiqləşdirmək zərurəti yaranır. Buna görə də terminoloji lüğətlərin vax-tında çap edilməsinə imkan əmələ gəlir. Müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri çox haqlı olaraq qeyd edirlər ki, terminoloji lüğətlər vaxtında nəşr edilib mütəxəssislərə çatdırılmır. Xüsusən «Elm» nəşriyyatında lüğətlər illərlə yatıb qalır» (prof. H.Hacıyev), filolo-giya elmləri doktoru M.Qasımov yazırdı: «Terminoloji lüğətlərin

vaxtında nəşr olunması həqiqətən böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərə, elmin, texnologiyanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin coşqun inkişafı ilə əlaqədar terminologiya daim inkişaf edir, zənginləşir. Bəzi terminlər nəzərdə tutulmuş məfhumları dəqiq ifadə etmədiyinə görə yeniləri ilə əvəz olunur. Terminologiyada dəqiqləşdirmə, təkmilləşdirmə mənasında müəyyən dəyişikliklər aparılması ehtiyacı qarşıya çıxır. Ayırı-ayrı sahələr üzrə terminoloji lüğətlər əldə olanda terminləri «saf-çürük» etmək, dəqiq terminləri qeyri-dəqiq terminlərdən fərqləndirmək asanlaşır. Ona görə də təkcə «Elm» nəşriyyatı deyil, ümumiyyətlə, nəşriyyatlarımız terminoloji lüğətlərin vaxtında çap olunmasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər» [14, 178].

Həqiqətən müstəqillik illərinə qədər respublikamızda müxtəlif tipli soraq-məlumat kitablarının, o cümlədən, lüğətlərin nəşri ilə bağlı problemlər, çətinliklər çox olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» sonuncu dəfə 1964-cü ildə çap olunmuşdur. İndi nadir lüğətlərdən biri hesab olunan bu lüğətdə 6300 söz və onların mənalari verilmişdir. Zəngin lüğət tərkibinə malik olan dialekt və şivələrimizdə xalqımızın tarixi, məişəti, etnoqrafiyası və iqtisadiyyatına aid minlərlə söz işlənir ki, onların çox cüzi hissəsi həmin lüğətdə öz əksini tapmışdır. Ədəbi dilimizdə işlənməyən çoxlu miqdarda dialekt sözünün dialektoloji ekspedisiyalar zamanı əldə edilməsi bu sözlərin ayrıca lüğətini hazırlamaq zərurətini qarşıya qoymuş, Azərbaycan dilinin təkmilləşdirilmiş dialektoloji lüğətinin tərtibi üçün imkan vermişdir. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları 1970-ci ildən həmin lüğətin yeni nəşrini buraxmaq məqsədilə gərgin işə girişmişlər. İki cildədən ibarət (hər cildi 33 müəllif vərəqi) həmin lüğətdə 20 min söz, onların işləndiyi ərazi, mənası və rus dilinə tərcüməsi verilmişdir. Lüğətdəki sözlər 1966-68-ci illərdə xüsusi təşkil olunmuş dialektoloji ekspedisiyalar zamanı toplanmış materiallardan, şöbənin arxivindən, dissertasiyalardan götürülmüşdür. Lüğət üzərində iş 1975-ci ildə başa çatmasına baxmayaraq, lüğətin birinci cildi (A – L) 1999-cu ildə Ankarada çapdan çıxmışdır [130, 226].

Bu cür misalların sayını artırmaq da olar. Amma müstəqillik şəraitində tədricən kitab nəşri, o cümlədən müxtəlif tipli soraq-məlumat nəşrləri tədricən geniş şəkildə çap olunur. 1990-cı illərin ortalarından soraq-məlumat kitablarının nəşri də artır. İri həcmli

əsaslı lüğətlər nəşr edilir. H.Həsənov və İ.Məmmədovun «Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti» 1991-ci ildə, M.M.Seyidovun «Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti» 1993-cü ildə, D.Hüseynovun «Farmakoterapiyadan məlumat kitabı» 1993-cü ildə və s. nəşr edilmişdir. Nümunə kimi verdiyimiz bu soraq-məlumat kitablarının quruluşu, tərtibi prinsipi qənaətləndiricidir. M.M.Seyidovun tərtib etdiyi «Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti» Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Terminologiya Komitəsinin razılığı ilə çap edilmişdir. Lüğətin rəyçiləri: general-mayor Ə.Ə.Qasımov, general-mayor S.Y.Əliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. M.İ.Qasımovdur. Lüğət «Müəllifdən» adlı giriş məqaləsi ilə başlanır. Burada lüğətin əsas məqsədi belə izah edilir: «Kitabın əsas məqsədi hərbi işin öyrənilməsində jurnal və qəzetlərdə hərbi mövzuda yazılmış məqalələrin, bədii və hərbi-texniki ədəbiyyatın müəlliflərində, hərbi işin məktəblərdə və tədris müəssisələrində tədrisində qarşıya çıxan ümumi və xüsusi hərbi termin, söz və ifadələri anlaşılan şəkildə izah etmək, eyni zamanda o, rus dilini öyrənənlərə də kömək edə bilər» [248, 3].

D.Y.Hüseynovun «Farmakoterapiyadan məlumat kitabı» (1993) da əhəmiyyətli soraq nəşrlərindən hesab edilir. Bu əhəmiyyətli məlumat kitabı Azərnəşrdə 632 səhifə həcmində çap olunmuşdur. Kitabın rəyçiləri akademiklər: A.Ə.Namazova, P.V.Sergeyev, redaktoru isə M.Quliyevdir. Nəşrin rəssamı T.Məlikov məlumat kitabına gözəl bədii tərtibat vermişdir. Kitabda dərman preparatları təsir xüsusiyyətlərinə görə qruplara bölünür, onların təsir mexanizmləri, hansı xəstəliklərdə işlədilməsi, istifadə qaydaları, işlədilmələrinə əks göstərişlər, birdəfəlik və sutkalıq dozaları göstərilir, çoxlu resept nümunələri verilir [137, 632].

Müstəqillik şəraitində çap edilmiş ən əhəmiyyətli nəşrlərdən biri görkəmli coğrafiyaçı, türk toponimlərinin öyrənilməsi sahəsində yorulmaz tədqiqatçı, akademik Budaq Budaqovun və tanınmış tarixçi alim, prof. Qiyasəddin Qeybullayevin müəllifliyi ilə 1998-ci ildə «Oğuz eli» nəşriyyatında 452 səhifə həcmində nəşr edilmiş «Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti»dir. Akademik Budaq Budaqovun redaktorluğu ilə çap edilmiş bu əsaslı izahlı lüğətə Hidayət Orucov rəyçidir. Hidayət Orucovun lüğətdə dərc edilmiş «Tarix susan deyil» adlı yazısında oxuyuruq: «Bu qiymətli kitab yalnız fundamental izahlı lüğət deyil, eyni za-

manda Azərbaycan xalqının çoxəsrlik zəngin tarixinin və mədəniyyətinin salnaməsidir.

İzahlı lüğətin yüksək elmi dəyəri özündədir. Şübhəsiz, əsər müxtəlif elm sahələri mütəxəssislərinin – coğrafiyaçıların, tarixçilərin, dilçilərin, etnoqrafların, demoqrafların və politoloqların diqqətini cəlb edəcək, haqqında elmi-kütləvi materiallar çap olunaraq onun mahiyyəti xalqımıza və gələcək nəsillərə çatdırılacaq. Əsər, şübhəsiz, gərgin elmi axtarışların nəticəsidir və ədalətli oxucular onun yazılmasında sərf edilmiş əməyi layiqincə qiymətləndirəcəklər» [100, 5].

Akademik Budaq Budaqov uzun illərdir ki, bütün türk dünyasının, o sıradan bütün Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsində ardıcıl elmi araşdırmalar aparır. Sovet rejiminin bu məsələyə də qadağalar qoyduğu vaxtlarda hörmətli akademikimiz bu gərəkli sahədə özünəməxsus elmi məktəb yarada bilmişdir. Ölkəmiz müstəqillik qazanandan sonra onun ən çətin vaxtlarda yaratdığı məktəb daha çoxsahəli olmuşdur.

Qədim etnik tariximizdən bəhs edən bir çox dəyərli elmi tədqiqatların müəllifi Qiyasəddin Qeybullayevin «Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti» kitabının həmmüəllifi kimi bu əsərin yaranmasında xidməti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Qiyasəddin müəllimin Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi sahəsində çoxillik elmi axtarışları əsərin yüksək elmi səviyyəsini təmin etmişdir.

Fikrimizcə, bu kitab yalnız yaşadığımız günlərin deyil, sabahımızın kitabıdır [100, 9].

Qədim zamanlardan başlayaraq Azərbaycan türklərinin yaşamış olduğu Ermənistan Respublikası ərazisində indi azərbaycanlı yoxdur. Ermənilərin 1828-ci ildən başlamış azərbaycanlıları öz tarixi ərazilərindən qovub çıxarmaları prosesi 1988-ci ildə başa çatdırıldı. Həmin il azərbaycanlıların axırncı sakinləri erməni millətçiləri tərəfindən doğma şəhər və kəndlərindən deportasiya edildi.

Bu tale həm də minillər boyu yaranmış coğrafi adların – toponimlərin tam genosidi ilə başa çatdı. Azərbaycanlı əhali qovulduqca ya onların kəndləri dağıdılır, bu ərazilərin tarixi adları məhv edilir, ya da 1935-ci ildən başlayaraq yeni və həm də tam uydurma erməni adları ilə əvəz olunurdu. Yeni yaradılan ermənidilli coğrafi adların bir qismi Azərbaycan dilindən erməni dilinə eyni ilə tərcümələrdən, digər qismi isə Azərbaycan toponimlərinə yad olan qondarma coğrafi adlardan ibarətdir.

Əhalinin deportasiyası ilə əlaqədar olaraq kəndlər, şəhərlər, dağlar, dərələr, çaylar, bulaqlar da öz tarixi adlarından məhrum oldular. Bu aydındır: bir yerdə ki, xalq yaşamır, o xalqın dilində coğrafi adlar yoxdur [100, 10].

«Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti»nin redaktoru akadeimk Budaq Budaqovun «Redaktordan» başlıqlı yazısında oxuyuruq: «Tədqiqatçılarımızın qarşısında həmin adları toplayıb öyrənmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq vəzifəsi dururdu. Doğrudur, Ermənistan ərazisində türkmənşəli coğrafi adların tədqiqi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Əsrimizin 80-ci illərində bizim məsləhətimizlə S.Mirmahmudova bu mövzuda namizədlik dissertasiyası yazmış və bir sıra məqalələr nəşr etdirmişdir. Vaxtsız vəfatından sonra onun tədqiqatlarının nəticələri kitabça şəklində çap olunmuşdur. B.Ə.Budaqovun «Didərginlər» məqalələr toplusunun (Bakı, 1990), «Ermənistanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adları» hissəsində və «Türk uluslarının yer yaddaşı» əsərinin (Bakı, 1994), «Ermənistanın türk toponimləri» fəslində (s.159-176) Ermənistanda türkmənşəli toponimlərin mənşəyi haqqında mülahizələr verilmişdir. Gənc tədqiqatçı A.Bayramov da Ermənistanda Azərbaycan türklərinin yaşadığı bir neçə bölgənin toponimiyasını öyrənmiş, onun linqvistik təhlilinə dair elmi məqalələr və monoqrafiya çap etdirmiş və namizədlik dissertasiyası yazmışdır. Lakin bütün bu araşdırmalarda Ermənistanın türkmənşəli toponimiyasının siması tam əksini tapmışdır. Bu mövzunu mümkün qədər tam əhatə edə biləcək tədqiqata ehtiyac vardı.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayev bu fundamental lüğətin tərtibinə başladılar [100, 10].

Lüğət əsas etibarilə XVI-XIX əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş coğrafi adları əhatə edir. Bu, göstərilən əsrlərdə oradakı yaşayış məntəqə adları barədə mənbələrin nisbətən bolluğu ilə bağlıdır. Lakin həmin əsrlərdə mövcud olmuş toponimlərin müəyyən hissəsi, şübhəsiz, erkən orta əsrlərdə yaranmışdır və müəlliflər onlar barədə mənbələrdə olan məlumatları da lüğətə cəlb etmişlər. Beləliklə, izahlı lüğət əslində Ermənistan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq mövcud olmuş Azərbaycan dilli coğrafi adlar barədədir.

Əsərin elmi və eləcə də əməli əhəmiyyəti böyükdür. Lüğətdən aydınlaşır ki, qədim Oğuz yurdunda, indi Ermənistan adlanan ərazidə son iki min ildə türkdilli tayfalar aparıcı rola malik olmuşlar.

Bu nəticənin xalqımızın mənşəyi və etnik tarixi baxımından dəyəri hədsiz dərəcədə böyükdür. Q.Ə.Qeybullayevin Azərbaycan türklərinin mənşəyi haqqında irəli sürdüyü konsepsiyada deyilir ki, Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində, habelə onlara bitişik bölgələrdə türkdilli tayfalar hələ eradan əvvəlki minilliklərdə yaşamışlar. Bununla əcdadlarımızın guya əvvəlcə hurridilli (ya da elamidilli), sonra irandilli və qafqazdilli, daha sonra orta əsrlərdə türkləşmiş olmaları baxışı haqlı olaraq tam inkar edilir.

Əsər müəlliflərin gərgin yaradıcı əməyinin məhsuludur. Mən belə hesab edirəm ki, müəlliflər bu lüğəti hazırlamaqla Vətən torpağının bu ağır məqamında yüksək vətənpərvərlik nümunəsi göstərmiş və xalqımızın qarşısında alimlik borclarını ləyaqətlə yerinə yetirmişlər [100, 10-11].

Lüğət iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə üç rubrika daxilində: I. Təbii-coğrafi şərait; II. Müasir Ermənistanın siyasi tarixinə dair; III. Etnik tarix məsələləri əhatə edilmişdir. İkinci hissədə isə «Erəminstanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti» öz əksini tapmışdır. Lüğətdə nəticə (s.445-447) və ədəbiyyat da (s.448-452) vardır. Lüğətdən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə ikinci hissənin əvvəlində 6 göstəriş verilmişdir [100, 95-96].

Lüğətin bu qısa təhlili göstərir ki, lüğəti tərtib edən müəlliflər lüğətçiliyin nəzəri və praktiki məsələlərini nəzərə almaqla bu əhəmiyyətli soraq-məlumat kitabını hazırlamışlar.

Bu cür fundamental izahlı lüğətin nəşri Azərbaycanda müstəqillik illərində soraq-məlumat kitablarının nəşri və tərtibatında mühüm nailiyyətlərin əldə edildiyini göstərir. Deməli, B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayevin tərtib etdikləri «Erəminstanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti» ilə Azərbaycanda soraq-məlumat nəşrləri zənginləşmiş və nəzərəcərpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidenti, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 20 mart 2001-ci ildə «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü haqqında» fərman vermişdir. Bu fərmanı əsas götürən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi «Müstəqil Azərbaycan: 10 il» adlı statistik məcmuəni çapdan buraxıb.

Məlum olduğu kimi, 1991-ci il oktyabrın 18-də «Azərbaycan müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya Aktının qəbul edilməsi ilə Azərbaycan tarixinin yeni bir dövrü – müstəqil inkişaf dövrü baş-

lanmış və keçən dövr ərzində ölkənin iqtisadiyyatı və mədəniyyətinə böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Sözü gedən statistik məcmuədə əldə edilən nailiyyətlər öz əksini tapmışdır [221, 694].

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin son illərdə çap etdiyi mühüm statistik məlumat kitablarından biri də «Azərbaycan Respublikası» (Bakı, Səda, 2002 - 605 s.) adlı məlumat nəşridir. Bu məlumat məcmuəsində ölkənin rayonları üzrə statistik göstəricilər, Azərbaycan Respublikasının milli siyahıyaalınması və sosial-iqtisadi vəziyyətini əhatə edir. Bu məcmuədə rayonların ayrı-ayrılıqda statistik göstəriciləri xəritə ilə birlikdə 1995-ci ildən 2001-ci ilə qədər verilmişdir.

Məcmuə idarə heyəti, idarəetmə orqanları işçiləri, müəssisə və təşkilatların, maliyyə təşkilatlarının iqtisadi xidmətçiləri, elmi işçilər, sahibkar və bank işçiləri, professor və müəllim heyəti, eləcə də aspirantlar və ali məktəblərin tələbələri üçün nəzərdə tutulur.

Bu komitə «Azərbaycan Ərzaq Təhlükəsizliyi» adlı statistik məcmuələrində («Səda» nəşriyyatı, 2002 - 623 s.; və 2003 - 695s.) çapdan buraxılıb. Müstəqillik şəraitində bu cür əsaslı məlumat nəşrlərinin buraxılması ilə ölkəmizin soraq-məlumat ədəbiyyatı zənginləşmişdir.

Müstəqillik şəraitində çap edilən ən mühüm məlumat nəşrlərindən biri olan və ümummilli liderimizin Heydər Əliyevin xüsusi köməyi və qayğısı ilə iki cildə nəşr olunan «Xatirə kitabı»dır. Bu mühüm məlumat kitabının artıq 2002-2003-cü illərdə üç cildi «Xatirə kitabı»nın baş redaksiyası tərəfindən nəşr olunub. Birinci cildi Həsən Əliyevin, ikinci və üçüncü cildləri isə N.Hacızadənin baş redaktorluğu ilə nəfis şəkildə çapdan buraxılıb [141, 827].

Müstəqillik dövründə nəşriyyatların yenidən qurulması, nəşriyyat və poliqrafiya müəssisələrinin özəlləşdirilməsi kitabın nəşri, təbliği və yayılmasına, yəni ticarətinə kömək edən bir sıra qanunların: «Kitabxana işi haqqında» (29 dekabr, 1998-ci il); «Nəşriyyat işi haqqında» (30 may, 2000-ci il) və s. qəbul edilməsi müəyyən nailiyyətlərin əldə edilməsinə müsbət təsir göstərmişdir. İndi Azərbaycanda 150-ə qədər (dövlət və özəl) nəşriyyat fəaliyyət göstərir. Onların 140-a qədəri özəl nəşriyyatdır. Əlbəttə, bu nəşriyyatların böyük əksəriyyəti kitab nəşri sahəsində sistemli və ardıcıl şəkildə fəaliyyət göstərə bilmir. Bu nəşriyyatlardan cəmi 55-ə qədəri indi ölkədə nəşr edilən kitab məhsulunun 70-80%-ni verir. Özəl və dövlət nəşriyyatlarının fəaliyyətində 90-cı illərin ortalarında çətinliklər və problemlər

olduqca çox idi. Bu, mətbəə avadanlıqlarının çatışmaması, nəşriyyatların maddi-texniki bazalarının zəif təşkili, nəşriyyatların ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsinin aşağı səviyyədə olması, kitabın nəşri üçün lazım olan materialların çatışmaması və s. ilə əlaqədar idi. XX əsrin axırlarında, xüsusilə 2000-2003-cü illərdə kitab nəşrinə vəziyyət yaxşılaşmağa doğru istiqamət götürmüşdür. Bunun nəticəsidir ki, indi ölkəmizdə 1200-1300 adda kitab və kitabça nəşr edilib. Kitabın ad etibarını artırmaq diqqətəlayiqdir [9, 3].

Ümumiyyətlə, 1997-1998-ci illərdən soruq-məlumat kitablarının nəşri genişlənmiş və artmışdır. Bu illərdən, xüsusilə 2001-2002-ci illərdən hər il respublikamızda 40-45 adda müxtəlif növlü və tipli soruq-məlumat kitabı nəşr edilmişdir. Məsələn, kitab klubunun çapdan buraxdığı «Azərbaycan nəşrləri» (2005. №1(5) kataloqunda 37 adda yeni nəşr edilmiş lüğət və ensiklopediyalar haqqında məlumat verilir [39, 36].

2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulmuş əsərlərin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş siyahısı 172 adda kitabı əhatə edir. Siyahı dörd bölmədən – «Lüğətlər və ensiklopediyalar», «Azərbaycan dili və tarixi», «Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» və «Dünya ədəbiyyatı» bölmələrindən ibarətdir.

«Lüğətlər və ensiklopediyalar» bölməsində ikidilli lüğətlərlə yanaşı, Azərbaycan dilinin antonimlər, omonimlər, sinonimlər lüğətlərinin, Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin və Azərbaycan dilinin tarixi lüğətinin yenidən nəşri nəzərdə tutulmuşdur. Bu bölməyə kütləvi tibb ensiklopediyası, politologiya ensiklopediyası, Azərbaycan kulinariyası ensiklopediyası, Azərbaycan toponimləri ensiklopedik lüğəti, on cildə uşaq ensiklopediyası, habelə «Üzeyir Hacıbəyov», «Mirzə Cəlli Məmmədquluzadə» və «Novruz» ensiklopediyaları da daxildir.

Bu cür əvvəllər çap edilmiş soruq-məlumat kitablarının müəyyən qədər təkmilləşdirilərək latın qrafikası ilə yenidən nəşri də respublikamızda soruq-məlumat nəşrlərinin inkişafına və zənginləşməsinə səbəb olur, oxucuların müxtəlif sorğu və tələbatlarının ödənilməsinə kömək edir.

Digər tərəfdən müstəqillik illərində soruq-məlumat nəşrlərinin mövzusu, əhatə dairəsi genişlənir, lüğətlər daha çox söz və ifadələri özündə əks edir. Məsələn, V.Ş.Quliyev və V.S.Novruzovun tərtib

etdiyi «İzahlı botanika terminləri lüğəti» («Elm», 1999) bitki anatomiyası, morfologiyası, sistematikası, coğrafiya və ekologiyası, fiziologiyası və mikrobiologiyasına aid 900-ə yaxın terminlərin izahını əhatə edir; L.Kərimov və M.Mahmudovun «Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca lüğətində» (2002) 11 min ümumişlək söz; O.İ.Musayevin «Azərbaycanca-İngiliscə lüğətində» (1996) 40 min söz; Q.Rzayev və R.Rzayevanın «İngiliscə-azərbaycanca lüğətində» (1994) 20 minə yaxın söz və ifadə; F.Məzəmli və Y.Alxasovun müəllifliyi ilə 2000-ci ildə «Təfəkkür» nəşriyyatında çap edilmiş «Azərbaycanca-rusca ərəb mənşəli kökdəş sözlər lüğəti» vasitəsilə oxucular dilimizdə olan ərəb mənşəli söz və ifadələrin dəqiq mənasını, kökünü öyrənmə bilirlər; Azərbaycan leksikoqrafiyasında ilk dəfə tərtib edilmiş və rus dilinə tərcümə olunmuş bu soruq-məlumat nəşrinə çox sayda söz; Y.M.Xanmuradovun tərtib etdiyi «İngiliscə-azərbaycanca maliyyə və iqtisadi terminlər lüğəti»ndə («Şuşa», 2000, 528 s.) müasir ingilis dilində daha çox istifadə olunan təxminən 28000 söz və ifadə; «Müasir ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-İngiliscə lüğətində» (2001) 25 min söz və ifadə; Q.Abdullayevin «Azərbaycanca-İngiliscə tibb lüğəti»ndə (2002) 40 minə yaxın söz və ifadə, söz birləşməsi; İ.Şahverənovun «Böyük ingiliscə-azərbaycanca lüğətində» 160000 söz; Q.Əmirbəyov, X.Yusifov, R.İsmayılov, M.Mövlüyarovanın «Fransızca-azərbaycanca neft terminləri lüğəti»ndə (2004) fransız dilində ən çox işlənən 20000-ə yaxın neft termini daxil edilmişdir [36, 37, 38, 39, 268, 269, 270, 271].

Müstəqillik illərində çap edilmiş soruq-məlumat kitablarının araşdırılması göstərir ki, bütün növlər və tiplər üzrə birdilli, ikidilli və çoxdilli lüğətlərin nəşri artır. Frazoloji və müxtəlif sahələr üzrə izahlı lüğətlərin tərtibi, məzmunu və əhatə dairəsi genişlənir. Amma hələ də soruq-məlumat nəşrlərinin buraxılmasında bir sıra çətinliklər və problemlər mövcuddur.

3.2. Soruq-məlumat kitablarının nəşri və inkişafındakı problemlərin həll edilməsi yolları və optimallaşdırılması. 1990-cı illərin əvvəllərindən respublikada baş verən sosial-siyasi və iqtisadi çətinliklər bütövlükdə kitab nəşrinə, təbliğinə və yayılmasına mənfi təsir göstərdi, böhranlı vəziyyət yarandı. Kitab nəşri bütün sahələr, problemlər, mövzular və tiplər üzrə çox aşağı səviyyəyə (ad və tiraj etibarilə) düşdü.

Sosial fəzaya bazar iqtisadiyyatının gəlməsi, qiymətlərin liberallaşması prosesinin başlanması, nəticədə, azad ticarət dövlət si-

yasətindən başlamış bütün sahələri, o cümlədən kitab nəşri və ticarətini əhatə etdi, ümumiyyətlə, bir çox məsələlərə dövlət nəzarəti zəiflədi. Ləyaqət və mənəvi dəyərlər şüurlu şəkildə ucuzlaşdırılıb gözdən salındı, yüksək amallar, nəcib əməllər, təmiz duyğular, müqəddəs hisslər bazar iqtisadiyyatının buzlu sularında qərq oldu. Əqli nailiyyətlər alverçilərin və kütbeyin məmurların meyarları ilə qiymətləndirildi. Bununla da kütlənin mədəni intellektual səviyyəsinin yüksəlişi, kitab nəşri, təbliği və yayılması üçün mövcud imkanlar əldən getdi. Nəticədə əhalinin mədəni, elmi, texniki, bədii inkişafında və informasiya təminatında böyük rol oynayan kitab mağazalarımız, xarici mallar satan dükənlər tərəfindən sıxışdırılmağa başlandı [14, 82].

Müasir dövr eyni zamanda kitab nəşrində, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin hazırlanması və buraxılmasında şəraitlə əlaqədar yeni çətinlikləri, mürəkkəblikləri meydana çıxarmışdır. Bu, hər şeydən əvvəl, dövrün inkişaf meyillərindən yaranmış və kitab nəşrində zəruri komponentlərin məzmun, müəllif, nəşriyyat, tərtibat məsələlərinin və s., hər birində özünəməxsus mürəkkəbliklər irəli çıxmışdır. Kitab nəşri üçün indiki şərait ilk növbədə novator təfəkkür və fəal vətəndaş mövqeyi irəli sürməklə bərabər, mövzu, kitabın tipologiyası, poliqrafik icrası, bədii tərtibatı və s. sahələrdə isə ciddi yaradıcılıq axtarışları aparmağı tələb edir [14, 168].

Kitab strukturunu təkmilləşdirmək, tipologiyasının inkişaf xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, nəşr prosesində nəzərə almaq, müəyyən etmək, nəşriyyat fəaliyyəti və kitab ticarəti ilə məşğul olan mütəxəssislərin hazırlanmasını təşkil etmək qarşıya çıxan problemlərdən idi.

Bu çətinliklər sırasında müəllifin və əsərin seçilməsi də ən önəmli və mürəkkəb problemidir. Sovet dönəmində əsərlər ciddi süzgəcdən keçirilir, oxunub müsbət rəy alındıqda, hətta gizli rəyə göndərilir və oradan da müsbət rəy alındıqda kitab nəşr olunmaq üçün qəbul edilirdi. Bu gözəl ənənə də indi aradan çıxıb.

İndi şərait, xüsusilə nəşirlər öz nəşriyyatçılıq fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün pul xatirinə, istənilən kitabı çap edirlər. Belə olan tərzdə kitab nəşri mədəniyyətinə daha böyük zərbələr dəyir.

Halbuki kitabçılıq işi ölkənin inkişafında strateji sahələrdən biri olduğuna görə kitab nəşrinə belə münasibət qətiyyənlə olmaz.

İndiki dövrdə kitab nəşrinə diqqət, qayğı daha çox olmalıdır. Kitab xalqın mənəvi, mədəni pasportudur. Kitab xalqın tarixi, mə-

dəniyyəti, dilidir. Xalqın elmi və mədəni səviyyəsini şərtləndirən amillərdən biri onun kitab mədəniyyətidir.

Nəşriyyatlara sərbəstlik verilməsi, nəşriyyat və poliqrafiya müəssisələrinin özəlləşdirilməsi (29 mart, 2001-ci il) ilk mərhələdə kitab nəşri və ticarətindəki çətinlikləri bir o qədər də dərinləşdirdi.

Araşdırmalar göstərir ki, 1997-2000-ci illər ərzində təkcə Bakı şəhərində 40-a qədər kitab mağazası qeyri-qanuni özəlləşdirilib [205]. Göründüyü kimi kitab mağazalarının özəlləşdirilməsi müvafiq fərmandan xeyli əvvəl həyata keçirilib. Demək olar ki, bütün kitab mağazaları özəlləşdirildikdən dərhal sonra öz profilini dəyişdilər. Nəticədə kitablar, o cümlədən dərsliklərin böyük əksəriyyəti 1998-2000-ci illərdə (elə indinin özündə də əsasən yarmarka və bazarlarda, küçə və meydanlarda, metro keçidlərində və dayanacaq-larda, heç bir sanitariya qaydalarına riayət edilmədən, açıq havada, tozun, torpağın içində satılır.

Nəşriyyatların və kitab mağazalarının özəlləşdirilməsi vacib bir məsələnin həlini də çətinləşdirmiş, ümumiyyətlə ləğv etmişdir. Bu da nəşriyyatlarda yaradıcılıq «portfelləri»nin formalaşdırılması zamanı tematik işlərin (planların) aparılmamasıdır.

Yeni nəşrlər əsasən sponsorlar, ya da müəlliflərin öz hesabına çap olunur. Nəticədə, çoxlu sayda heç bir ədəbi-mədəni qiyməti olmayan, maraqsız kitablar işıq üzü görür [205].

Kitaba məhəbbət kitaba qayğı ilə nəticələnməlidir, onu, yeni kitabı nəşr etməklə bərabər, təbliğini də həyata keçirmək lazımdır. Açığını demək lazımdır ki, bizdə televiziya, radio və mətbuatda kitab təbliği olduqca zəifdir. Ayırı-ayrı sahələr, mövzular və tiplər üzrə buraxılan ədəbiyyat oxucusuna vaxtında çatmır. Oxucu istədiyi kitabın nəşr olunduğundan vaxtında xəbər tutmur [260, 194].

Kitab nəşrinin indiki çətinliklərindən, problemlərindən söhbət gedərkən əsərin nəşrə hazırlanması, tərtibatı sahəsində mövcud olan və getdikcə artan, dərinləşən məsələlərdən danışmalıyıq. Xüsusilə soraq-məlumat nəşrlərinin nəşrə hazırlanması, redaktəsi və tərtibi prinsiplərinin spesifikliyi, mürəkkəbliyi və indiki nəşirlərin bu məsələlərdən (kitab nəşrinin nəzəri və təcrübi problemlərindən) xəbərsiz olmaları, yeni və daha ağır, ziddiyyətli vəziyyətin yaranmasına rəvac verir.

Kitab mədəniyyətinin ən yüksək səviyyəsinin göstəricisi ensiklopedik nəşrlərdir. Ensiklopediya böyük zəhmət tələb edən işdir. O, müəyyən məsələlərin adi təsviri, hər hansı anlayışın təkcə yo-

zumu, tərfi deyil, zəngin, dəqiqləşdirilmiş elmi bilgiler toplusudur. Burada məsələlərə, fakt və hadisələrə tarixi baxımdan dəyər verilir, həyat olaylarının mahiyyəti canlandırılır, məlumatlar müəyyən sistemə uyğun düzülür. Kitabçılıq işi sahəsində ən çətin, mürəkkəb iş ensiklopedik əsərlərin nəşridir. Çox şey prosesin özündə dəyişir, təkmilləşir, yeniləşdirilir. Ona görə də bu ağır işin öz spesifik problemləri vardır. Həyat gedində bu problemlər azalmır, sadələşmir, əksinə getdikcə çoxalır və mürəkkəbləşir [260, 197].

Bizim respublikada ensiklopedik ədəbiyyat nəşri ilə bağlı həlli vacib olan bir çox ciddi məsələlər mövcuddur. Bu çətinliklərin bir çoxu elmi bilgilərin azlığı və kadr çatışmazlığı ilə, digər bir qismi universal xarakterli irihəcmli əsərlərin məzmunu, sistemi, informasiya düzümü ilə bağlıdır. Başqa ciddi problem isə çətin, müxtəlif dərəcələrdə mürəkkəb olan elm sahələrinə aid mətnlərin yığılması, yerləşdirilməsi və çapı işləridir [260, 197]. İnformasiyanın seçilməsi, onun əhəmiyyətinin səviyyəsi, materialın sistemləşdirilməsi, məlumatın quruluşu və həcmi və s. problemlər ensiklopedik nəşrləri çapa hazırlayan redaktor, tərtibçi, nəşir, bütövlükdə nəşriyyat işçilərindən böyük məsuliyyət tələb edir.

Ensiklopedik nəşrlərin, ümumiyyətlə, çap edilmiş müxtəlif tipli məlumat kitablarının öyrənilməsi göstərir ki, həqiqətən bu yuxarıda qeyd etdiyimiz çətinliklər və problemlər vardır. Məsələn, ensiklopedik nəşrlərin çapa hazırlanması və nəşri ilə bağlı bəzi çətinlikləri qeyd etmək yerinə düşər.

Ensiklopediya üzərində işləyən nəşirlər yaxşı bilirlər ki, belə tipli kitablar necə əzab-əziyyətli axtarışlar, gərgin, böyük zəhmət nəticəsində yaranır. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, Lalə Abbasovanın rəhbərliyi altında çap olunmuş «XX əsr Azərbaycan qadınları» (I cild – 2001-ci il; II cild – 2002-ci il) toplusunda 1000-dən artıq məqalə verilib. Bu məqalələrin böyük əksəriyyəti orijinaldır, yəni kitabın müəllifləri tərəfindən ilk dəfə toplanılaraq işlənmiş və nəşrə daxil edilmişdir. Kitabın gözəl bədii tərtibatı, yüksək poliqrafik icrası diqqətəlayiqdir. Bununla yanaşı, peşəkar mütəxəssislərin fikrinə görə, hər iki kitabda həm ensiklopedik tərtib, həm də elmi, habelə dil və üslub baxımından xeyli qüsurlar vardır. Hər şeydən əvvəl, toplularda məqalələrin əlifba sırası ilə verilməsi prinsipi pozulmuşdur. Belə ki, ensiklopediyanın 2 kitabdan ibarət olması, yalnız ikinci kitabı gördükdən sonra məlum olur. 2001-ci ildə çıxan birinci topla əlifba sırasına uyğun olaraq A hərfi ilə başlayır, Z

hərfi ilə tamamlanır. Kitabın heç bir yerində onun birinci kitab olduğu göstərilməyib. Hər iki kitab məqalələrin yerləşməsi və tərtibi baxımından tamamlanmış olduğundan 2002-ci ildə çıxan toplusunun nəyə görə ikinci olması, başqa sözlə adlandırılması anlaşılmaz olaraq qalır [257]. Topluların adı və əhatə dairəsi (xüsusilə dövrü) ensiklopedik dəqiqliyə uyğun gəlmir və buna görə ziddiyətli fikirlərin meydana gəlməsinə və topluların ciddi tənqidinə əsas olmuşdur [257].

Prof. İsmayıl Vəliyev və Ziya Abdullayevin «Ensiklopediya nəşri peşəkarlıq tələb edir» məqaləsində yazılmışdır: «Ensiklopediyalarda verilən məlumatlar doğru olmalı, son elmi, tarixi faktlara, etibarlı mənbələrə əsaslanmalıdır. Hər hansı yanlışlıq yolverilməzdir. Əlbəttə, heç bir nüfuzlu mənbə qüsurdan xali deyil. Ensiklopediyalarda da bu və ya digər səbəbdən səhv ola bilər. Lakin səhvin bir həddi olmalıdır. Haqqında bəhs etdiyimiz toplularda belə səhvlər çoxdur, özü də həddindən artıq çoxdur. Hətta elm tərəfindən təsdiq olunmuş və mənbələrdə öz əksini tapmış faktlar belə yanlış verilir. Məsələn, I kitabın 6-cı səhifəsində Tuti Bیکə haqqında məlumatda oxuyuruq: «...ərinin ölümündən sonra... Dərbəndin müdafiəsinə durmuşdu». Tarixdən isə məlumdur ki, Gavduşan döyüşündə (1774) Fətəli xan ölməmişdi, məğlub olub geri çəkilməmişdi, həlak olması barədə isə şayiələr yayılmışdı. Tanınmış ziyalı qadın, şairə Xurşudbanu Natəvan (kitabda «Natəvan» kimi verilib) «Məclisi-fəramuşan» ədəbi məclisinin yaradıcısı kimi təqdim olunur. Halbuki həmin məclisi şair M.M.Nəvvab təsis etmişdir.

Birinci kitabın 85-ci səhifəsində Q.T.Əzimovaya aid məqalədə göstərilir: «Pedaqoji elmləri doktoru» (1986). Az sonra isə onun həmin ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etdiyi qeyd olunur və s.» [257].

Eyni zamanda toplularda külli miqdarda qrammatik, üslubi, məntiqi səhvlərə yol verilmişdir.

Məqalə müəlliflərinin, o cümlədən bizim məqsədimiz heç də bütün qüsurları göstərmək deyil. Məsələ burasındadır ki, hazırda azad sahibkarlığın vüsət aldığı, nəşr işinin asanlaşdığı bir şəraitdə çoxsaylı kitablar buraxılmaqdadır. Bu kitabların xeyli hissəsi tələm-tələsik hazırlandığından, sırf biznes, kommersiya məqsədi güddüyündən həm forma, həm də məzmun baxımından kitabçılıq işinin bir çox tələblərinə cavab vermir. Vahid nəzarət sisteminin, habelə dövlət standartlarının olmaması bu sahədə vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir [257].

Bütün soraq-məlumat nəşrləri, xüsusilə ensiklopedik nəşrlər hərtərəfli elmi hazırlıq, nəşirlik baxımından yüksək peşəkarlıq tələb edir. Bu cəhətdən «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi çox böyük təcrübəyə malikdir. Çox maraqlıdır ki, bu təcrübədən Azərbaycanın nəşriyyatlarının və nəşirlərinin əksəriyyəti istifadə etmir. Halbuki, müasir dövr müxtəlif fəaliyyət sahələrində, o cümlədən kitab nəşrində və ticarətində dünya təcrübəsinə diqqət yetirilməsini və istifadə olunmasını diqqətə edir. İndiki şəraitdə dünya təcrübələrinə diqqət vermədən yaşamaq və işləmək çox çətinidir, əgər işləmək, fəaliyyət göstərmək mümkün olursa, onun nəticələri, nailiyyətləri çox aşağı səviyyəsi ilə tanınır və elmi ictimaiyyət, sahə mütəxəssisləri tərəfindən təqdir olunmur.

Bu bir həqiqətdir ki, ensiklopedik nəşrlərin çapa hazırlanmasında redaksiya-nəşriyyat prosesində nəzəri və praktiki məsələlərin arasında dialektik vəhdət, qarşılıqlı əlaqələr var. Ensiklopedik nəşrlərin redaksiya-nəşriyyat proseslərinin nəzəri məsələləri, ensiklopediyaların nəşr tarixinə və işin təcrübəsinə əsaslanır. Ensiklopedik nəşrlərin nəzəri obyektə ensiklopediyaların tipləri, sözlük və elmi məqalələrin strukturudur. İşin praktiki xüsusiyyətində yaradıcılıq, mahirlik əlamətləri vardır.

Ensiklopediyalar bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ensiklopediyaçılıq elm və incəsənətin vəhdətinin ifadə olunmasıdır. Bu mənada ensiklopediyaçılıq ensiklopediyaların tərtibi ilə əlaqədar praktiki işlərin ümumiləşdirilməsi və yerli-yerində istifadə edilməsini zərurətə çevirir.

Bu mühüm və çox vacib prinsiplərin çox hallarda nəzərə alınmadığını praktiki həyata keçirilən işlərdə, işıq üzü görmüş nəşrlərdə görürük.

Qeyri-peşəkarların soraq-məlumat nəşrləri, xüsusilə ensiklopediyalar nəşr etmələri təəssüf hissi yaratmağa bərabər, dövlətin, xüsusilə dövlət məmurunun bu işə lazımı diqqət vermədiyini şərtləndirir.

Respublikamızda 1988-ci ildə «Varlıq» adlı ensiklopedik toplu (əgər bu nəşrə çox çətinlik və heyratla toplu deyə bilərikse!!!) nəşr edilmişdir. Bu nəşrdə bütün ensiklopedik prinsiplər, tərtibat məsələləri, məzmunla bağlı problemlər: informasiyanın seçilməsi, onun əhəmiyyəti; materialın sistemləşdirilməsi; məlumatın quruluşu və həcmi və s. gözənilməmişdir.

Bu tərtibçilərin ensiklopedik nəşrlərin nə olduğunu dərk etməmələri ilə əlaqədardır. 283 səhifədən ibarət olan bu nəşrin dili,

üslubiyyatı bərbad haldadır. Bu fikrimizin təsdiqi üçün nəşrin «Bizim «Varlıq» adlı giriş məqaləsindən (ona bu adı verməyə çətinlik çəkirik) bir sitat gətirmək istəyirəm. «Bizim «Varlıq» adlı giriş cəmi 6 cümlədən ibarətdir. Orada oxuyuruq: «Siyasət dünyasında beynəlxalq arenada öz sözünü son illər deməyə başlasa da, Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin (idmanının) və incəsənətinin uğurları, hünəri qarşısında dünya çoxdan baş əyib. Dünyanın qarşısında baş əydiyi nemət isə hamımızın Varlığıdır. Varlığımızın gətirdiyi baş ucalığı iqtisadi-siyasi müvəffəqiyyətlərdən fərqli olaraq dəyişikliklərə məruz qalaraq nə köhnəlir, nə də dəbdən düşür» [256, 7].

Materialın sistemləşdirilməsində, düzümündə ilin aylarının (yanvardan başlayaraq) günlərinə görə həyata keçirilib. Ensiklopedik topluda yer alan müxtəlif insanların hər biri haqqında 2-3, nadir hallarda 4-5 cümlədən ibarət məlumat verilir [256, 9-285].

Nəşrin 283-cü səhifəsində «Toplunu araya-ərsəyə gətirənlər» haqqında məlumat verilir: 1. Ağasəf Malik oğlu Babayev (02.04.1957, Neftçala rayonu) – jurnalist, ADU-nun jurnalistika fakültəsini bitirib (1988), «İdman», «Molodyoj Azerbaydjana» qəzetlərində, «Azərbaycan» nəşriyyatında işləyib. Hazırda «Panorama» qəzetinin əməkdaşdır; 2. İlham Soltan qızı (20.05.1966, Ağsu) – xadimə; 3. Ləman Vaqif qızı Daşdəmirova (30.04.1978, Bakı) – mühasibat kursunu bitirib (1997), kadrlar şöbəsinin müdürüdür; 4. Rövşən Əmirhüseyn oğlu Məcidov (05.07.1970, Bakı) – menecer; 5. Şamama Həsən qızı Sarıyeva (19.09.1956, Bakı) – baş mühasib (1997), Maliyyə-Kredit Texnikumunu bitirib. 18 saylı musiqi məktəbində, «Azəri tikiş» fabrikində çalışıb. Hazırda həm də M.A.Topçubaşov adına Respublika Elmi-Cərrahlıq Mərkəzində işləyir; 6. İlham Tələt oğlu Əliyev (06.01.1976, Bakı) – kompyuterçi-dizayner. Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirib (1997). Azkombank (1995), «Panorama» qəzetində (1996-1997) işləyib. Hazırda Kigar in.co şirkətində çalışır; 7. Kəmalə Xeyrulla qızı Hüseynxanova (05.07.1974, Bakı) – operator. Bakıdakı 21 saylı orta məktəbi bitirib (1981-1991). 1991-ci ildən «Azərbaycan» nəşriyyatının kompyuter mərkəzində çalışıb. Hazırda «Panorama» qəzetində işləyir; 8. Mirnaib Həsən oğlu Həsənov (01.02.1962, Gəncə ş.) – fotoreportyor. M.A.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunu bitirib (1989). Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür (1992). «Novruz», «İncəsənət» qəzetlərində işləyib; 9. Sevdə Abbas qızı Ələsgərova (21.01.1976, Bakı) – Futurologiya

İnstitutunu bitirib (1997). «Addım» qəzetində işləyib. Kompüterçi-dizaynerdir.

Bu qeyd etdiyimiz insanlar toplumun tərtibçiləri, nəşrə hazırlayanlar və nəşr etdirənlərdir. Bu cür qanunsuz yolla ensiklopedik nəşrlər çap edən işbazlar Azərbaycan kitab mədəniyyətinə ciddi zərbələr vururlar.

Ticarət şəbəkələrində qeyri-qanuni yolla nəşr edilən ensiklopedik nəşrlərə tez-tez rast gəlirik. Bunun qarşısı alınmalıdır.

Baxmayaraq ki, «Nəşriyyat işi haqqında» qanunun 26-cı maddəsində yazılır ki, ensiklopedik nəşrlər bir mərkəzdən – AME-dən koordinasiya edilməlidir. Bu o deməkdir ki, qanun digər yaradıcı qurumların ensiklopediya nəşr etməsini qadağan etmir, sadəcə, ensiklopediya nəşr etmək istəyən qurum ensiklopedik prinsipləri qorumalı və nəşr edəcəyi yeni nəşrini AME ilə razılaşdırmalıdır.

Ensiklopediyanın dünyəvi xarakteri ondadır ki, nəşr olması dünyada qəbul edilmiş mühüm prinsipləri qətiyyənlə pozmaq olmaz. Lakin müasir dövrdə çap edilən bir çox ensiklopedik nəşrlərdə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri haqqında yalnız məlumatlar, sırasıyla şəxslər barədə şişirdilmiş tərcümeyi-hal, hətta orden və medalların adının düzgün yazılmaması halları müşahidə edilir. Layiqli, xüsusi xidməti olan vətəndaş haqqında məqalə, oçerk yazmaq mümkündür. Bütün dünyada qəbul edilmiş belə bir prinsip var ki, ensiklopediyaya seçilmiş, tanınmış, çox məşhur şəxslərin adları daxil olmalıdır. Yəni onlar gördükləri işlərə: xalqın tarixində, elmin və milli mədəniyyətin inkişafındakı xüsusi, müstəsna xidmətlərinə görə tarixin yaddaşında qalmalı, gələcək nəsillərə nüsxə olmalıdırlar.

İndiki dövrdə eyni mövzulu, məzmunlu ensiklopedik nəşrlərin miqdarı artmışdır. Bu cür ensiklopediyalar yeni informasiyanı əks etdirmir və plagiatlıq baş verir, yəni köhnə nəşrlərin üzü köçürülür, çox cüzi dəyişiklik edilir və yenidən çap olunur. Belə işlər yolverilməzdir.

«Nəşriyyat işi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə (15 avqust 2000-ci il) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanının olmasına baxmayaraq, «Nəşriyyat işi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda irəli sürülən bir çox məsələlərə, müddəalara, prinsiplərə əməl edilmir. Məlum olduğu kimi, bu Qanun nəşriyyat işinin ümumi prinsiplərini müəyyən etməklə bərabər, nəşriyyat fəaliyyətinin təşkili, həyata keçirilməsi ilə əlaqədar nəşriyyat işinin subyektləri arasında münasibətləri tənzimləməli, onların hüquq və vəzifələrini müəyyən et-

məlidir və edir. Qanun: «...Lüğətlərin və ensiklopediyaların... nəşrinə əlavə güzəştlərin müəyyən edilməsi»ni vacib və zəruri sayır. Qanunda deyilir: «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: dövlət proqramına uyğun olaraq milli-universal və sahə ensiklopediyalarının, ensiklopedik məlumat və sorğu kitablarının, müxtəlif lüğətlərin nəşrini həyata keçirir» [224, 522-526]. Qanunda göstərilən bu müddəalar sorğu-məlumat nəşrlərinin daha da inkişaf etdirilməsini və nəşriyyatlar arasında mövcud olan profilsizliyin aradan qaldırılmasını və nəşriyyatların ixtisaslaşdırılmasını şərtləndirir. Qanunun bu mühüm müddəasının nəşriyyatlar tərəfindən nəzərə alınmaması sorğu-məlumat kitablarının nəşrə hazırlanmasında və buraxılmasında böyük problemlər ortaya qoymuşdur. «Nəşriyyat işi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda sorğu-məlumat nəşrlərinin yalnız Azərbaycan Milli Ensiklopediyası tərəfindən buraxılması (maddə 26) göstərilmişdir. Bu maddəyə indi əməl edilmir və ölkəmizin çoxsaylı nəşriyyatları, hətta qəzet redaksiyaları universal və sahə ensiklopediyaları, mövzu sorğu kitabları, lüğətlər və s. çapdan buraxır. Kitab nəşrinə ölkədə nəzarət edilmədiyindən bu proses daha da genişlənir və nəticədə yararsız və faydasız, oxucular tərəfindən istifadə edilməyən kitabların sayı artır, ölkənin iqtisadiyyatına və mədəniyyətinə ziyan dəyir.

İndi Azərbaycan Milli Ensiklopediyası ilə bərabər «Azərbaycan», «Qapp-Poliqraf», «Gənclik», «XXI əsr yeni nəşrlər evi», «Ayna Mətbu Evi», «Qadın dünyası» redaksiyası, «Vektor» Beynəlxalq Elm Mərkəzi, «Araz», «Qanun», «Qismət» və s. nəşriyyatlar da sorğu-məlumat kitablarını, daha çox universal və sahə ensiklopediyalarını, ensiklopedik mövzu kitablarını, lüğətləri çapdan buraxırlar.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, bu nəşriyyatların, nəşrlərin böyük əksəriyyəti ensiklopedik nəşrlərin, daha geniş mənada sorğu-məlumat kitablarının tərtibi prinsiplərini lazımi səviyyədə bil-mədiklərindən nəşrlərin çapa hazırlanmasında, tərtibatında və buraxılmasında ciddi nöqsanlara yol verirlər.

Məlum olduğu kimi, əvvəllər lüğətlərin tərtibçiləri bu işə maraq göstərənlər həvəskarlar idisə, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərindən sonra, yəni müstəqillik şəraitində də sorğu-məlumat nəşrlərinin, o cümlədən müxtəlif tipli lüğətlərin tərtibi, nəşri ilə əsasən mütəxəssislər, elmi idarə və müəssisələr, əlaqədar ali məktəblər və nəşriyyatlar məşğul olurlar.

Çox maraqlıdır ki, indinin özündə də lüğətlərin tərtibinə və nəşrinə girişən insanlar tapılır. Məsələn, Azərbaycan Kitab Araşdırmaları Mərkəzi adlanan bir qurum «Azərbaycanca-almanca, almanca-azərbaycanca» universal lüğətin buraxılmasına rəvac vermiş və 2005-ci ildə «Araz» nəşriyyatı 884 səhifə həcmində gözəl bədii və poliqrafik tərtibatlı nəşri çap etmişdir. Bu lüğətdə ümumişlək sözlər, coğrafi adlar, iqtisadi-maliyyə terminləri, kommunikativ sözlər, beynəlxalq münasibətlərə aid söz və terminlər əhatə edilmişdir. Lüğətə 100000 söz və söz birləşməsi daxil edilmişdir [58, 884]. Lüğətin tərtibçisi Behruz Kazimi, redaktoru isə Xəzər Bəhiyyədin oğludur.

Bu iri həcmli (56 çap vərəqi) lüğətə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, elə indi də həvəskar lüğət tərtibçiləri vardır. Bunu cildin (son) üzərindəki aşağıdakı məzmunlu yazı təsdiq edir. Yazıda oxuyuruq: «1993-cü ildən alman dilini öyrənməklə məşğulam. Alman-azərbaycanca və ya azərbaycan-alman lüğətinin olmamasından daim əziyyət çəkmişəm. Tərtib etdiyimiz bu lüğət əgər hər hansı bir gənccə kömək etmiş olsa, deməli, qarşıya qoyduğumuz məqsədə çatmışıq» [58].

Belə iri həcmli lüğətin quruluşunu, tərtibi prinsiplərini açan ön söz, yaxud giriş məqaləsi yoxdur. Ancaq almanca şərti ixtisarlər vardır. Əlbəttə, sözügedən nəşrə xeyli vəsait sərf edilib. Bu cür xoşagəlməz işlərin aradan qaldırılması vacibdir. Çünki belə təsadüfi adamların lüğət tərtib etməsi keyfiyyətsiz nəşrlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Kitabçılıq işinin digər sahələri, mövzuları üzrə buraxılan təsadüfi nəşrlər çoxdur. Bu, əlbəttə, ilk növbədə nəşriyyatlar, elmi idarə və müəssisələr arasında koordinasiyanın, kitab nəşrinə dövlət nəzarətinin olmaması ilə əlaqədardır.

Onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirəm ki, soraq-məlumat nəşrlərinin tərtibçiləri, nəşrə hazırlayanları mütəxəssis olduqda problemlər azalır və sahənin düzgün inkişafında nailiyyətlər artır. Bu mənada H.Ə.Həsənovun tərtib etdiyi «Azərbaycan şəxs adlarının izahlı etimoloji lüğəti»nin təhlilini məqsədəuyğun hesab edirəm. Lüğət 2002-ci ildə «Mütərcim» nəşriyyatında çap edilmişdir. Lüğətin rəyçiləri - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Afat Qurbanov və filologiya elmləri doktoru Tahir Məhərrəmovdur. Nəşrin redaktoru Sevil Ağabəyova, nəşiri isə filologiya elmləri namizədi, dosent Telman Vəlixanlıdır. 288 səhifə həcmində olan bu lüğətin quruluşu diqqətəlayiqdir. Burada

hər şey yerli-yerindədir. Lüğət «Ön söz» (səh.3-9), «Lüğətin quruluşu» (səh.10-11), «Lüğətdə gedən ixtisarlər» (səh. 11), «Azərbaycan əlifbası» (səh.12) və s. ilə təchiz edilmiş, nəhayət, materiallar əlifba prinsipi üzrə sistemləşdirilmiş, sonda isə ədəbiyyat siyahısı verilmişdir [131, 13-286].

7 səhifədən ibarət «Ön söz»də oxuyuruq: «İnsan adlarının əsas vəzifəsi ünsiyyət prosesində ayrı-ayrı şəxsləri bir-birindən fərqləndirməyə, ayırmağa xidmət etməkdir. Şəxs adları fərqləndirmə, fərdiləşdirmə daşımaqla bərabər, ata-ananın estetik görüşünün, xalqımız dünyagörüşünün ifadəçisidir. Hər bir şəxsin adı fərddir. Şəxs adları fərdi olsa da, ictimai, tarixi və milli səciyyə daşıyır. Ad ictimai hadisə kimi kollektivin, cəmiyyətin ehtiyacı və tələbi əsasında meydana gəlmişdir. O, həm insanlara məxsus zahiri əlamətdir, həm də cəmiyyət üçün vacib məsələdir. Adlar insanların cəmiyyətdəki yerini, vəzifəsini, hüququnu müəyyənləşdirməyə, dəqiqləşdirməyə kömək edir. O bu və ya digər yeri tanımaq, müəyyənləşdirmək və öyrənməkdə insanların ən yaxın və ən etibarlı köməkçisidir. Ad şəxsi hüquq və ictimai əlamətlər əsasında müəyyənləşir. O, cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır, onun ayrılmaz hissəsidir. İnsanlara verilən adlar ömürlükdür. Bu və ya digər şəxsin adı ona ömrünün axırına qədər öz xidmətini əsirgəmir, dövlət tərəfindən rəsmiləşdirilir» [131, 3].

«Ön söz» şəxs adlarının funksiyalarını, yaranma və inkişaf etmə tarixini əks etdirməklə oxucuya dərin bilik və məlumat aşılayır. Müəllif yazır: «Azərbaycan şəxs adlarını yaranma baxımından bir neçə dövrə ayırmaq olar: 1. Eradan əvvəlki II-I minillikdən eramızın VII əsrinə qədərki adlar. 2. VII-X əsrlərdəki adlar. 3. X-XVII əsrlərdəki adlar. 4. XVII-XX əsrlər dövrünün adları. 5. Çağdaş dövrümüzdə yaranan adlar» [131, 4].

«Azərbaycan şəxs adlarının izahlı etimoloji lüğəti»ndə verilən «Lüğətin quruluşu» rubrikası lüğətin quruluşunu, mahiyyətini əsaslı şəkildə ifadə edir. Orada oxuyuruq: «1. Lüğətdə baş sözlər bütün lüğətlərdə olduğu kimi əlifba sırası ilə düzülmüşdür. 2. Lüğətdə qondarma, süni və tərbiyəvi əhəmiyyəti olmayan, mənası faydasız, ahəngcə dilimizə uyğunlaşmayan adlardan başqa, bütün şəxs adları ayrıca lüğət məqaləsi kimi verilir. 3. Avropa, rus, ərəb və fars mənşəli şəxs adları Azərbaycan qrafikası ilə verilir. Avropa mənşəli adların (verilməsi zəruri olanda) ilkin forması da qeyd olunur: İbrahim (ə) – Qədim yəhudi sözü «Abraham»in (av – rahat),

bav. «Avraat»ın ərəbləşmiş formasıdır. Mənası xalqların atası deməkdir. Bibliyada İbrahimin iki adı qeyd olunur: Avram və Avraham. Bibliyada belə bir mətn var ki, nə üçün Avram ikinci Avraham adını almışdır? Orada deyilir: Sən artıq Avram yox, Avraham adlanacaqsan, çünki mən səni əksər xalqların atası edəcəyəm.

4. Adların mənşəyi və mənaları verilir:

Anatollu (yun.) – Şərq, günəşin çıxması.

Arif (ə.) – 1. Bilən, bilici, bilik sahibi; 2. Hər şeyi incəliyinə qədər başa düşən.

Vitali (lat.) – 1. Həyat; 2. Vacib, zəruri; 3. Qalib.

5. Omonim və çoxmənalı kimi işlənən adların mənaları ərəb rəqəmi ilə sadalanır:

Ariz (ə.) – 1. Ərizəçi, şikayətçi; 2. Sonradan əmələ gələn; 3. Üz, yanaq.

6. Bəzən müxtəlif mənşəli adlar ayrıca baş söz kimi verilir:

Abi (t.) – Ulu nənə.

Abi (f.) – 1. Suya aid olan; 2. Sulu; 3. Su rəngində, göy rəngində» [131, 10].

Gətirdiyimiz nümunələr peşəkar və qeyri-peşəkarların problemlərin yaranmasında və yaranmamasında necə rol oynadıqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Deməli, soraq-məlumat nəşrlərinin müasir dövrdəki çapında, inkişafında müxtəlif amillər iştirak edir. Amillərin obyektiv və subyektiv istiqamətləri mövcuddur.

Ensiklopedik nəşrlərin çapı və inkişafı ilə əlaqədar əsas problemlərdən biri bu cür nəşrlərin sözlüksüz buraxılmasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, son onillik ərzində buraxılan ensiklopediyaların heç birinin sözlüyü çap olunmamışdır. Buraxılmış ensiklopediyaların və ensiklopedik lüğətlərin oxucu tələbatını ödəməməsini, habelə dünya standartlarına cavab verməməsini də bununla əlaqələndirmək düzgün olar. Sözlüksüz heç bir ümumi və sahəvi ensiklopediyanı, hətta ensiklopedik lüğəti çap etmək olmaz. Çünki sözlük özünəməxsus nəşrin prospektidir. Burada nəşr olunacaq ensiklopediyanın həcmi, quruluşu, profili, tərtibi xüsusiyyəti və s. öz əksini tapır. Sözlükdə eyni zamanda bütün məqalələrin (nəşr olunacaq ensiklopediyadakı), terminlərin, sözlərin həcmi və s. əhatə edilir. Sözlük üzərində işləyərkən əlaqədar redaksiyalarda ilk növbədə sözlüyə daxil ediləcək anlayışların, mövzuların, hadisələrin, habelə elmi fənlərin və məqalələrin müəyyənləşdirilməsidir. Sözlüyün key-

fiyyət səviyyəsi elm təsnifatı haqqında müasir təsəvvürü nə dərəcədə dəqiq əks etdirməsi və necə təsəvvür yaratması ilə xarakterizə olunur.

Müasir ensiklopediyaların sözlüyü elmin hərtərəfli inkişafını, sahə elmlərinin qarşılıqlı əlaqələrini və bir-birini zənginləşdirməsi prosesini, yeni elmi istiqamətləri və müstəqil elm sahələrini özündə əks etdirməlidir.

Sözlük bütün nəşr boyunca materialın sistemli, ardıcıl çatdırılmasına xidmət edir.

Ümumi əlifba sözlüyünün yaradılması universal ensiklopediyalarda mühüm mərhələlərdən biri hesab edilir. Ümumi əlifba sözlüyünün tərtibində sözlük redaksiyası və bütün sahə elmi redaksiyaları iştirak edirlər.

Sözlüyün yaradılması prosesinin aşağıdakı mərhələləri vardır: a) müasir (mövcud) universal ensiklopediyaların sözlüklərinin təhlili; b) ayrı-ayrı elmi fənlər və böyük sikllər arasında nisbətlərinin təyini; c) sahə redaksiyalarında mövzu sözlüklərinin tərtibi; ç) sahə redaksiyalarında əlifba sözlüyünün tərtibi. Bütün nəşr üçün ümumi əlifba sözlüyü [288, 236-240].

Müasir universal ensiklopediyaların sözlüklərinin təhlili xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, müqayisəli təhlil yeni nəşr məqalələrinin miqdarının və həcmnin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Ensiklopediyaların quruluşu, onun ümumi həcmi ilə sıx əlaqədədir. Bu da bir obyektiv reallıqdır ki, bilik və məlumatların həcmi artması ensiklopediyaların həcmi böyüməsinə və genişlənməsinə əsas olur. Digər tərəfdən, universal ensiklopediyalardan başqa, yəni digər soraq-məlumat nəşrlərinin yaradılması və nəşri universal ensiklopediyaların həcmi, başqa sözlə, hətta məqalələrin miqdarının azalmasına mənfi təsir göstərir. Məsələn, ensiklopediyaların nəşrinin dünya təcrübəsi aydın göstərir.

Sahə ensiklopediyalarının və terminologiyaları lüğətlərinin yaradılması və nəşrinin artması, nəticədə universal ensiklopediyaların sözlüyündə dar ixtisaslar və izahlı terminlərin əks olunmamasını şərtləndirir.

Müxtəlif ensiklopediyaların sözlüklərinin müqayisəli təhlili zəruridir. Çünki bu cür müqayisəli təhlilin (sözlüklərin) əsasında təbii-elmi və texniki fənlər üzrə məqalələrlə ictimai elmlər üzrə məqalələr arasında optimal nisbət müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Digər tərəfdən, müxtəlif universal və sahə ensiklopediyalarının müqayisəli təhlili əsasında bütün yeni ensiklopedik nəşrin miqyasını müəyyən etmək mümkündür.

Ayrı-ayrı elm sahələri və iri sikllər arasında nisbətən müəyyən edilməsi universal ensiklopediyalarda ən vacib problemlərdən biridir. Bu, eyni zamanda universal ensiklopediyalarda məqalə problemlərinin düzgün həll olunmasında və sistemləşdirilməsində də ən mühüm şərtlərdən və prinsiplərdən biridir.

Elmi fənlər arasında nisbətən müəyyən edildikdən sonra Baş redaksiya hər bir elmi fənn üçün nümunəvi planı müəyyən edir. Bu qarşıya qoyulan plan, yəni həyata keçiriləcək iş sahə redaksiyalarının redaktorları tərəfindən nəzərdən keçirildikdən sonra Baş redaksiya planda müəyyən düzəlişlər edir (əgər vacibdirsə) və ensiklopediyada təqdim olunacaq bütün sahə biliklərinin xüsusi çəkisi haqqında (məqalələrin miqdarı və həcmi üzrə) qərar qəbul edir.

Dünya universal ensiklopediyalarının hazırlanması təcrübəsi göstərir ki, elm sahələri üzrə məqalələrin və işarələrin bölünməsi, başqa sözlə, müəyyən edilməsi, nəşr ediləcək ensiklopediya üçün ən vacib metodlardan biridir.

Sahə redaksiyalarında mövzu sözlükləri ümumidən xüsusiyyə prinsipi üzrə yaradılır. Mövzu sözlüyünün ictimai müzakirəsindən sonra üzə çıxarılan qeyd və təkliflər redaksiyalar tərəfindən uçota alınır və təhlil edildikdən sonra Baş redaksiya tərəfindən təsdiq olunur.

Elmin müasir vəziyyəti tələb edir ki, universal ensiklopediyaların ümumi sözlüklərinin işlənməsi prosesində ayrı-ayrı sözlüklərin yaradılması da məqsədəuyğundur. Məsələn, müxtəlif elmlərin qovuşğunu və əlaqələrini təmin edən iri sahələrarası sikllər (məsələn, «İnformasiya», «Kibernetika» və s.); elm, texnika və mədəniyyətin hər hansı bir sahəsini əlaqələndirən sahələrdaxili sikl materialları («Aqrar məsələsi», «Avtomobil tsikli» və s.).

Elmin müasir inkişaf səviyyəsi ensiklopediyaları, xüsusilə universal ensiklopediyaları kompleks informasiya mənbəyinə çevirmişdir. Elmi dərkətmənin müxtəlif proseslərinin işıqlandırılmasının daha zəruri olması ensiklopediyanın rolunu hədsiz dərəcədə artırmışdır.

Belə ensiklopediyaların tərtib edilməsini qarşısına məqsəd qoyan – anlayış, hadisə, əşya və s. haqqında məlumatları kompleks və sistemli şəkildə, dəqiq, obyektiv, elmi formada əhatə etməyə səy göstərməlidir. Bununla əlaqədar olaraq materialların verilməsi və

redaktə edilməsi zamanı ayrı-ayrı dar problemləri, mövzuları deyil, diqqət yetirilməsi zəruri olan məsələnin bütövlükdə əhatə edilməsi vacib ensiklopedik şərtədir. Nəşrə daxil edilən hər bir məqalə dörd əsas tələbə: elmiliyə, aktuallığa, yığcamlığa və əlverişli çatdırılmağa cavab verməlidir.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesində soraq-məlumat nəşrlərinin yerinin müəyyənləşdirilməsi yuxarıda göstərdiyimiz nəzəriyyə və təcrübə ilə bağlı olan problemlərin soraq-məlumat kitablarının nəşrində nəzərə alınması, əldə rəhbər tutulması kitabçılıq işi baxımından çox vacibdir.

Müasir dövrün dünya təcrübəsi göstərir ki, soraq-məlumat nəşrlərinin tərkibinə elektron nəşrlər sürətlə daxil olmaqdadır. İndiki şəraitdə kitab məhsulunun dünyada 30%-ə qədərini elektron nəşrlər təşkil edir. Bu elektron nəşrlərinin əsas hissəsini sahə, mövzu ensiklopediyaları və lüğətlər təşkil edir. Elektron nəşrlərin, kompakt disklərin imkanları, istifadəsi artır. Elektron kitabxanalar, elektron şəbəkələr meydana gəlir və fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda da son illərdə elektron nəşrlərin, kompakt disklərin buraxılmasına diqqət yetirilir. Dövrün bu tələbini nəzərə alan Azərbaycan nəşriyyatlarının bəziləri bu sahədə fəaliyyət göstərməkdədir. Məsələn, Bakı «WestPrint Digital Design Center» nəşriyyatı «Azərbaycan», «Bakı» və s. adlı elektron nəşrləri çapdan buraxmışdır.

Digər tərəfdən, müasir dövrdə soraq-məlumat nəşrlərinin hazırlanması, tərtibi və nəşri ilə mövcud olan çətinliklərin, problemlərin aradan qaldırılmasının optimallaşdırılması üçün konkret tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Əgər biz milli dövlətçiliyimizi inkişaf etdirmək, müstəqil yaşamaq istəyiriksə, varlanmaqla yanaşı, daha çox maariflənməliyik, mədəni və ziyalı olmalıyıq. Bundan ötrü ilk növbədə biz kitab nəşrini, o cümlədən soraq-məlumat kitablarının çapını dünya standartları səviyyəsində təşkil və inkişaf etdirməliyik.

Soraq-məlumat kitabının keçmişini, müasir vəziyyətini öyrənməklə inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İndiki şəraitdə və perspektivdə soraq-məlumat kitabları nəşrinin təşkili problemi olduqca geniş və mürəkkəbdir. Çünki Azərbaycanda soraq-məlumat kitabları nəşrinin düzgün və perspektivli təşkili bütövlükdə kitabçılıq işinin bir çox aktual problemlərinin də həll edilməsinə imkan yarada bilər.

Ölkəmizin müstəqil olması inkişaf etmək üçün faktik və həm də gözəl şərait yaratmışdır. Bu şəraitdən istifadə edərək soraq-məlumat kitab nəşrinin təşkilini dövrün tələbləri və dünya standartları səviyyəsində qurmaq olar.

Bu mürəkkəb və vacib problemin düzgün həlli dilçi alimlərin, xüsusilə lüğətçiliklə, terminologiya və ensiklopediyaların nəşri, tərtibi ilə məşğul olan mütəxəssislərin, alimlərin, ümumiyyətlə, sahə ilə nəşriyyatların koordinasiyasını zərurətə çevirir.

Millətin mənlilik şüurunun, mənəviyyatının, milli ideologiyasının («azərbaycanlılığımız», «türkcülüymüz») inkişafına müstəsna tələbatın artdığı indiki şəraitdə soraq-məlumat ədəbiyyatının, bütövlükdə kitabçılıq işinin bütün aspektlərinin həyata keçirilməsinin təxirə salınmadan həll edilməsini şərtləndirir.

Problemin həlli üçün tədbirlər sistemi tələb olunur. Yəqin ki, dövrün reallıqlarına əsaslanan nəzəri müddəaların hazırlanması qarşıya qoyulacaq tədbirlərin də həyata keçirilməsində ilkin addım olmalıdır.

Böyük bir dövr ərzində Azərbaycanda kitabçılıq işinin aktual mövzularından biri hesab edilən soraq-məlumat nəşrlərinin yaranması, formalaşması və inkişafının öyrənilməsi, tədqiq edilib ümumiləşdirilməsi nəticəsində məlum oldu ki, bu sahə üzrə kitab nəşri-ni dövr, şərait, zəruri ehtiyac qarşıya qoymuşdur.

Soraq-məlumat kitablarının elmi, tədris, informasiya əhəmiyyəti qədim dövrdən müasir mərhələyə qədər onun inkişafına və istifadə edilməsinə təkan vermişdir.

Soraq-məlumat kitablarının bütün tərkib hissələri dünyada baş verən bütün dəyişiklikləri, inkişafı, təcrübəni, əsrlərin müdrikliyini təmsil edir, elm, texnika, mədəniyyət, maarif və təhsildən kənarda qalmır, onların inkişafında fəal iştirak edir.

Soraq-məlumat nəşrlərinin bu xüsusiyyəti onun müxtəlif tiplərinin, xüsusilə lüğətlərin, ensiklopediyaların ildən-ilə, əsrdən-əsrə inkişafını irəlilətməmişdir.

Siyasi, elmi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi XX əsrdə sahənin formalaşmasına və nəşrinin genişlənməsinə müsbət təsir etdi.

Soraq-məlumat kitablarının nəşri, tərtibi, nəzəri, praktiki məsələləri sahəsində ən mühüm nailiyyət sovet hakimiyyəti illərində əldə edilmişdir.

Sovet hakimiyyətindən əvvəlki dövrlərdə soraq-məlumat kitablarının, əsasən müxtəlif növlü və tipli lüğətlərin tərtibi və nəşri ilə bu işə maraq göstərənlər: həvəskarlar, maarifpərvərlər, müəllimlər, ziyalılar, pedaqoqlar və başqaları məşğul olurdu.

Soraq-məlumat nəşrlərinin əsl inkişafı Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən, yəni 1920-ci illərdən başlanmışdır. Bu dövrdə müxtəlif tipli terminoloji lüğətlərin tərtibinə daha çox diqqət və əhəmiyyət verildi.

Bu dövrdə Azərbaycan Terminologiyası və Orfoqrafiyası Komitəsi, Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinin Lüğət Komissiyası, Azərbaycanda təşkil edilmiş yeni sovet nəşriyyatları soraq-məlumat kitablarının tərtibini və nəşrini həyata keçirmişlər.

1939-1940-cı illərdə respublikamızda soraq-məlumat nəşrləri, xüsusilə terminoloji lüğətlərin nəşri daha intensiv xarakter aldı. Bu sahədə yenidən təşkil edilmiş SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutu (1939) böyük rol oynadı.

Bu illərdə soraq-məlumat nəşrlərinin tərtibi və nəşrində, xüsusilə lüğətçilik sahəsində R.Qafurun, S.Qəniyevin, R.Axundovun, H.Hüseynovun, Ə.H.Orucovun və başqalarının xidmətləri böyük olmuşdur.

XX əsrin 70-80-ci illərində Ə.Orucovun, Ə.Mirəhmədovun, İ.Vəliyevin, Ə.Bədəlbəylinin, İ.Məmmədovun, A.Qarayevin, M.Şirəliyevin, Ə.Əhmədovun, A.Əfəndizadənin, İ.Rəhimovun, R.Yüzbaşovun, H.Həsənovun, M.Adilovun, Z.Verdiyevanın və başqalarının müxtəlif tipli və mövzulu soraq-məlumat kitablarının tərtibi, nəşrə hazırlanması və buraxılması sahəsindəki əvəzsiz xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Ölkəmizdə soraq-məlumat kitablarının nəşr edilməsində bir sıra nəşriyyatlar: «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Azərnəşr, Maarif, Yazıçı və s. diqqətəlayiq fəaliyyət göstərmişlər.

1970-80-ci illərdə ölkəmizdə soraq-məlumat nəşrlərinin inkişafında əhəmiyyətli nailiyyət əldə edilmişdir.

XX əsrin 80-ci illərində buraxılan sahəvi soraq-məlumat kitablarının (hər birinin) tirajı da artmışdır. Əgər 1960-cı illərdə sahəvi soraq-məlumat kitablarının tirajı 3-4 min nüsxə olurdusa, artıq 1980-ci illərdə onlar 8-10 min nüsxə ilə buraxılırdı.

1970-1985-ci illərdə 814 adda 6461,6 min nüsxə soraq-məlumat kitabı nəşr edilmişdir.

Sorag-məlumat nəşrlərinin mövzusu və məzmunu genişlənmiş, növləri və tipləri artmış, bədii tərtibatı və poliqrafik icrası yaxşılaşmış, əhatə dairəsi, başqa sözlə, oxucu auditoriyası geniş vüsət almışdır.

Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri məsələlərinin araşdırılması, lüğətlərin elmi əsaslarla tərtibi, lüğətçiliyin nəzəri və praktiki sahələrinin əlaqələndirilməsi də əsasən 1960-cı illərin əvvəllərindən başlanmışdır.

1970-ci illərdə lüğətlərin yaradılması, tiplərinin müəyyənləşməsi, sözlüyün seçilməsi, nəşri, sözlərin lüğətdə izahı və təsvir olunma üsulları və s. məsələlər Azərbaycan lüğətçiliyində elmi şəkildə işlənmişdir.

Bu nailiyyətlərə baxmayaraq, zaman Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri, praktiki və nəşri məsələlərində dönüş yaratmağı, dövrə səsleşən sanballı lüğətlər yaratmağı qarşıya qoyur.

Eyni zamanda, istər lüğətçilik və istərsə də ensiklopediyaçılıq sahəsində hələ görülməsi işlər çoxdur.

Bu da bir həqiqətdir ki, Azərbaycan sorag-məlumat nəşrlərinin, xüsusilə lüğətçiliyin nəzəri, elmi, praktiki məsələlərində, lüğətlərin yaradılması və nəşri sahəsində nəzər, diqqətimizi cəlb edən işlər görülmüşdür. İndi müxtəlif tipli sorag-məlumat kitablarımız vardır. İndi kitab nəşrimiz, o cümlədən sorag-məlumat kitablarının nəşri və yayılması yeni axtarış yolundadır. Müxtəlif tiplərdə kitab buraxılışı göstərir ki, bu sahələrə yeni istedadlı qüvvələr, müəlliflər gəlir. Son illərdə buraxılmış kitablar bizə kitab nəşrimizin, ümumiyyətlə kitabçılıq işimizin taleyinə nikbin baxmağa haqq verir.

Sorag-məlumat kitablarının nəşrinin təşkilində demokratiya proseslərini genişləndirməklə, redaksiya-nəşriyyat prosesində mövcud olan bütün problemləri prinsipial elmi əsaslarla, bir çox əlaqədar sahələrin mütəxəssislərinin iştirakı ilə müzakirə etməklə, elmi prinsipləri müəyyənləşdirmək və nəşriyyat sistemində istifadə etmək olar.

Eyni zamanda, kitab nəşrini, o cümlədən sorag-məlumat kitablarının nəşrini, xüsusilə yayılmasını yüksək səviyyədə təşkil etməyin yollarından biri də respublikamızda fəaliyyət göstərən nəşirlər və kitab yayımı assosiasiyalarının səmərəli fəaliyyətlərinə say göstərməkdir.

Bu qeyd etdiyimiz assosiasiyalar ölkədə kitab nəşri, təbliği və yayılması ilə əlaqədar daha çox nəzərəcarpan problemlərin həllinə kömək edə bilər. İctimai, qeyri-hökumət təşkilatı kimi fəaliyyətə başlayan bu assosiasiyalar və kitabın təbliği və yayılması ilə məşğul olan digər assosiasiyalar kitab nəşrinin, poliqrafiya və kitabın yayılmasının maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə, Azərbaycan kitabının dünya ölkələrində yayılmasına, beynəlxalq kitabçılıq işi əlaqələrinin təşkilinə əsaslı və müsbət təsir göstərə bilər.

İndiki şəraitdə nəşirlərimiz kommersiya nəşrlərinə hədsiz aludəlik göstərirlər. Bu, ölkədə müxtəlif tiplərdə kitab buraxılışının inkişafına mənfi təsir göstərir. Halbuki müasir şəraitdə sorag-məlumat tipində kitabın nəşrinə və yayılmasına üstünlük verilməlidir.

Sorag-məlumat nəşrlərinin yayılması və inkişafı tarixinin öyrənilməsi göstərir ki, ölkəmizdə bu sahədə xeyli əhəmiyyətli təcrübə toplanmış, təqdir olunası və inkişaf etdiriləsi ənənələr yaranmışdır.

Sorag-məlumat kitab nəşrinin keçmişini, müasir vəziyyətini öyrənməklə inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İlk növbədə sahənin inkişafını təmin edən komponentləri: müəllif-nəşriyyat-kitab-redaktor-oxucu – bilmək və öyrənmək lazımdır.

İndiki şəraitdə və perspektivdə soraq-məlumat kitablarının nəşrinin təşkili problemi olduqca geniş və mürəkkəbdir. Çünki ölkəmizdə soraq-məlumat nəşrlərinin buraxılmasının düzgün və perspektivli təşkili bütövlükdə kitabçılıq işinin bir çox aktual problemlərinin də həll edilməsinə imkan yarada bilər.

Ölkəmizin müstəqil olması və bazar münasibətləri xalqımıza inkişaf etmək üçün maddi və mənəvi şərait yaratmışdır. Bu şəraitdən istifadə edərək soraq-məlumat kitablarının çapını dövrün tələbləri səviyyəsində qurmaq olar.

İndiyə qədər soraq-məlumat kitabı nəşrinin inkişaf qanunauyğunluqları, onun şəraitdən doğan ziddiyyətli xarakteri obyektiv surətdə öyrənilib göstərilməmişdir.

XX əsrin 80-ci illərin axırlarından və xüsusilə 90-cı illərin əvvəllərindən ölkəmizdə kitab nəşri və yayılmasının sürəti olduqca azalmışdır. Bu, ölkənin elmi ictimaiyyətində, hətta geniş oxucu kütləsində narahatlıq, həmçinin narazılıq yaratmışdır.

Tarixi təcrübənin və ənənənin nəzərə alınmaması vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdır.

Dünya ensiklopediya nəşrinin təşkili təcrübəsi, onun müasir inkişaf nailiyyətlərinin səviyyəsi nəzərə alınarsa, ölkəmizdə soraq-məlumat kitablarının qarşıya çıxan problemlərinin müəyyən hissəsini müvəffəqiyyətlə həll etmək mümkündür. Bütövlükdə kitab nəşri, təbliği və yayılmasının təşkili və inkişafı sahəsində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və istifadə olunması olduqca vacibdir.

Azərbaycanın elmi, texniki, iqtisadi və mədəni sahədə beynəlxalq əlaqə və əməkdaşlığının artdığı indiki şəraitdə dünya təcrübəsinin nəzərə alınması ölkəmizdə kitab nəşrinin, o cümlədən soraq-məlumat kitablarının buraxılmasının yüksək səviyyədə təşkilinə kömək edə bilər.

Oxucu marağı və tələbatının fəal və məqsədyönlü formalaşması problemi ciddi şəkildə qarşıya çıxmışdır.

Müasir mərhələdə oxucunun elmi, siyasi, bədii, estetik, informasiya və i.ə. səviyyəsi olduqca yüksəlmişdir. İndi kitabın sosial-iqtisadi, siyasi, elmi, informasiya dəyərini ilk dəfə oxucu verir. İndi kitabın qiymətləndirilməsində peşəkar oxucu tənqidinin rolu daha da artmağa başlamışdır. Peşəkar oxucu qiyməti kitab və kitabçılıq işinin inkişafına güclü təsir göstərir.

Azərbaycan kitab nəşrinin dövrün tələbləri səviyyəsində təşkili və inkişafı sahəsində çox problemləri və çətinlikləri vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, XX əsrdə Azərbaycan kitabının nəşrində tətbiq edilən yazı işlərinin, əlifbanın müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Əlifbaların tez-tez dəyişdirilməsi kitab və kitabçılıq işinin müxtəlif istiqamətlərində böyük çətinliklər: iqtisadi, nəşriyyatın maddi-texniki bazasının yeni yazı sistemi ilə uyğunlaşdırılması, poliqrafiya sənayesi, çap avadanlığının yeniləşməsi, kitabın yayılması, mütaliəsi və s. yaratmışdır. Kitab nəşrindəki çətinlikləri, problemləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- kitabın nəşrində disproporsiyaların mövcud olması;
- kitab nəşrində ayrı-ayrı elm və bilik sahələrinin təmsil edilməsi;
- kitab nəşrinin oxucu tələbatına uyğun şəkildə nəşr olunması, yəni kitabın tipləri və nəşr tipləri üzrə buraxılmasında mövcud olan uyğunsuzluq;
- kitaba oxucu tələbatının öyrənilməsi (tarixi, statistik, oxucu anketi və formulyarı və s.) və kitab çapında onun nəzərə alınmaması;
- kitabın təbliği və reklamının tamamilə unudulması;
- kitabın statistikasının aparılmaması, bu işlə məşğul olan yeganə dövlət idarəsinin – Azərbaycan Dövlət Kitab Palatasının 1987-ci ildən fəaliyyətinin dayandırılması;
- kitabın nəşri və təbliği işində sistemsizliyin və əlaqəsizliyin hökm sürməsi;
- kitab nəşrini tənzimləyən qurumun olmaması;
- tiraj siyasətinin müəyyənəşdirilməsi;
- tərcümə kitab nəşrinin yarıtmaz hala düşməsi;
- nəşriyyat-poliqrafiya və kitabın yayılması sahələrinin ixtisaslı mütəxəssislərlə (redaktor, bədii redaktor, rəssam, menecment, marketing, kitab biznesi və s.) təmin edilməməsi;
- kitabın ixrac və idxalının unudulması və yaxud təşkil edilməməsi;
- kitabın təbliği və yayılmasına kömək edən tədbirlərin keçirilməməsi (radio və televiziya da yeni nəşrlər, kitab tərtibatı, kitab nəşrinin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri haqqında sistemli şəkildə verilislərin təşkil edilməməsi; müəllif və oxucu görüşlərinin, konfranslarının unudulması və s.);
- nəşriyyat və poliqrafiya müəssisələrinin dünya standartlarına cavab verən normativ-texniki sənədlərlə təmin olunmaması;

– zəngin oxucu ənənəsi olan Azərbaycan oxucusunun kitaba olan sorğu və tələbatlarının öyrənilməməsi;

– kitabın nəşri, təbliği və yayılması sahəsində dünya təcrübəsindən istifadə edilməməsi;

– kitabın nəşri, təbliği ilə əlaqədar dövrü mətbuatda dərc edilmiş oxucu rəylərinin nəzərə alınmaması.

Soraq-məlumat nəşrlərinin əsaslı şəkildə öyrənilməsi onun gələcək inkişafının müəyyənləşdirilməsini də qarşıya qoyur.

Zənnimizcə, respublikamızda soraq-məlumat kitablarının nəşrinin təşkili və inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı təklifləri və tövsiyələri kitab nəşri, təbliği və yayılması ilə məşğul olan dövlət və özəl idarə, müəssisə, nəşriyyatların nəzərə alınmaları məqsədəuyğun olardı:

– kitab nəşrinin, o cümlədən soraq-məlumat kitablarının nəşrinin təşkilində, təbliği və yayılmasında cəmiyyətin siyasi, sosial, mədəni və informasiya şəraiti əsas götürülməlidir;

– nəşr edilən soraq-məlumat nəşrləri haqqında oxucu-alıcı qruplarının, elmi və ədəbi ictimaiyyətin məlumatlandırılması indi xüsusilə vacibdir. Bu işin səmərəli təşkili üçün dövrü mətbuatın, radio və televiziyanın imkanlarından daha çox və çevik istifadə edilməlidir. Təbiidir ki, televiziyanın imkanları, təsir dairəsi daha genişdir. Ekranın köməyi ilə soraq-məlumat kitabının nəşri, təbliği, yayılması ilə bütün problemlər üzrə müxtəlif və ciddi işləri həyata keçirmək olar;

– soraq-məlumat nəşrlərinə mətbuat orqanlarının obyektiv münasibəti, tənqidi mülahizə və qeydləri ümumi prinsipial mövqedən doğursa, sahənin inkişafına kömək məqsədi güdürsə, bu zaman müəlliflər, nəşirlər, tərtibçilər rəylərə həssas, obyektiv yanaşmalı, düzgün nəticə çıxarmağa və istifadə etməyə səy göstərməlidirlər;

– soraq-məlumat nəşrlərinin yayılması və inkişafının öyrənilməsi göstərdi ki, sahənin inkişafında 70-80-ci illərdə əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmiş, mövzusu, məzmunu, tərtibatı yaxşılaşmış, əhatə dairəsi genişlənməmişdir;

– XX əsrin 70-80-ci illərində mövcud olmuş yaxşı ənənələrin müasir dövrdə nəşriyyatlar tərəfindən istifadə edilməsi məqsədəuyğun olardı;

– televiziya, radio, qəzet və jurnal redaksiyaları ilə nəşriyyatların, kitab yayımı assosiasiyalarının əlaqələri yaxşılaşdırılmalıdır;

– soraq-məlumat nəşrlərinin sistemli və ardıcıl şəkildə təbliği, reklamı təşkil edilməlidir; bu işdə sahənin mütəxəssislərindən, müəlliflərindən istifadə etmək çox fayda verə bilər;

– soraq-məlumat kitablarının nəşri, təbliği, tərtibatı barədə dövrü mətbuat və televiziya çıxışları əsasən nəşriyyat işçiləri, xüsusilə nəşirlər, redaktorlar, müəlliflər, kitabşünaslar, kitab yayımı ilə məşğul olanlar tərəfindən (yəni problemdən, onun mahiyyətindən xəbərdar olan mütəxəssislər) edilməlidir;

– beynəlxalq əlaqələrimizin artdığı indiki şəraitdə Azərbaycan soraq-məlumat kitablarının, xüsusilə, sahə, mövzu ensiklopediyalarının və ensiklopedik lüğətlərin (yəni yaxşı nümunələrin) tərcümə və nəşr edilməsi və bu nəşrlərin xaricdə yaşayan həmvətənlərimizə, ümumiyyətlə başqa xalqlara çatdırılması ən vacib kitabçılıq – dünya, xüsusilə rus soraq-məlumat kitablarının ən yaxşı nümunələrinin (əsasən sahə, mövzu ensiklopediyalarının) dilimizə tərcüməsi və nəşri vacibdir;

– biz zəruri hesab edirik ki, respublikamızda soraq-məlumat kitablarının nəşri ilə məşğul olan ixtisaslaşmış sahəvi nəşriyyat fəaliyyət göstərsin;

– belə hesab edirik ki, respublikamızda soraq-məlumat nəşrlərinin təşkili, təbliği, tərtibi, yayılması ilə sistemli məşğul olan xüsusi mərkəz yaradılsın;

– müasir dövrün dünya kitabçılıq işinin ən aktual problemləri Azərbaycan soraq-məlumat kitablarının, xüsusilə ensiklopediyalarının, daha çox sahə ensiklopediyalarının məzmun və mövzusunda nəzərə alınmalı, nəşr edilən kitabların elmi səviyyəsi, bədii tərtibatı və poliqrafik icrası yüksək olmalıdır;

– soraq-məlumat nəşrlərinin tirajının müəyyənləşdirilməsi, oxucu sorğularının və sifarişlərin düzgün öyrənilməsi sistemli şəkildə təşkil edilməlidir;

– yüksək ixtisaslı kitabşünas-redaktorların (o cümlədən texniki) hazırlanması sistemli şəkildə aparılmalıdır;

– elmi-texniki tərəqqinin, çap texnika və texnologiyalarının tətbiqinin əsasında soraq-məlumat nəşrlərinin çapı ilə məşğul olan nəşriyyatların maddi-texniki təchizatı yaxşılaşdırılsın;

– soraq-məlumat kitablarının yayılması ilə məşğul olan kitab mağazalarının fəaliyyət göstərməsi çox faydalı olardı;

– yeni kitabların, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinin sərgiyar-markalarının hər il sistemli şəkildə təşkili vacibdir;

– indiki dövrdə oxucuların zəruri, tələbatlarına uyğun kitaba, o cümlədən soraq-məlumat nəşrlərinə sorğuları, tələbatları ödənilmir. Bu şərait bukinist kitab mağazalarının yaradılmasını irəli sürür. Çünki indiki şəraitdə bukinist ticarət vasitəsilə əhalinin kitaba olan tələbatının xeyli hissəsini ödəmək olar;

– soraq-məlumat kitablarına fərdi və kütləvi marağın və tələbin yaranması və inkişafına diqqət artırılmalıdır;

– ayrı-ayrı elm, təsərrüfat, sənaye, texnika və s. sahələrdə idarəetmə formalarının təkmilləşdiyi və mürəkkəbləşdiyi indiki şəraitdə soraq-məlumat nəşrlərinin, ümumiyyətlə kitabın təbliği və yayılması işi üçün reklam günümüzün vacib probleminə çevrilmişdir. Xalqımızın əsl milli dirçəlişinə olan ümid, inam yüksək mənəviyyatlı, dərin düşüncəli, savadlı, hərtərəfli elmi-texniki informasiyaya malik, siyasi cəhətdən yetkin nəsil tərbiyə edilməsilə bağlıdır. Bu mənada respublikamızın intellektual fikrinin və mənəvi həyatının əks olunması, təbliği və reklamını zamanın və dünya reklamının səviyyəsində təşkil etməyi tələb edir;

– bütün nəşriyyatlar (dövlət və özəl) geniş oxucu sorğusunu müntəzəm aparmalı, kitab bazarını öyrənməli, öz işlərini (yəni soraq-məlumat nəşrlərini, ümumiyyətlə kitab nəşrini) real tələbatə uyğun qurmalıdırlar;

– kitabın bədii tərtibatı və poliqrafik icrasını dünya standartlarına heç olmasa yaxınlaşdırma bilməsək, soraq-məlumat kitablarının nəşrinin yüksək səviyyədə təşkilindən söhbət gedə bilməz. Buna görə də nəşirlərimiz, poliqrafçılarımız və texniki redaktorlarımız, xüsusilə rəssamlarımız bu vacib kitabçılıq işinə böyük diqqət yetirməlidirlər;

– yaxın 10-15 ildə kitabın, xüsusilə soraq-məlumat nəşrlərinin (əsasən universal, sahə ensiklopediyaları və ensiklopedik lüğətlər) çapı, təbliği və yayılması ilə məşğul olan nəşriyyat, idarə, təşkilat və müəssisələrin maliyyələşdirilməsinin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu maliyyələşdirmə şəraitlə əlaqədar yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün idarə və müəssisələr üzrə tam həyata keçirilə bilməzsə, belə halda onlara müntəzəm kreditlərin verilməsi sahəsinin inkişafına güclü təkan verə bilər;

– indiki şəraitdə kitab ticarəti təşkilatçısı, başqa sözlə, marketinqi cəmiyyət üzvlərinin, əsasən, kitaba ehtiyacı və tələbatı olanların ehtiyaclarının aşkar edilməsi, müəyyənləşdirilməsi, zəruri kitab çeşidlərinin nəşrə hazırlanması, istehsalı və nəhayət onlara müva-

fiq qiymətlərin qoyulması, kitab məhsulunun düzgün və əlverişli bölüşdürülməsi sisteminin təşkili və stimullaşdırılması kimi bölmələr üzərində yaxşı işləyib, elmi əsaslarla çalışıbsa, əlbəttə ki, kitab məhsulları asanlıqla yayıla bilər; bu iş prosesi indiki şəraitdə ixtisaslı marketinqlərin hazırlanmasını da şərtləndirir;

– müstəqil Azərbaycanımız tərəqqi və inkişaf etdikcə onun əhalisinin xeyli hissəsini təşkil edən oxucu və kitab alıcılarının tələbatı da artır. Buna görə də nəşirlər müxtəlif çeşidli soraq-məlumat kitablarına tələbatçıların malik olmaq istəyinin oxucularda, kitab alıcılarında həvəsləndirilməsi və gücləndirilməsi üçün məqsədyönlü fəaliyyət göstərməlidirlər;

– elektron nəşrlərin, elektron kitabxanaların, elektron kitab mağazalarının yaradılması və yaxud təşkili əlaqədar müəssisələr, o cümlədən nəşriyyatlar tərəfindən həyata keçirilməlidir;

– nəşirlər buraxdıqları kitab məhsulları ilə oxucu və alıcıların ehtiyacları arasında əlaqə yaratmağa səy göstərsələr, kitabın yayılmasında daha çox nailiyyət əldə edə bilərlər;

– bazarda kitaba tələbat və təklif uyğunlaşdırılmalı, insanların ehtiyac və sorğularına cavab verəcək kitabların buraxılmasına və yayılmasına üstünlük verilməlidir;

– indi sahənin mütəxəssislərinin tələbatlarını nəşr edilən kitab məhsulları müəyyən qədər ödəyir, lakin tam ödəmir. Oxucular-alıcılar şəraitə görə peşə və ixtisaslarına, fəaliyyət sahəsinə, ümumiyyətlə özlərinin tələblərinə uyğun, həm də kitab çeşidində rəngarənglik axtarırlar. Qiymətlərin və gəlirlərin səviyyəsinin dəyişməsi nəticəsində, seçilən, alınan kitablar da dəyişə bilər. Bütün bu deyilənlər nəzərə alınarsa, oxucu tələbatı daha yaxşı ödənilə bilər;

– kitab istehsalı, yayılması insanın arzularına nə qədər dolğun cavab verirsə, nəşriyyatlar, nəşirlər bir o qədər böyük müvəffəqiyyət qazana bilər. Deməli, nəşirlər, kitab istehsalçıları, kitab yaymaq istədikləri tələbatçıları: oxucuları, alıcıları öyrənməli, axtarır tapmalı, onların sorğularını müəyyənləşdirməli və bundan sonra bu tələbatları daha dolğun və tam ödəyə biləcək kitabları yaratmalı və nəşr etməlidirlər;

– universal və sahə ensiklopediyalarının, ensiklopedik lüğətlərin nəşrinin elmi əsaslarla həyata keçirilməsinə kömək məqsədilə daimi fəaliyyət göstərən komissiyaların yaradılması məqsədəuyğun olardı. Müxtəlif növlü və tipli lüğətlərin nəşrə hazırlanması və tərtibi ilə əlaqədar belə komissiya və yaxud mərkəzin yaradılması zər-

rurəti qarşıya çıxmışdır. Bu komissiya və ya mərkəz koordinasiya işini də yerinə yetirə bilər.

Soraq-məlumat nəşrlərinin aktuallığı bunun əsaslı şəkildə tədqiqini, öyrənilməsinə tələb edir. Biz bu sahədə əldə etdiyimiz və yığılıb qalmış problemlərimizi öyrənmək, dərk etmək zərurəti qarşısında durmuşuq. Bu problemin bir çox zəruri məsələlərini yeni təfəkkür tərzilə, faktlara yeni gözlə baxmaq bazar iqtisadiyyatı şəraitinin imkanlarından səmərəli istifadə etmək zəminində tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur.

Soraq-məlumat nəşrlərinin aşağıdakı mövzularına ayrıca tədqiqat həsr etməyi tövsiyə edirik:

- Azərbaycanda ümumi, yəni universal ensiklopediyaların yaranması, tərtibi məsələləri və inkişafı xüsusiyyətləri;
- sahə ensiklopediyaları və ensiklopedik lüğətlərin meydana gəlməsi, quruluşu və tərtibatı və nəşri məsələləri;
- ayrı-ayrı sahələr və mövzular üzrə soraq-məlumat kitablarının nəşri və inkişafı;
- elektron soraq nəşrlərinin hazırlanması və yayılması;
- internetin soraq-məlumat xarakterli sənəd resurslarının yaranması, yayılması və istifadəsi məsələləri;
- soraq-məlumat nəşrləri üzrə elektron kitabxanaların yaranması problemi;
- soraq-məlumat xarakterli elektron və çap sənədlərinə qiymət qoyma problemi;
- müasir elektron kitab mağazaları: təşkili, texnologiyası və istifadə məsələləri.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN BİBLİOQRAFİK SİYAHISI

I. Azərbaycan dilində

1. **Abbasov F.Ə., Qasimov Ə.** İnşaatçının yığma dəmir betona dair məlumat kitabı. Bakı, 1960, 347 s.
2. **Abaszadə A., Qaralov Z.** Məktəblinin fizika lüğəti. Bakı, Maarif, 1970, 160 s.
3. **Abdullayev B.** Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, Azər nəşr, 1983, 70 s.
4. **Abdullayev M.** Histologiya terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 1970, 269 s.
5. **Abdullayev O.** Azərbaycanca-İngiliscə tibb lüğəti. Bakı, Nurlan, 2002, 464 s.
6. **Axundov M.A. və b.** Məktəblinin izahlı biologiya lüğəti. Bakı, Maarif, 1983, 180 s.
7. **Axundova X., Qədimbəyov H.** İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı, 1965, 201 s.
8. **Allahverdiyev B.V.** Azərbaycanda elmi-təbii və texniki ədəbiyyatın nəşri (1920-1930) // Elmi əsərlər: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya ser. /ADU. Bakı, 1971, №2, s. 10-16.
9. **Allahverdiyev B.V.** Azərbaycanda kitab ticarəti: durumu, problemlər, mülahizələr, çətinliklər və təkliflər // Yeni nəşrlər kataloqu. Bakı, 2004, №3, s. 3-6.
10. **Allahverdiyev B.V.** Azərbaycanda texniki ədəbiyyatın nəşri (1953-1958) // Elmi əsərlər: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya ser. /Bakı, ADU, 1974, №1, s. 86-87.
11. **Allahverdiyev B.V.** Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycanda texniki ədəbiyyatın nəşri (1941-1945) // Elmi əsərlər: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya ser. / Bakı, ADU, 1972, №2, s. 40-41.
12. **Allahverdiyev B.V.** Kitabşünaslıq. Bakı, ADU, 1974, s. 3-40.
13. **Allahverdiyev B.V.** Kitab mağazalarının olmaması faciəvi vəziyyətin göstəricisidir // «Üç nöqtə», 2005, 23 dekabr.
14. **Allahverdiyev B.V., Məmmədzadə R.A.** Müasir mərhələdə kitab ticarətinin təşkili. Bakı, Gənclik, 1996, 225 s.
15. **Allahverdiyev B.V.** Sosialist xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafı dövründə Azərbaycanda texniki ədəbiyyatın nəşri (1945-1953) // Elmi əsərlər: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya ser. / Bakı, ADU, 1973, №1, s. 47.

16. **Allahverdiyev B.V.** Sosializm cəmiyyətinin təkmilləşdirilməsi və tədricən kommunizmə keçid dövründə Azərbaycanda texniki ədəbiyyatın nəşrinin bəzi məsələləri (1959-1965-ci illər) // Elmi əsərlər: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya ser./Bakı, ADU, 1974, №2, s. 44-45.

17. **Allahverdiyev B.V.** Ümumi kitab tarixi. Bakı, «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2003, 384 s.

18. **Arzumanov B.** Lazımlı kitab // «Kitablar aləmində», 1988, №2, s. 23-24.

19. Astronomiya lüğəti. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960, 56 s.

20. Avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti (Rusca-İngiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə). **K.A.Ahmkulov, A.A.Berdiyev, Z.İ.Kazımzadə** və b. Bakı, Elm, 1977, 642 s.

21. Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı (12 yanvar 2004-cü il) // «Respublika» qəz., 2004, 13 yanvar.

22. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bircildlik. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, 480 s.

23. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., /Azərb. EA müxbir üzvü, prof. **Ə.Ə.Orucovun** redaktorluğu altında. Bakı, Elm, 1966, 595 s.

24. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., /Azərb. EA müxbir üzvü, prof. **Ə.Ə.Orucovun** redaktorluğu altında. Bakı, Elm, 1980, 576 s.

25. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c., /Azərb. EA müxbir üzvü, prof. **Ə.Ə.Orucovun** redaktorluğu altında. Bakı, Elm, 1983, 555 s.

26. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c., /Azərb. EA müxbir üzvü, prof. **Ə.Ə.Orucovun** redaktorluğu altında. Bakı, Elm, 1987, 541 s.

27. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 1975, 598 s.

28. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, Elm, 1983, 144 s.

29. Azərbaycan kitabı (1780-1920): Bibliografiya: 3 cildə. I c. / tərtib ed.: **Ə.Əliyev**. Bakı, 1963, 219 s.

30. Azərbaycan kitabı (1920-1940): Bibliografiya: 3 cildə. II c. I kitab. Bakı, Yazıçı, 1982, 744 s.

31. Azərbaycan kitab letopisi: 1920-1925. Bakı, 1962, 66 s.

32. Azərbaycan kitab letopisi: 1942-1946. Bakı, 1951, 140 s.

33. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı (5 may 2004-cü il) // «Azərbaycan» qəz., 2004, 6 may.

34. Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı (12 yanvar 2004-cü il) // «Respublika» qəz., 2004, 13 yanvar.

35. Azərbaycanda nəşriyyat işi. Bakı, Yeni nəsil, 2001, 156 s.

36. Azərbaycan nəşrləri: Kataloq. Bakı, EL-Aluare şirkəti, 2003, 84 s.

37. Azərbaycan nəşrləri: Kataloq. Bakı, EL-Aluare şirkəti, 2003, №2, 84 s.

38. Azərbaycan nəşrləri: Kataloq. Bakı, Kitab klubu, 2004, №2(4), 36 s.

39. Azərbaycan nəşrləri: Kataloq. Bakı, Kitab klubu, 2005, №1(5), 36 s.

40. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında miniatur kitabın təqdimat sergisində çıxışı // «Azərbaycan» qəz., 1995, 6 iyun.

41. Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyinin tabeliyində olan bir sıra müəssisələrin özəlləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı (29 mart, 2001) // «Azərbaycan» qəz., 2001, 30 mart.

42. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2004-cü ildə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısı // «Respublika» qəz., 2004, 13 yanvar.

43. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30 sentyabr, 2002) // «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2003, 4 yanvar.

44. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12 noyabr) // Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. II kitab. Bakı, Qanun, 2001, s. 334-339.

45. Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960. 267 s.

46. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: Metodik göstərişlər (ASE redaktorları üçün), I nəşri. Bakı, ASE Baş redaksiyası, 1972, 308 s.

47. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. I c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1976, 592 s.

48. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. II c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1977, 592 s.
49. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. III c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1979, 600 s.
50. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. IV c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1980, 592 s.
51. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. V c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1981, 592 s.
52. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. VI c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1982, 608 s.
53. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. VII c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1983, 624 s.
54. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. VIII c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1984, 608 s.
55. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. IX c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1986, 624 s.
56. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. X c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1987, 608 s.
57. Azərbaycan Sovet yazıçıları: Ədəbi sorğu kitabı / tərt. edən: T.Əhmədov. Bakı, Yazıçı, 1987, 704 s.
58. Azərbaycanca-almanca, almanca-Azərbaycanca/tərtib edən: Behruz Kazımi. Bakı, Araz nəşriyyatı, 2005, 884 s.
59. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət / müqəddiməsi və red-ru İ.Rəhimov. Bakı, 1965, 214 s.
60. Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1987, 72 s.
61. Azərbaycanca-rusca lüğət / tərt ed.: X.Ə.Əzizbəyov. Bakı, Azərnəşr, 1985, 420 s.
62. Azərbaycanca-rusca lüğət. 4 cildə. c.I. A-Q. Bakı, Elm, 1986, 580 s.
63. Azərbaycanda Şura Ensiklopediyası: Sözlük. c.I. Bakı, Azərbaycan Şura Ensiklopediyası nəşriyyatı, 1935.-47 s.
64. Azərbaycanın çayları, gölləri və su anbarları: Məlumat kitabı. Bakı, Azərnəşr, 1973, 136 s.
65. Babayev A., İsmayilzadə C. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1966, 219 s.
66. Bağırılı C. Müxtəsər dəmir transportu terminləri lüğəti. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1940, 62 s.

67. Bağirov Q. Ədəbiyyat dərslərində təsadüf olunan çətin sözlərin izahlı lüğəti. Bakı, Maarif, 1983, 104 s.
68. Bağirov M. Kənd inşaatçısının məlumat kitabı. Bakı, 1966, 211 s.
69. Balakışiyev K. Anatomiya istilahları: latınca-türkcə-rusca. I h. Bakı, Azərnəşr, 1931, 96 s.
70. Baytarlıq parazitologiyası: Məlumat kitabı/tərt ed.: A.Q.Məmmədov, Y.H.Hacıyev və b. Bakı, Azərnəşr, 1986, 438 s.
71. Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı, Elm, 1969, 445 s.
72. Bədəlov A. Suvaqçının soruq kitabçası. Bakı, Azərnəşr, 1963, 149 s.
73. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1960. Bakı, Birləşmiş nəşriyyatı, 1961, 162 s.
74. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1961. Bakı, Birləşmiş nəşriyyatı, 1962, 201 s.
75. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1962. Bakı, Birləşmiş nəşriyyatı, 1963, 207 s.
76. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1963. Bakı, Birləşmiş nəşriyyatı, 1964, 186 s.
77. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1964. Bakı, Birləşmiş nəşriyyatı, 1965, 206 s.
78. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1965. Bakı, Birləşmiş nəşriyyatı, 1966, 147 s.
79. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1966. Bakı, Birləşmiş nəşriyyatı, 1967, 174 s.
80. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1968. Bakı, Birləşmiş nəşriyyatı, 1969, 170 s.
81. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1969. Bakı: Birləşmiş nəşriyyatı, 1970, 239 s.
82. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1970. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1971, 270 s.
83. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1971. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1972, 245 s.
84. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1972. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1973, 175-190 s.
85. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1973. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1974, 238 s.

86. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1974. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1975, 249 s.
87. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1975. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1976, 256 s.
88. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1976. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1977, 260 s.
89. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1977. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1978, s. 189-278
90. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1978. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1979.
91. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1979. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1980, 164 s.
92. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1980. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1981, s. 211-229.
93. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1981. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1982.
94. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1982. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1983, s. 201-231.
95. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1983. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1984.
96. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1984. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1985, s. 305-311.
97. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1985. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1986.
98. Birillik Azərbaycan kitabıyyatı. 1987. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1988, s. 191-221.
99. Bizdə kitaba hörmətsizlik var: Prof.B.Allahverdiyevlə müsahibə // «Aydınlıq» qəz., 2004, 11 dekabr.
100. **Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə.** Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Oğuz Eli, 1998, 452 s.
101. **Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə.** Gürcüstanda türkmən mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Nurlan, 2004, 320 s.
102. **Cəfərov C.Ə., Qarayev A.H.** və b. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. Bakı, Maarif, 1981, 234 s.
103. **Cəfərov H.Q.** Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtlam, 2002, 599 s.
104. **Cavanşir T.** Azərbaycanda kim kimdir? Bakı, Çıraq, 2004, 456 s.

105. Coğrafiya terminləri lüğəti / tərtib edən: R.M.Yüzbaşov, B.Ə.Budaqov. Bakı, Elm, 1972, 109 s.
106. **Dadaşova T.B., Aşurbəyli S.B.** və b. Fransızca-azərbaycanca lüğət. Bakı, 1966, 164 s.
107. **Dəmirçizadə Ə.M.** Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1979, 267 s.
108. Dəri və zöhrəvi xəstəliklər terminləri lüğəti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, 80 s.
109. Dünya xalqları: Tarixi-etnoqrafik ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, 1998, 367 s.
110. **Dünyamalıyeva C.** Moda tarixi və dünya xalqlarının milli geyimləri. Bakı, Təfəkkür, 2003, 304 s.
111. Elm və həyat. 1986, № 6. 16 s.
112. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / tərt.ed.: Ə.Mirəhmədov. Bakı, Maarif, 1978, 200 s.
113. **Əfəndizadə A.** Elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti: Azərbaycanca-rusca-ingiliscə. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, 155 s.
114. **Əfəndizadə Ə.** Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti: Kompleks sorğu vəsaiti. Bakı, Maarif, 1981, 234 s.
115. **Əhmədov Ə.İ.** Dadlı və ləzzətli xərəklərin sirri. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, 1995, 278 s.
116. **Əhmədov T.** El-obamızın adları. Bakı, Gənclik, 128 s.
117. **Əliyev Ə.** Cərrahlıq terminləri lüğəti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, 218 s.
118. Əlyazmalar xəzinəsində: 5 c. 1979, s. 8-10.
119. Ərəb və fars sözləri lüğəti: (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, 1036 s.
120. **Əsədov Ə., Məhərrəmov S.** Etnoqrafiya terminləri lüğəti // «Kitablar aləmində» jurn., 1988, №3, s. 25.
121. **Əylisli Ə.** Kitab nəşri ümumdövlət işidir // «Zəka», 1994, №1-2.
122. **Fərəcov Ə.** İzahlı dilçilik lüğəti. Bakı, Maarif, 1969, 143 s.
123. **Fərzəliyev F., Timofeyev V.İ.** Elektrik qaynaqçısının sorğu kitabı. Bakı, Azərənşr, 1964, 184 s.
124. Fizika terminləri lüğəti. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1965.-239 s.
125. Fotoqrafiya və kinematoqrafiya terminləri lüğəti/ tərcümə ed.: Ü.Hüseynov. Bakı, Azər.SSR EA nəşriyyatı, 1965, 109 s.

126. Fransızca-azərbaycanca lüğət. Bakı, Maarif, 1965, 494 s.
127. **Hatəmi H.Z., Şirəliyev Ş.Ş.** Farsca-azərbaycanca danışmaq kitabçası. Bakı, Yazıçı, 1983, 240 s.
128. **Həsənov H.B.** Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. Bakı, Azərənşr, 1989, s. 253.
129. **Həsənov H.** Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. Bakı, Azərənşr, 1985, 316 s.
130. **Həsənov H.Ə.** Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 336 s.
131. **Həsənov H.Ə.** Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti. Bakı, Mütərcim, 2002, 288 s.
132. **Həsənov H.H.** Lüğətlər necə yaranır. Bakı, Azərənşr, 1974, 92 s.
133. **Həsənov H.** Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988, 305 s.
134. **Həsənov H.** Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 278 s.
135. Hüquq ensiklopedik lüğəti. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1991, 544 s.
136. Hüquq terminləri lüğəti/tərt.ed.: M.Xələfov, İ.Səlimov və b. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1964, 310 s.
137. **Hüseynov D.Y.** Farmakoterapiyadan məlumat kitabı. Bakı, Azərənşr, 1993, 632 s.
138. **Hüseynov S.B., Məmmədov Ə.Ə.** Çilingərin soruq kitabçası. Bakı, Azərənşr, 1963, 143 s.
139. **Hüseynzadə S.** Yeni türk kimya terminologiyasının əsasları. Bakı, Azərənşr, 1933, 31 s.
140. Xalqın böyük kitabı: Azərbaycan ensiklopediyasının baş redaktoru İ.Vəliyevlə müsahibə // «Kommunist» qəz., 1991, 19 iyun.
141. Xatirə kitabı: 20 cildə, I c. Bakı, Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı Redaksiyası, 2002, 827s. +46 s. fotoalbom.
142. **Xələfov A.A.** Kitabxanaşünaslığa giriş, I və II hissə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 398 s.
143. **Xələfov A., Kazımov R., Bədəlov E.** Kitabxana işçisinin məlumat kitabı. Bakı, Azərənşr, 1986, 287 s.
144. **İbadov M.** Bənnanın soruq kitabı. Bakı, 1963, 116 s.
145. İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 3 aprel 1998-ci il // Azərbaycan Respublikası Qanunlar Külliyyatı. II kitab. Bakı, Qanun, 2001, s.716-747.

146. İngilis-azərbaycanca-rusca müxtəsər siyasi lüğət. Bakı, 1965, 136 s.
147. İnsan və heyvan fiziologiyası terminləri lüğəti. Bakı, Azər. EA Nəşriyyatı, 1960, 105 s.
148. İnsan və heyvan fiziologiyası terminləri lüğəti / tərt.ed.: A.İ. Qarayev və M.Q.Mustafayev. Bakı, Azər. SSR EA nəşriyyatı, 1964, 99 s.
149. İnşaatçı işinin məlumat kitabı/çev.K.Əzimov. Bakı, Azərənşr, 1932, 92 s.
150. **İsmayilov Ə.** Qazçının məlumat kitabçası. Bakı, 1966, 106 s.
151. **İsmayilov Q.A., Məmmədov Ə.B., Salayev Q.** İzahlı neft geologiyası lüğəti. Bakı, Azərneftnəşr, 1959, 291 s.
152. İş görmək və mız qoymaq: Anarla müsahibə//«Ədəbiyyat» qəzeti, 2004, 23 yanvar, 3 s.
153. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti/tərt. ed.: M.L.Adilov, Z.N.Verdiyeva. Bakı, Maarif, 1984, 364 s.
154. Kataloq: Bakı Yayım Assosiasiyası. 2001, №6, 32 s.
155. **Kərimov M., Mahmudov M.** Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca lüğət. Bakı, Azərbaycan, 2002, 312 s.
156. **Kərimov M., Mahmudov M., Rəhmanov Ç.** Bitişik, yoxsa ayrı? Bakı, Azərənşr, 1987, 3 s.
157. Kim, nə vaxt, nə üçün. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1962, 292 s.
158. Kitab çapı dövlət əhəmiyyətli bir işdir: Prof. B.V.Allahverdiyevlə müsahibə // Müstəqil qəzet, 1999, 4-10 fevral.
159. Kitab mədəniyyətimizin vəziyyəti: Prof. B.V.Allahverdiyevlə müsahibə // «Həftə içi» qəz., 2005, 29 mart.
160. Kitab nəşri mədəniyyətdir: Nəriman Həsənzadə ilə müsahibə // «Ədəbiyyat» qəz., 1991, 27 sentyabr.
161. Kitaba maraq niyə azalıb?: Prof. B.V.Allahverdiyevlə müsahibə // «Palitra» qəz., 2001, 13 fevral.
162. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında Azərbaycan Prezidenti, komissiyanın sədri Heydər Əliyevin yekun nitqi//«Xalq qəzeti», 2000, 12 mart.
163. Klinik terminləri lüğəti.Rusca-latinca-azərbaycanca, Bakı, Elm, 1970, 243 s.
164. **Koşkin N.İ. Şirkeviç M.Q.** Elementar fizikadan məlumat kitabı. Bakı, Maarif, 1965, 256 s.
165. Kütləvi lüğət, məlumat kitabı, səmərəlilik keyfiyyət. Bakı, Azərənşr,1980, 220 s.

166. **Qarayev A.** Azərbaycanca-İngiliscə, İngiliscə-Azərbaycanca danışmaq kitabı. Bakı, Maarif, 2002, 308 s.

167. **Qasimov M.Ş.** Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı, Azər nəşr, 1967, 125 s.

168. **Qasimov M.Ş.** Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 130 s.

169. **Qədimov Ş.** Şəfa ensiklopediyası. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1997, 472 s.

170. Qeyri-üzvi kimya terminləri (rusca-türkcə). Bakı, Azər nəşr, 1931, 48 s.

171. Qısa iqtisadi lüğət /tərt. edən: Q.İ.Lubman, O.K.Filatov. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1989, 559 s.

172. Qısa siyasi lüğət / tərt. ed.: Z.Abdullayev. Bakı, Yazıçı, 1983, 187 s.

173. Qısa tibb terminləri lüğəti: Azərbaycanca-rusca-latinca. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1969, 240 s.

174. **Quliyev C.** Xalqın milli və beynəlmiləl sərvəti // «Kommunist» qəz., 1982, 18 sentyabr.

175. **Quliyev C.** Misilsiz mənəvi xəzinə: On cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının nəşrinin başa çatması münasibətilə // «Kommunist» qəz., 1988, 21 yanvar.

176. **Quliyev S.M., Mdivani A.A.** Neft mədənlərinə dair İngiliscə-Azərbaycanca-rusca lüğət. Bakı, 1958, 576 s.

177. **Quliyeva S.F.** Azərbaycanda sahəvi və mövzu soruq nəşrlərinin inkişaf xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat: nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2005. № 1 (43), s. 136-138.

178. **Quliyeva S.F.** Azərbaycan soruq-məlumat kitabının yaranması tarixindən (XI-XVII əsrlər) // Dil və ədəbiyyat: nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2001, №2, s.113-115.

179. **Quliyeva S.F.** Azərbaycan soruq-məlumat nəşrlərinin təhlili (1961-1970-ci illər) // «İstiqlal işığında» jurnalı. Bakı, 2005, s. 120-125.

180. **Quliyeva S.F.** Azərbaycanda soruq-məlumat nəşrlərinin formalaşması və inkişafı (1920-1940) // «Önər» elm, ədəbiyyat və mədəniyyət jurnalı. Bakı, №2, s.35-36.

181. **Quliyeva S.F.** Azərbaycanda soruq-məlumat nəşrlərinin inkişafı (1941-1961-ci il) // Tarix və onun problemləri jurnalı. Bakı, 2002, s. 78-84.

182. **Quliyeva S.F.** XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda soruq-məlumat nəşrləri sisteminin formalaşması prosesi // «Elmi xəbərlər», 2004, bur. I-IV, s.117-123.

183. **Quliyeva S.F.** Dəyərli nəşrlər haqqında mülahizələr // Dil və ədəbiyyat: nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2004, №1(39), s. 95-97.

184. **Quliyeva S.F.** Azərbaycanda soruq-məlumat nəşrləri sisteminin quruluşu, mahiyyəti və məzmunu haqqında (70-ci illər) // Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar elmlər ser., 2004, № 4, s. 58-60.

185. **Quliyeva S.F.** XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda soruq-məlumat nəşrlərinin inkişafı və əsas nəşrlərin təhlili // Dil və ədəbiyyat: nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2005, № 2 (44), s. 152-153

186. **Quliyeva S.F.** XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda soruq-məlumat kitabının inkişafı xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat: nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2001, №3, s. 148-150.

187. **Quliyeva S.F.** Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin birinci iyirmiilliyində soruq-məlumat nəşrlərinin formalaşması, quruluşu və inkişafı mərhələləri // Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2006.

188. **Qurbanov A.M.** Azərbaycan lüğətçiliyi. Bakı, 1962.

189. **Qurbanov A.M.** Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1977, 299 s.

190. **Qurbanova T.** Azərbaycan dilində işlənən ingilis sözlərinin qısa izahlı lüğəti. Bakı, Nurlan, 2004, 224 s.

191. **Laslo M., Peterno P.E.** Ananın məlumat kitabı. Bakı, Azər nəşr, 1984, 224 s.

192. Lüğətlərin bibliografiyası: (tərt. edən: Ş.M.Sədiyev və Ş.R.Paşayev). Bakı, Elm, 1970, 54 s.

193. **Mehdiyev C.M.** Elmi-texniki tərəqqi və informasiya. Bakı, 1979, 76 s.

194. **Mehdiyev C.M.** İnformasiya və elmi-texniki təbliğat. Bakı: Azər nəşr, 1980, 142 s.

195. **Mehdiyeva H.** İngiliscə-rusca-Azərbaycanca mikrobiologiya lüğəti. Bakı, Mütərcim, 2004, 236 s.

196. **Mehrəliyeva E.Q.** Xalq coğrafi terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Maarif, 1987, 80 s.

197. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (06 fevral 1998-ci il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. II kitab, Bakı, Qanun, 2001, s. 680-683.

198. Məktəblinin izahlı lüğəti / tərt.ed.: M.A.Axundov, Ə.Ə.Mehrəliyev və b. Bakı, Maarif, 1983, 179 s.
199. **Məhərrəmov M.** İzahlı psixoloji lüğət. Bakı, ADU, 1966, 120 s.
200. **Məmmədov H.** Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənət ustaları. Bakı, Səda, 2005, 60 s.
201. **Məmmədov İ., Həsənov H.** Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1990, 472 s.
202. **Məmmədov M.Ə.** Rusca-azərbaycanca hidrologiya və hidrometriya terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1983, 56 s.
203. **Məmmədov Z.** Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, İrşad, 1994, s. 58-59.
204. **Məmmədbəyov H.** Azərbaycan rəssamları ilə tanışlıq. Bakı, Səda, 2005, 30 s.
205. **Məmmədzadə R.** Azərbaycan kitabının faciəsi // Vətəndaş, 2002, 28 aprel, 4 may.
206. **Məzəmlı F., Alxasov Y.** Azərbaycanca-rusca ərəb mənşəli kökdış sözlər lüğəti. Bakı, Təfəkkür, 2000, 224 s.
207. 1930-cu il Azərbaycan mətbuat hasilatı: Statistika materialları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1931, 6 s.
208. **Mirəhmədov Ə.** Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX əsrlər). Bakı, Maarif, 1983, s. 42-71.
209. **Mirəhmədov Ə.M.** Ədəbiyyatşünaslıq: Ensiklopedik lüğət. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, 1998, 240 s.
210. **Mirzəzadə Ç.** Ensiklopedik alim. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1984, 7 sentyabr.
211. **Mirzəzadə R.Q.** Təfsirli xalq lüğəti. Bakı, Azərb. Mərkəzi Türk mətbuatı nəşriyyatı, 1921, 100 s.
212. **Mövsün H.** Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, Elm, 2000, 7 s.
213. **Mövsümov Z.** Aqrokimyaya dair qısa məlumat kitabı. Bakı, Azərb. SSR EA, 1966, 120 s.
214. **Mövyan M.** Bənnanın soraq kitabı. Bakı, 1963, 116 s.
215. **Musayev O.Q.** Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı, Azərbaycan, 1996, 628 s.
216. **Musayev O.** Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı, Qismət, 1998, 646 s.
217. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə. I c. Bakı, Elm, 1978, s. 291-323.

218. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə. II c. Bakı, Elm, 1980, 509 s.
219. Müasir ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı, Çarşıoğlu, 2001, 358 s.
220. Mülki və sənaye tikintisinə dair məlumat kitabı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1961, 400 s.
221. Müstəqil Azərbaycan: 10 il. Bakı, Səda, 2001, 694 s.
222. Nəbiyev H. Məktəblinin izahlı riyaziyyat lüğəti. Bakı, Maarif, 1983, 160 s.
223. **Nəbiyev B., Salmanov Ş.** Əsrin ədəbiyyatı // «Ədəbiyyat» qəzeti, 2004, 5 mart.
224. Nəşriyyat işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30 may 2000-ci il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. III kitab. Bakı, Qanun, 2001, s. 522- 526.
225. **Orucov Ə.Ə.** Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, 122 s.
226. **Orucov Ə.Ə.** Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı, Elm, 1976, 248 s.
227. **Osmanov O.** Coğrafiya müəllimləri üçün məlumat kitabı. Bakı: Azərnəşr, 1955, 146 s.
228. Özəlləşdirilmiş kitab mağazaları supermarketlərə, restoranlara çevrilib: Prof.B.V.Allahverdiyevlə müsahibə // «Xalq cəbhəsi» qəzeti, 2005, 6 iyul.
229. Poliqrafiya və kitab mədəniyyəti: «Əİ»-nin «dəyirmi stol» söhbəti // «Ədəbiyyat və incəsənət», 1983, 6 may, s. 4-5.
230. Politexnik lüğətin sözlüyü. II h. Bakı: ASE, 1988, 381 s.
231. **Rəhimov M.** Elektrikin sorğu kitabı. Bakı, Azərnəşr, 1983, 156 s.
232. Respublikada tərcümə işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin qərarı // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1983, 20 may.
233. **Rəsulov A.Y.** Rusca-Azərbaycanca metropoliten terminləri lüğəti. Bakı, Çarşıoğlu, 2000, 176 s.
234. Rusca-azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti / tərt.ed.: Z.İ.Kazımzadə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 143 s.
235. Rusca-azərbaycanca informasiya-ölçmə texnikası terminləri / tərt.ed.: T.Əliyev, C.Kərimzadə. Bakı, Maarif, 1980, 114 s.
236. Rusca-azərbaycanca qısa hüquq lüğəti. Bakı, ADU, 1960, 190 s.

237. Rusca-azərbaycanca lüğət. 3 cildə, 3-cü nəşri. I c. A-K. Bakı, Elm, 1975, 605 s.
238. Rusca-azərbaycanca lüğət. 3-cü nəşri. II c. L-P. Bakı, Elm, 1975, 712 s.
239. Rusca-azərbaycanca lüğət. 3-cü nəşri. Bakı, Elm, 1975, 555 s.
240. Rusca-azərbaycanca ticarət terminləri sözlüyü / tərt. edən: İ.Ə.Feyzullayev, Bakı, Elm, 1983, 44 s.
241. Rusca-azərbaycanca lüğət: Düzəldilmiş, tamamlanmış 4-cü nəşri, Bakı, Azərənşr, 1983, 712 s.
242. Rusca-azərbaycanca lüğət. III c. R-Ə. Bakı, Azərənşr, 1983, 556 s.
243. Rusca-azərbaycanca siyasi iqtisad terminləri lüğəti / tərt. ed: T.S.Vəliyev, M.Mustafayev və b. Bakı, Elm, 1983, 168 s.
244. Rusca-azərbaycanca texniki mexanika terminləri lüğəti. Bakı, Azərənşr, 1959, 98 s.
245. **Rüstəmov Ə.M.** İnformatika: İnformasiya proseslərinin təşkili və avtomatlaşdırılması. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, s. 5-82.
246. **Rüstəmov Ə.M., Dünyamalıyev H.X.** Kitabxana proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının texniki vasitələri. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 1999, s.45-86.
247. **Rzayev Q., Rzayeva R.** İngiliscə-azərbaycanca lüğət (I, II cildlər), Bakı, Azərbaycan tərcümə mərkəzi, 1994, 244 s.
248. **Seyidov M.M.** Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti. Bakı, Azərənşr, 1993, 336 s.
249. **Tağıyev Q., Mirzəbəyov İ.** Rabitə terminləri lüğəti. Bakı, Azərb. SSR EA, 1966, 173 s.
250. **Tahirbəyov B., Hüseynzadə Ə.Ə.** Müxtəsər rusca-azərbaycanca atalar sözü lüğəti. Bakı, Maarif, 1983, 408 s.
251. Terminologiyaya aid ədəbiyyatın və terminoloji lüğətlərin bibliografiyası / tərt ed.: Ş.M.Qasımov, S.M. Quliyeva və b. Bakı, Elm, 1983, 47 s.
252. Terminologiya məsələləri: Dəyirmi stol arxasında // «Kommunist» qəz., 1985, 7 iyul.
253. **Tərbiyət M.** Danışməndani-Azərbaycan, Bakı, Azərənşr, 1987, 67 s.
254. **Umudlu İ.** Kitab nəşri bu gün. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2004, s. 139-192.

255. Ustanın məlumat kitabçası. Bakı, Azərənşr, 1984, 244 s.
256. Varlıq: Ensiklopedik toplusu / tərt.ed.: Elşən A.Ə., Bakı, Zaman, 1998, 285 s.
257. **Vəliyev İ., Abdullayev Z.** Ensiklopediya nəşri peşəkarlıq tələb edir // «Azərbaycan» qəzeti, 2003, 25 sentyabr.
258. **Vəliyev İ.Ö.** Azərbaycanın Milli Ensiklopediyası nə vaxt işıq üzü görəcək? (müsahibə) // «Bizim əsr» qəzeti, 2002, 22 yanvar.
259. **Vəliyev İ.Ö.** Burulğanlar içində. Bakı, Günəş, 1997, 215 s.
260. **Vəliyev İ.Ö.** İnsan: Həyatda və sənətdə. Bakı, Günəş, 1998, s. 191-249.
261. **Vəliyev İ.Ö.** Milli Ensiklopediyamızda tarixi şəxsiyyətlərə münasibət necə olacaq? (müsahibə) // «Kaspi» qəzeti, 2002, 19 dekabr.
262. **Vəliyev İ.Ö.** Milli Ensiklopediya öz sələflərindən nə ilə fərqlənəcək? // «Vəfa» jurnalı, 2004, №3(4), s.10-15.
263. **Vəliyev İ.Ö.** Milli Ensiklopediyada elmi obyektivlik əsas götürüləcək // «İki sahil qəzeti», 2004, 17 fevral, 6 s.
264. **Vəliyev İ.Ö.** Milli Ensiklopediyamız necə hazırlanacaq // «Ekspress» qəz., 2004, 18-19 yanvar.
265. **Vəliyev İ.Ö.** Milli Ensiklopediyaya ehtiyac var (müsahibə) // «Ayna» qəzeti, 2003, 7 fevral.
266. **Vəliyev İ.Ö.** Yeni Ensiklopediya milli təfəkkürümüzün məhsulu olacaq // «Üç nöqtə» qəz., 2004, s.12.
267. **Vısodski M.Y.** Elementar riyaziyyatdan məlumat kitabı. Bakı, Maarif, 1965, 431, 486 s.
268. Yeni nəşrlər: Kataloq. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2000, 24 s.
269. Yeni nəşrlər: Kataloq-jurnal. Bakı, Yayım Assosiasiyası, 2004, №1, 56 s.
270. Yeni nəşrlər: Kataloq-jurnal. Bakı, yayım Assosiasiyası, 2004, №2, 32 s.
271. Yeni nəşrlər: Kataloq-jurnal. Bakı, yayım Assosiasiyası, 2004, №4, 48 s.
272. **Zəkiyev İ.** Əsrlərin əks-sədası. Bakı, Azərənşr, 1992, 173 s.
273. **Zəkiyev İ.** Azərbaycan kitabının inkişaf yolu. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2000, s. 122-227.
274. **Zülfüqarova L.** Kimya və neft emalına dair ingiliscə-azərbaycanca-rusca lüğət. Bakı, Azərb.SSR EA, 1967, 372 s.

II. *Rus dilinda*

275. **Адамов Е.Б., Кравневский В.Г.** Оформление справочных изданий. Москва: Книга, 1981.- 110 с.

276. Актуальные вопросы пропагандистской, массо-политической работы в документах Компартии Азербайджана. Баку: Азернешр, 1884, с.91-95.

277. **Аллахвердиев Б.В.** История издания технической книги Азербайджанской Республики (1920-1985 гг.): исследование основных этапов и тенденции развития): Автореф. дисс. Докт. ист. наук. М., 1991, 32 с.

278. **Гречихин А.А.** Современные проблемы типологии книги. Воронеж: Издательство Воронежского Университета, 1989, 246 с.

279. **Гречихин А.А., Здоров И.Г.** Информационные издания: типология и основные особенности подготовки. М.: Книга, 1988, 271 с.

280. **Эльнишевич Д.А.** Теория и типология книжных связей: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. М., 1986, 15 с.

281. Книга: энциклопедия. М.: Большая Российская энциклопедия, 1999, с. 612.

282. Книговедение: Энциклопедический словарь. Москва, изд-во «Советская Энциклопедия» 1981, 664 с.

283. **Кравченко В.Ф.** Актуальные проблемы современного книгоиздания (опыт системного исследования): Автореф. дисс. на соиск. уч. степ.- канд. филол. наук. М., 1984, 27 с.

284. **Лихтенштейн Е.С., Михайлов А.И.** Редактирование научной технической литературы и информации. М.: Высшая школа, 1974, с.39-67, 282-286.

285. Методические указания для редакторов БСЭ. Москва, 1969, с. 35-73.

286. **Нгуен Чонг Бай.** Проблемы теории и практики редактирования текста толкового словаря. Автореф. дисс. на соиск уч. степ. кан. филол. наук, М.,1990.- 22 с.

287. **Образцова О.Н.** Теоретические проблемы редактирования научно-информационной литературы по общественным наукам: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. кан. филол. наук. М., 1979, 20 с.

288. Редактирование отдельных видов литературы /Под редак. Н.М.Сикорского. М.: Высшая школа, 1973. с. 126-177, 235-240.

289. **Сикорский Н.М.** Теория и практика редактирования. М.: Высшая школа, 1971, 363 с.

290. **Соловьев В.И.** Подготовка и редактирование информационных изданий. М.: МПИ, 1986, 71 с.

291. Справочник мастера по добыче нефти. Баку: Азнефтеиздат, 1952, 424 с.

292. Справочник бурового мастера. 2-е изд. Баку: Азнефтеиздат, 1960, 784 с.

293. Справочная книга бурового мастера. Баку: Азнефтеиздат, 1952, 544 с.

294. **Чернобаев А.Ю.** Современные испано-язычные энциклопедии. Историко-книговедческий анализ и значение для букинистической торговли: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва, 1988, 24 с.

295. **Цыбульский Р.** Книжная торговля в современном обществе. М.: Книга, 1982, 215 с.

296. **Шурыгина И.Л.** Научная монография: Жанровые особенности и проблемы издания: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук, М.,1986, 15 с.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatının yaranması və inkişafı tarixi.....	19
1.1. Qədim dövrdən 1920-ci ilə qədər Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatının vəziyyəti.....	19
1.2. Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatının formalaşması (1920-1960).....	34
1.3. XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan soraq-məlumat nəşrlərinin inkişaf xüsusiyyətləri.....	49
II FƏSİL. Soraq-məlumat nəşrlərinin sahə, mövzu, məzmun təhlili və inkişafı xüsusiyyətləri.....	71
2.1. Lüğətlərin nəşrə hazırlanması, quruluşu və tərtibatı məsələləri.....	74
2.2. Sahə, mövzu soraq-məlumat nəşrlərinin yaranması, quruluşu, tərtibi və inkişafı xüsusiyyətləri.....	90
2.3. Sahə, mövzu ensiklopediyalarının və ensiklopedik lüğətlərin nəşri və inkişafı məsələləri.....	102
III FƏSİL. Soraq-məlumat ədəbiyyatının müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri.....	118
3.1. Müstəqillik şəraiti soraq-məlumat nəşrləri inkişafının təkanverici amili kimi.....	118
3.2. Soraq-məlumat kitablarının nəşri və inkişafındakı problemlərin həll edilməsi yolları və optimallaşdırılması.....	133
NƏTİCƏ.....	149
İstifadə edilmiş ədəbiyyatın bibliografik siyahısı.....	159

Çapa imzalanmış 15.03.2006. Sifariş 7. Tiraj 300. Qiyməti müqavilə ilə.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
«Təhsil» nəşriyyatı
Bakı, 370073, Şəhriyar küçəsi, 6.